अथ श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धः प्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः श्रीकृष्णायनमः ओंनमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमा
नसनिवासायश्रीरामचंद्राय विजयंतेपरानंदकृष्णपादरजःस्रजः याधृतामूर्ध्निजायंतेमहेंद्रादिमह
स्रजः १ उक्तैकत्रिंशताध्यायैर्मुक्तिरेकादशेततः जायंतेयेतिहासाद्यैः समासव्यासरूपतः २ नारदोव
सुदेवायसमासेनन्यवर्णयत् भगवानुद्धवायाथविस्तरेणोपपत्तिभिः ३ तत्रतुप्रथमेध्यायेयदुवंश
स्यसंक्षयः उपाक्षिप्तोविरागायमौसलस्यापदेशतः ४ प्रवृत्तितःपरानंदकृष्णक्रीडानुवर्णिता तन्निवृ
त्त्यापरानंदपदारोहोऽनुवर्ण्यते ५ एवंतावद्दशमस्कंधेभूभारावतारणाय निजविभूतिविभूषितयदुवं

श्रीबादरायणिरुवाच कृत्वादैत्यवधंकृष्णःसरामोयदुभिर्वृतः

शस्य यदुवंशावतारितसकलसुरांशस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य तदुचितप्रवृत्तिविडंबनेनतच्छ्रवणादि
परायणांपरमामानंदकारणंक्रीडानिरूपिता अथेदानीमपरिमितयोगमायावैभवस्यभक्तानामात्मतत्त्वो
पदेशपूर्वकंक्रीडार्थंभूतलेअवतारितानांचाधिकारिणांसुरांशानांमौसलापदेशेनतत्तदधिकारपदप्रा
पणपूर्वकंचब्रह्माद्यनुग्रहायनिजपदारोहोनिरूप्यते तत्रकुरुक्षेत्रयात्रायामविरक्तस्यवसुदेवस्यकर्म
कर्मनिर्हारोयथास्यान्नस्तदुच्यतामित्येवंकर्मयोगंपृष्टवतानारदादिभिःकर्मयोगोनिरूपितः कर्मणा
र्मनिर्हारएषसाधुनिरूपितः यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेनशुक्लेनेज्येतपूरुषइत्यादिना तेनचविशुद्धसत्त्वस्यश्री

कृष्णरामौ परमेश्वरत्वेन ज्ञातवतः षड्गर्भान् यनाध्याये श्रीकृष्णो नाम तत्त्वमुपदिष्टम् वचोवः समवेता
र्थतां तेतदुपपन्नमहे यत्नः पुत्रान् समुद्दिश्य तत्त्वग्राममुदाहृत इत्यादिना तत्त्व विषयभोगातिशयेन तिरो
हितमासीत् तदेवेदानीं नारदमुखेन प्रथमं पंचाध्याय्या निरूप्यते तत्र प्रथमेऽध्याये वैराग्योत्पादनाय यदु
कुलस्य ब्रह्मशापापदेशेनात्मनस्तत विषयसुखानामप्यनित्यता प्रतिपाद्यते ततश्चतुर्भिर्निमिजायंतेयसंवा
देन सपरिकरं परमतत्त्वनिरूपणम् ततः षष्ठे भगवदुद्धवसंवादे प्रस्तावः ततस्त्रयोविंशत्या उद्धवं प्रतिभ

भुवोऽवतारयद्भारं जविष्ठं जनयन्कलिम् ॥ १ ॥ ये कोपिताः सु
वहु पांडुसुताः सपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान्

गवत्तत्त्वनिरूपणं ततो द्वाभ्यां मौसलक्रीडेत्येवमेकत्रिंशताऽध्यायैरेकादशस्कंधप्रवृत्तिः तस्य च यथाम
तिव्याख्यानमारभ्यते तत्र मौसलप्रसंगार्थं पूर्वस्कंधार्थमनुवदति श्लोकद्वयेन कृत्वेति अवतारयत् अवा
तारयदित्यडागमो द्रष्टव्यः जविष्ठं वेगवत्तरमतिशीघ्रं हिंसापर्यवसायिनमित्यर्थः कलिं कलहं ॥ १ ॥ ए
तदेव विवृणोति ये कोपिता इति सपत्नैः दुर्योधनादिभिः कोपिताः कोपं कारिताः सुबहु यथा भवति तथा
बहुवारानित्यर्थः तदेवाह दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिरिति दुर्द्यूतं कपटद्यूतं हेलनमवज्ञा कचग्रहं
णं दुःशासनेन द्रौपद्याः केशाकर्षणं एतानि आदिर्येषां गरदानजतुगृहदाहादीनां तैः कृत्वा ये कोपिता

स्तान्पांडुसुतान् निमित्तं कृत्वा इतरेतरतः उभयोः पक्षयोः समेतान् मिलितान्नृपान्हत्वाक्षितेर्भारं निरहरत् जहार यादृयेकोपिताः येश्वकोपिताः तानितरेतरतः परस्परं निमित्तंकृत्वेत्यन्वयः येतावत्स्वकृष्टदैत्याः पूतनादयः तान् स्वयमेव हतवान् येतु दैत्याः बांधवच्छद्मना स्थितास्तान् परस्परं निमित्तं विधाय हत्वा भूभारमपाकृतवानित्यर्थः २ अपिच भूभारेत्यादि अन्याश्च भुवो भारभूता राजन्यपृतना राज्ञां पृतनाः सेनाः राजानस्तेषां पृतनाश्चेति वा स्वबाहुभिर्गुप्तैः परिरक्षितैर्यदुभिर्विवाहादिच्छलेन निरस्य हत्वा बाहुभि

कृत्वा निमित्तमितरेतरतः समेतान्हत्वा नृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः १ भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिंतयदप्रमेयः मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं यद्यादवं कुलमहो ह्यविषह्यमास्ते २ नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यम्

३ रितिवहुवचनं वस्तुतश्चतुर्भुजाभिप्रायेण नन्वेवं कृष्णश्चिकीर्षतीति ज्ञात्वा कथं तस्मै यादवानद्रुह्यतिस्म तत्राह अप्रमेयः प्रमातुमशक्यः चिंतामाह मन्यइति नन्विति वितर्के अवनेर्भूमेर्भारो यद्यपि लोकप्रतीत्यागतः तथाऽप्यहमगतमेव मन्ये हि निश्चितं यद्यस्मात् अविषह्यं सोढुमशक्यं यादवं कुलमित्यनेनैव स्ववंशत्वात् स्वयं हननमनुचितमिति सूचितं २ तर्हि इदमप्यन्यैर्घात्यतां तत्राह नैवेति अन्यतः देवादिभ्योपि यादवकुलस्य परि

भवस्तिरस्कारोनभवेत् कुतः मत्संश्रयस्य मांसंश्रयतइतिमत्संश्रयंकुलंतस्य किंचनित्यंविभवोन्नहन स्यविभवैर्गजतुरगादिभिरुच्छृंखलस्ययद्वातर्हीदंकिमितिसंहर्तव्यंतत्राह विभवोन्नहनस्येति तस्मा देवंकरिष्यामीत्याह अंतःकलिमिति शांतिमुपशमं उपैमिवर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वाउपैष्यामि तदनं तरंधामचवैकुंठाख्यमुपैष्यामीत्यर्थः ३ व्यवसितः कृतनिश्चयः संजह्रेउपसंहृतवान् ४ तदेवमवतार प्रयोजनंसर्वंसंपाद्यस्वलोकंजगामेत्याह [illegible] स्वमूर्त्येतिलोकानांलावण्यनिर्मुक्तिस्त्यागोय

अंतःकलिंयदुकुलस्यविधायवेणुस्तंबस्यवन्हिमिवशांतिमुपैमिधाम ३ एवं व्यवसितोराजन्सत्यसंकल्पईश्वरः शापव्याजेनविप्राणांसंजह्रेस्वकुलंविभुः ४ स्वमूर्त्यालोकलावण्यनिर्मुक्त्यालोचनंनृणाम् गीर्भिस्ताःस्मरतांचित्तंपदै स्तानीक्षतांक्रियाः ५ आच्छिद्यकीर्तिंसुश्लोकांवितत्यह्यंजसानुकौ ६ [illegible]

लोकेषुलावण्यंनास्तीत्यर्थः यद्वालोकेभ्योलावण्यस्यनिर्मुक्तिर्दानं यतःयत्संपर्केणलोकालावण्यवंतो भवंतीत्यर्थः तयास्वमूर्त्यानृणांलोचनमाच्छिद्य ततोऽन्यस्यावलोकनेलोचनस्याप्रवृत्तेः तथास्वगीर्भि स्तागिरःस्मरतांचित्तंचाच्छिद्य तथापदैस्तत्रतत्रांकितैस्तानिपदानीक्षतामीक्षमाणानामन्यतोगमनादि काःक्रियाश्चाच्छिद्य तदानींतनानांसर्वेषांचक्षुरादिप्रवृत्तीःस्वैकनिष्ठाःकृत्वेत्यर्थः ५ किंच द्रुतउपस्रिजनि

श्लोकाः सुश्लोकाः कवीनां यस्यां तां स्वकीर्तिं वितत्य विस्तार्य अनया कीर्त्या अंजसा सुखेनैव नु निश्चितं तत
स्तमः तरिष्यंतीत्यभिप्रेत्य ईश्वरः स्वपदं स्थानमगादिति ॥ अब्रह्मण्येभ्यो ऽदातृभ्यो वा ऽसेवकेभ्यो वा विप्राः
कुप्यंति वृष्णयस्तु न तथेत्याह ब्रह्मण्यानामित्यादिना किंच कोपे जाते ऽपि कृष्णचेतसां कथमभूत् कथं प्रादु
रभूदित्यर्थः ॥ अतः स्पष्टस्य निमित्तांतरं पृच्छति यन्निमित्त इति एकात्मनामेकचित्तानां कथं भेदः कल
हः ॥ ईश्वरेच्छैवात्र निमित्तमिति परिहरति बिभ्रदिति सकलानां सुंदरवस्तूनां सन्निवेशो विन्यासविशेषो

तमो ऽनया तरिष्यंतीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः ॥ राजोवाच ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं
वृद्धोपसेविनाम् विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णचेतसाम् ॥ यन्निमित्तः स वै
शापो यादृशो द्विजसत्तम कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे ॥ श्रीशुक उवाच
बिभ्रद्वपुः सकलसुंदरसन्निवेशं कर्माचरन्भुवि सुमंगलमाप्तकामः ॥ ३ ॥

यस्मिंस्तत् वपुर्बिभ्रत् तर्हि किमिति सौंदर्यादिविषयपरः न सुमंगलं कर्माचरन् तर्हि किं कयापि कामन
या न आप्तकामः तर्हि किमिति कर्माचरति धाम द्वारवत्याख्यं गृहमास्थाय रममाणः गृहे रममाणा
न्कर्म ग्राहयितुमित्यर्थः ननु किमाप्तकामस्य गृहरत्या कर्मभिर्वा तत्राह उदारकीर्तिः बहुफलप्रदा की
र्तिर्यस्य सः कीर्तिवितानार्थमित्यर्थः एवं परमैश्वर्येण वर्तमानः कुलं

संहर्तुमैच्छत्तत्कस्यहेतोः स्थितः कृत्येभूभारहरणेशेषोयस्यसः १० ईश्वरेच्छयोत्थितंब्रह्मशापनिमि
तंवक्तुमाह कर्माणीति कर्मार्थमाहूताः कर्माणिकृत्वाविसृष्टामुनयः पिंडारकंसमगमन्नित्यन्वयः
विसृष्टाः प्रस्थापिताः पूर्वोक्तामुदारकीर्तितांविवृण्वन् कर्माणिविशिनष्टि पुण्यनिवहानीत्यादिभिस्त्रिभिः
पदैः कानिचिदश्वमेधादिकर्माणिपुण्यमेवजनयंति पुत्रोपलालनादीनितुतत्कालेसुखमेवकुर्वंति।

आस्थायधामरममाणउदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छतकुलंस्थितकृत्यशेषः १० क।
र्माणिपुण्यनिवहानिसुमंगलानिगायज्जगत्कलिमलापहराणिकृत्वा काला
त्मनानिवसतायदुदेवगेहेपिंडारकंसमगमन्मुनयोविसृष्टाः ११ विश्वामित्रोऽ
सितः कण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः कश्यपोवामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठोनारदादयः १२
क्रीडंतस्तानुपव्रज्यकुमारायदुनंदनाः ० प्रायश्चित्तादीनितुपापमेवहरंति एतानितुस
र्वतोसुखानीत्याह पुण्यनिवहानिकीर्तनादिनापुण्यानिनिवहंतिप्रापयंतीति तथासुमंगलानिअतिसु
खात्मकानिगायतोजगतः कलिमलापहराणिकृत्वा मुनिप्रस्थापनेहेतुः कालात्मनासंहारकरूपेण य
दुदेवगेहे वसुदेवगृहे निवसतास्वकुलंसंजिहीर्षतेत्यर्थः पिंडारकंततोनातिदूरंतीर्थविशेषम् ११।१२।३४

ग्रहणंकृत्वा १२ प्रश्नप्रकारमाह तेवेषयित्वेतिद्वयेन हेअमोघदर्शनाविप्राः एषाअंतर्वत्नीगर्भिणी १४
वोयुष्मान् सासात्प्रष्टुंविलज्जतीलज्जमानाअस्मन्मुखेनपृच्छति प्रसोष्यंतीआसन्नप्रसवाकिंस्वित्संज

उपसंगृह्यप्रपच्छुरविनीताविनीतवत् १३ तेवेषयित्वास्त्रीवेषैःसांबंजांबवती
सुतम् एषापृच्छतिवोविप्राअंतर्वत्न्यसितेक्षणा १४ प्रष्टुंविलज्जतीसाक्षात्प्रब्रू
तामोघदर्शनाः प्रसोष्यंतीपुत्रकामाकिंस्वित्संजनयिष्यति १५ एवंप्रलब्धामुन
यस्तानूचुःकुपितानृप जनयिष्यतिवोमंदामुसलंकुलनाशनम् १६ तच्छ्रुत्वाते
तिसंत्रस्ताविमुच्यसहसोदरम् सांबस्यददृशुस्तस्मिन्मुसलंखल्वयस्मयम्॥
१७ किंकृतंमंदभाग्यैर्नःकिंवदिष्यंतिनोजनाः इतिविह्वलितागेहानादायमुस
लंययुः १८ तच्चोपनीयसदसिपरिम्लानमुखश्रियः राज्ञआवेदयांचक्रुःसर्वया
दवसन्निधौ १९ श्रुत्वाऽमोघंविप्रशापंदृष्ट्वाचमुसलंनृप विस्मिताभयसंत्रस्ता
बभूवुर्द्वारकौकसः २०

नयिष्यति कन्यांवापुत्रंवातद्ब्रूत १५ प्रलब्धावंचिताः १६ तस्मिन्नुदरेअ
यस्मयंलोहमयम् १७ मंदभाग्यैरस्माभिःकिमेतत्कृतम् नः अस्मान्किंवदिष्यंतीतिविह्वलिताःसंतोमुसल

आहुकः उग्रसेनः सोऽपि श्रीकृष्णमपृष्ट्वैव प्रास्यत् प्रक्षिप्तवान् अस्य मुसलस्य चूर्णीक्रियमाणस्यावशेषितं
लोहं च प्रास्यत् २१ तरलैः तरंगैः २२ अन्यैर्मत्स्यैः सह शल्ये शराग्रे २३ ज्ञाताः सर्वेऽर्था येन सः ईश्वरोऽपि सम
र्थोऽपि सन् अन्यथाकर्तुं नैच्छत् किंत्वन्वमोदत यतः कालरूपी २४ इत्येकादशे टीकायां प्रथमोऽध्यायः १

तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषित
म् २१ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः उह्यमानानि वेलायां लग्नान्या
सन्किलैरकाः २२ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः सहार्णवे तस्योदरगतं लोहं
स शल्ये लुब्धकोऽकरोत् २३ भगवान्ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा कर्तुं नैच्छद्वि
प्रशापं कालरूप्यन्वमोदत २४ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विप्रशा
पो नाम प्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुक उवाच गोविंदभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह अ
वात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः १॥ द्वितीये निमिजायंतसंवादेनाह नारदः धर्मान्
भागवतान्भक्त्या वसुदेवाय पृच्छते १ अभीक्ष्णं प्रस्थापितोऽपि पुनः पुनरवात्सीदित्यर्थः ननु नारदस्य दक्षादि
शापान्नैकत्रवासः संभवतीत्याशंक्याह गोविंदभुजगुप्तायामिति न तस्यां शापादेः प्रभाव इत्यर्थः कृष्णोपासं

भा॰ए॰ टी॰ ५

यद्भजनेमुक्तानामपीदृशंमोक्षसुखंतंकोनामनभजेदित्याह कोन्विति इंद्रियवानिति इंद्रियवत्त्वमात्रमेव यत्राधिकारिविशेषणमित्यर्थः सर्वतः सर्वेष्वपिलोकेषुमृत्युर्यस्यसः २ ३ यथापित्रोर्यात्राआगमनमपत्यानां स्वस्तयेमंगलाय यथाचउत्तमश्लोकस्यवर्त्मभूतानांमहतांयात्राकृपणानांस्वस्तये तथाभगवद्रूपस्यभव

कोन्विराजन्निंद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजम् नभजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २
तमेकदातुदेवर्षिंवसुदेवोगृहागतम् अर्चितंसुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत ३
वसुदेवउवाच भगवन्भवतोयात्रास्वस्तयेसर्वदेहिनाम् कृपणानांयथापित्रोरुत्त
मश्लोकवर्त्मनाम् ४ भूतानांदेवचरितंदुःखायचसुखायच सुखायैवहिसाधूनां
त्वादृशामच्युतात्मनाम् ५ भजंतियेयथादेवान्देवाअपितथैवतान् छायेवकर्म
सचिवाः साधवोदीनवत्सलाः ६ ७ तोयात्रासर्वदेहिनांस्वस्त्यइति ४ देवैरपिमहतामुपमा
नमनुचितमित्याह भूतानामिति देवानांचरितमतिवृष्ट्यादिनाभूतानांदुःखायापिभवति त्वादृशाम् त्वया
सदृशानाम् अच्युतआत्मायेषांतेषां ५ किंचसुखंकुर्वंतोपिदेवाभजनानुसारेणकुर्वंति नतथासाधवइ
त्याह भजंतीति छायेवयथापुरुषोयावत्करोतितावदेवतस्यछायापितथा कर्मसचिवाः कर्मसहायाः

भाग॰ ५

तदेवंयद्यपिभगवतआगमनमात्रेणैववयंकृतार्थास्तथाऽपिपृच्छामः तवेति तवयैर्धर्मैः प्रसन्नोभगवा
न्तानित्यर्थः ७ ननुत्वत्तोपिकिमन्योभगवत्प्रसादपात्रमस्तितत्राह अहंकिलेति भुविप्रजार्थीऽपूजयं
पुत्रलाभप्रयोजनः सन्पूजितवान् किलेतिसूतोगृहेभगवद्दुक्तमनुस्मरति ८ यतोयथामुच्येमहि तथा
नोऽस्मान्शाधिशिक्षय विचित्राणिव्यसनानि यस्मिन्संसारेतस्मात्संसारात् तथाविश्वतःसर्वतोभयंयस्य

व्रह्मंस्तथाऽपिपृच्छामोधर्मान्भागवतांस्तव यांश्रुत्वाश्रद्धयामर्त्योमुच्यतेसर्व
तोभयात् ७ अहंकिलपुराऽनंतंप्रजार्थोभुविमुक्तिदम् अपूजयंनमोक्षायमोहि
तोदेवमायया ८ यथाविचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात् मुच्येमह्यंजसैवा
द्धातथानःशाधिसुव्रत ९ श्रीशुकउवाच राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता
प्रीतस्तमाहदेवर्षिर्हरेःसंस्मारितोगुणैः १० नारदउवाच सम्यगेतद्व्यवसितंभव
तासात्वतर्षभ यत्पृच्छसेभागवतान्धर्मांस्त्वंविश्वभावनान् ११ श्रुतोऽनुपठि
तोध्यातआदृतोवानुमोदितः १२ स्मिन्तस्मात् भवद्भिः हेतुभूतैः अंजसाअनायासेन अद्धासा
क्षात् ९ हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैर्हरिः संस्मारितइत्यर्थः १० प्रीतिमाविष्करोतिसम्यगितित्रिभिः य
त्पृच्छसेपृच्छसि विश्वभावनान् सर्वशोधकान् ११ आदृतः आस्तिक्येनगृहीतः अनुमोदितः परैःक्रिय

माणः संस्तुतः सद्धर्मो भागवतो धर्मः देव हे वसुदेवेत्यर्थः यद्वा देवेभ्यो विश्वस्मै च द्रुह्यतीति ये तानपि १२ किं च त्वया महानुपकारः कृत इत्याह त्वयेति पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः १३ अत्रापि भगवद्धर्मनिर्णयेऽपि विदेहस्य जनकस्य १४ आर्षभाणामुत्पत्तिं सान्वयां विविच्य कथयति प्रियव्रत इति सप्तभिः १५ मोक्षध

सद्यः पुनाति सद्धर्मो देव विश्वद्रुहोऽपि हि १२ त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः स्मारितो भगवानद्य देवो नारायणो मम १३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः १४ प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायंभुवस्य यः तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिरृषभस्तत्सुतः स्मृतः १५ तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्वेदपारगम् १६ तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमद्भुतम् १७ स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः १८

र्मविवक्षया मोक्षधर्माणां प्रवर्तनेच्छया अवतीर्णं वासुदेवांशमाहुः तस्य च वेदपारगं सुतशतमासीत् १६ तेषामृषभसुतानां मध्ये नव योगीश्वराणां चरितं वक्तुमितरेषां चरितं ततो विविच्याह तेषामिति एतदजनाभं नाम वर्षं यस्य नाम्ना भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत् एतेन तस्य धर्मातिरेको निरूपितः १७ इमां पृथ्वीं ग

भा० स्कं० टी० ७

यजमानोनिमिः अग्नयः आहवनीयादयः विप्राऋत्विगादयः २५ अभिप्रेत्यज्ञात्वा २६ स्वरुचैवरोच मानान्स्वत्वासरणादिप्रकाशैः ब्रह्मपुत्रोपमान्सनत्कुमारादिसदृशान् २७ परमप्रीत्यातद्दर्शनमभिनं दतिद्वाभ्यां मन्यइति ननुभगवतःपार्षदानांकथमत्रोपलब्धिस्तत्राह विष्णोरिति विष्णुभक्तालोकपा

तान्दृष्ट्वासूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप यजमानोऽग्नयोविप्राःसर्वएवोप। तस्थिरे २५ विदेहस्तानभिप्रेत्यनारायणपरायणान् प्रीतःसंपूजयांचक्रआसन स्थान्यथार्हतः २६ तान्रोचमानान्स्वरुचाब्रह्मपुत्रोपमान्नव पप्रच्छपरमप्री तःप्रश्रयावनतोनृपः २७ विदेहउवाच मन्येभगवतःसाक्षात्पार्षदान्वोमधुद्विषः विष्णोर्भूतानिलोकानांपावनायचरंतिहि २८ दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनांक्षणभं गुरः तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुंठप्रियदर्शनम् २९ अतआत्यंतिकंक्षेमंपृच्छामोभव तोऽनघाः

[illegible] नार्थेसर्वत्रपर्यटंतीत्यर्थः [illegible] मयादुर्लभंलब्धमहोभाग्यमित्याह दुर्लभमिति बहवोदेहाभवंतियेषांतेदेहिनोजीवास्तेषांक्षणभंगुरोपिमानुषोदेहोदुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् वैकुंठःप्रियोयेषांवैकुंठस्यवाप्रियास्तेषांदर्शनं [illegible] हेअनघाः निरवद्याःभवतोयुष्मान् आत्यंतिकंक्षेमंपृ।

च्छामः यतः क्षणार्धकालभवोऽपिसत्संगः शेवधिर्निधिः निधिलाभेयथानंदोभवति तथाऽत्रपरमानंदइ
त्यर्थः ३० तदर्थंचभागवतान्धर्मान्ब्रूत यदिनोऽस्माकंश्रुतयेश्रवणायक्षमंयोग्यंभवति कथंभूतान्
यैर्धर्मैः प्रपन्नायभक्ताय अजोहरिःआत्मानमपिदास्यतितान् ३१ सहसदस्यैः ऋत्विग्भिश्चवर्तमानं
तेपिभगवद्धर्मश्रवणपराएवभूवुरित्यर्थः भगवद्धर्मतद्भक्तमायातत्तरणमिच ब्रह्मकर्मावतारेहाभक्त

संसारेऽस्मिन्क्षणार्धोऽपिसत्संगः शेवधिर्नृणाम् ३० धर्मान्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रु
तयेक्षमम् येःप्रसन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः ३१ नारदउवाच एवंते
निमिनापृष्टावसुदेवमहत्तमाः प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्याससदस्यर्त्विजंनृपम् ३२
कविरुवाच मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्यपादाम्बुजोपासनमत्रनित्यम् उद्विग्न
बुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वात्मनायत्रनिवर्ततेभीः ३३ येवैभगवताप्रोक्ताउपायाह्या
त्मलब्धये ३ प्राप्यग्रुगक्रमात् ज्ञातुंक्रमेणकृतवान्नवप्रश्नान्निमिर्नव एकैकस्योत्तरंप्रोचुः क
विमुख्यामुनीश्वराः ३२ प्रथममात्यंतिकंक्षेमंकथयति मन्यइति नकुतश्चिद्भयंयस्मात्तदकुतश्चिद्भयं।
अत्रसंसारेअसदात्मभावात् असदितिदेहादावात्मभावात्ततः नित्यंसर्वदाउद्विग्नबुद्धेः विश्वात्मनासर्वथा

नवर्णाश्रमादिधर्मानुक्त्वातिरहस्यत्वात् स्वमुखेनैवभगवताः विदुषामपिपुंसामंजः सुखेनैवात्मलब्धये येवैउपायाः प्रोक्ताः तान्भागवतान्धर्मान्विद्धि ३४ अंजः पदेनोक्तंसुकरत्वंविवृणोति यानिति यानास्था यआश्रित्ययोगादिष्विवनप्रमाद्येत विघ्नैर्नविहन्येत किंच निमील्यनेत्रेधावन्नपिइहएषुभागवतधर्मेषु नस्खलेत् निमीलनंनामाज्ञानं यथाहुः श्रुतिस्मृतीउभेनेत्रेविप्राणांपरिकीर्तिते एकेनविकलः काणोद्वाभ्यामंधः प्रकीर्तितइति अज्ञात्वापीत्यर्थः यथापदन्यासस्थानमतिक्रम्यशीघ्रंपरतःपदन्यासेनगतिर्धावनंतद्वदत्रापि किंचित्किंचिदतिक्रम्यातिक्रम्यातिशीघ्रानुष्ठानंधावनं तथाऽनुतिष्ठन्नपिनस्खलेत्

अंजःपुंसामविदुषांविद्धिभागवतान्हितान् ३४ यानास्थायनरोराजन्नप्रमाद्येतकर्हिचित् धावन्निमील्यवानेत्रेनस्खलेन्नपतेदिह ३५ कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुध्यात्मनावानुसृतस्वभावात् ३६

नप्रत्यवायीस्यात्तथान्पतेत् फलान्नभ्रश्येत् ब्राह्मणादीनामुक्तानपिधर्मान्कश्चिदकुर्वाणोभागवतान्धर्मान्श्रवणकीर्तनादीन्कुर्वाणस्तत्फलंप्राप्नुयादित्यर्थः ३५ ननुकेतेभागवताधर्माः ईश्वरार्पितसर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति आत्मनाचित्तेनअहंकारेणवा अनुसृतोयःस्वभावस्तस्मात् अयमर्थः नकेवलंविधितःकृतमेवेतिनियमः स्वभावानुसारिलौकिकमपीति तथाचभगवद्गीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति यद्वान

नुकायादीनामेवकर्मनात्मनइत्याशंक्याह अभ्यासेनानुसृतात् ब्राह्मणत्वादिस्वभावात् यद्यत्करोतीत्य
र्थः तत्सकलंपरस्मैपरमेश्वरायनारायणायेतिसमर्पयेत् तथासतिसकलमपिकर्मभागवतोधर्मोभ
वतीतिभावः ३६ ननुकिमेवंपरमेश्वरभजनेनअज्ञानकल्पितभयस्यज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशंक्याह
भयमिति यतोभयंतन्माययाभवेत् अतोबुधोबुद्धिमान्तमेवाभजेत् ननुभयंदेहाद्यभिनिवेशतोभव
ति सचदेहाहंकारतः सतुस्वरूपास्मरणात् किमत्रतस्यमायाकरोतिअतआह ईशादपेतस्येति ईश
विमुखस्यतन्माययाऽस्मृतिः भगवतःस्वरूपास्फूर्तिस्ततोविपर्ययोदेहोस्मीति ततोद्वितीयाभिनिवेशा

करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ३६ भयंद्वितीयाभिनिवे
शतःस्यादीशादपेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः तन्मायय्याऽतोबुधआभजेत्तंभक्त्यैक
येशंगुरुदेवतात्मा ३७ अविद्यमानोऽप्यवभातिहिद्वयोर्ध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौय

द्भयंभवति एवंहिप्रसिद्धंलौकिकीष्वपिमायासु उक्तंचभगवता दैवीह्येषागुणमयीममामायादुरत्यया
मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितइति एकयाअव्यभिचारिण्याभक्त्याभजेत् किंच गुरुदेवतात्मागुरु
रेवदेवताईश्वरःआत्माप्रेष्ठश्चयस्य तथादृष्टिःसन्नित्यर्थः ३७ ननुविषयविक्षिप्तचित्तस्यकुतोऽव्यभिचारि
णीभक्तिःसंभवति कुतस्तरामभयं तत्रनतावद्विषयोनामवास्तवोस्ति किंतुमनोविलासमात्रं अतोमनो

भा॰ टी॰ ६

नियमनेनभजनाद्भयंस्यादित्याह अविद्यमानोपीतिद्वयः द्वैतप्रपंचः ध्यातुः पुंसः धियामनसास्वप्न श्रमनोरथश्रयथेत्यर्थः तत्तस्मात् कर्माणिसंकल्पयतिविकल्पयतिचयन्मनस्तन्निरुंध्यात् नियच्छे त् ततश्चैकयाभक्त्याभजनाद्भयंस्यादित्यर्थः ३८ एतदस्मंताशक्यमित्याशंक्य सुगमंमार्गमाह शृण्व न्निति तदर्थकानितान्येवजन्मानिकर्माणिच अर्थोयेषांतानि एतान्यपिसाकल्येनज्ञातुमशक्यानीत्या

तत्कर्मसंकल्पविकल्पकंमनोबुधोनिरुंध्यादभयंततःस्यात् ३८ शृण्वन्सुभ द्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलोके गीतानिनामानितदर्थकानिगा यन्विलज्जोविचरेदसंगः ३९ एवंव्रतःस्वप्रियनामकीर्त्याजातानुरागोद्रुतवि त्तउच्चैः हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादवन्नृत्यतिलोकबाह्यः ४० खंवायुम ग्निंसलिलंमहींचज्योतींषिसत्वानिदिशोद्रुमादीन्

शंक्याह यानिलोकेप्रसिद्धानितानि शृण्वन्नायंश्चविचरेत् असंगोनिस्पृहः ३९ एवंभजतःसंप्राप्तप्रेमलक्षणभक्तियोगस्यसंसारधर्मातीतांगतिमा ह एवमिति एवंव्रतंवृत्तंयस्यसः स्वप्रियस्यहरेर्नामकीर्त्याजातोऽनुरागः प्रेमयस्यसः अतएवद्रुतचित्तःश्लथहृ दयः कदाचिद्भक्तपराजितंभगवंतंआकलय्योच्चैर्हसति एतावंतंकालमुपासितोऽस्मीतिरोदिति अस्यैतस्मु क्याद्रौतिक्रोशति अतिहर्षेणगायति जितंजितमितिनृत्यति किंदांभिकवत्परान्प्रतिप्रकाशयितुम् नउन्माद

भागवतटीका ११ स्कं॰ २ अ॰ ... सटीकः ... १४

मात्रं हरेः शरीरमितिमत्वाप्रणमेत् संभावनायांलिङ् ॥ ४१ ॥ नन्विवमारूढयोगानामपिबहुभिर्जन्मभिर्दुर्लभा
गतिः कथंनामसंकीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेवजन्मनिभवेदित्याशंक्यसदृष्टांतमाह भक्तिरिति प्रपद्यमानस्यहरिं
भजतःपुंसः भक्तिः प्रेमलक्षणा परेशानुभवः प्रेमास्पदभगवद्रूपस्फूर्तिः तथानिर्वृतस्यततोऽन्यत्रगृहादि
षुविरक्तिरित्येषत्रिकः एककालःभजनसमकालएवस्यात् यथाऽश्नतोभुंजानस्यतुष्टिः सुखं पुष्टिरुदरभ

सरित्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यः ॥ ४१ ॥ भक्तिःपरेशानुभवोविरक्ति
रन्यत्रचैषत्रिकएककालः प्रपद्यमानस्ययथाऽश्नतःस्युस्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोऽनु
घासम् ॥ ४२ ॥ इत्यच्युतांघ्रिंभजतोऽनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः भवंतिवैभा
गवतस्यराजंस्ततःपरांशांतिमुपैतिसाक्षात् ॥ ४३ ॥ राजोवाच अथभागवतंब्रूतयद्ध
र्मोयादृशोनृणाम् यथाचरतियद्ब्रूतेयैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥ हरिः ॐ एवं मुक्तिरसिक्षप्र

प्रतिघासंस्युः उपलक्षणमेतत् प्रतिसिक्थमपियथास्युस्तद्वत् एवमेकैकस्मिन्भजनेकिंचित्प्रेमादित्रि
केजायमानेऽनुवृत्त्याभजतः परमप्रेमादिजायते बहुग्रासभोजिनइवपरमतुष्ट्यादि ॥ ४२ ॥ ततश्चभगवत्प्र
सादेनकृतार्थोभवतीत्याह इत्यच्युतांघ्रिमिति भागवतस्यभवंतीत्युक्तेतस्यलक्षणंपृच्छति अथेति यद्ध
र्मः यस्मिन्धर्मेपरिनिष्ठितः यादृशः यत्स्वभावः यथाचरतिवर्ततेब्रूतेवा यैश्चलिंगैर्भगवतःप्रियोभवति ॥

यदुमेंद्रत्यस्योत्तरमाहत्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मभावेन समन्वयं पश्येत् तथा ब्रह्मरूपे आत्मन्यधिष्ठाने भूतानि च यः पश्येत् यद्वा आततत्वात् स्रमात्त्वादात्माहि परमो हरिरिति तं त्वो क्तेः आत्मनो हरिः सर्वभूतेषु मशकादिष्वपि नियंतृत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्यमेव यः पश्ये त् न तु तस्य तारतम्यं तथात्मनि हरावेव भूतानि च पश्येत् कथंभूते भगवति अप्रच्युतैश्वर्यादिरूपेण पुनर्जे डमलिनभूताश्रयत्वेन जाड्यादिप्रसक्त्या ऐश्वर्यादिप्रच्युतिं पश्येत् स सर्वत्र परिपूर्णभगवत्त्वं पश्यन्

हरिरुवाच सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागव तोत्तमः ४५ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ४६ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृ तः स्मृतः ४७ गृहीत्वापींद्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्यति विष्णोर्मायामिदं पश्यन्स वै

भागवतोत्तमः ४८ ७ भगवतोत्तमइत्यर्थः ४५ प्रेम च मैत्री च कृपा च उपेक्षा च ताः ईश्वरादिषु चतुर्षु यः करोति समध्यमो भागवतः एवंभूतस्य भेदस्य दर्शनात् ४६ अर्चायां प्रतिमायां पूजामीहते करोति न तद्भ क्तेषु अन्येषु च सुतरां न करोति स प्राकृतः प्रकृतिः प्रारंभः अधुनैव प्रारब्धभक्तिः शनैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः ४७ पुनरष्टभिः श्लोकैरभ्यर्हितत्वादुत्तमभागवतस्यैव लक्षणान्याह गृहीत्वापीति श्रीवासुदेवाविष्टचेतान गृ

भा०ए० टी० १०

भा०ए० टी० १०

किंच देहादीनां संसारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्यो हरेः स्मृत्या विमुह्यमानः स भागवतप्रधानः तत्र देहस्य जन्माप्ययौ प्राणस्य क्षुत्पिपासे मनसो भयं बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इंद्रियाणां कृच्छ्रं श्रमस्तैः ४९ कामश्च कर्माणि च बीजानि च वासनास्तेषां वासुदेव एव एको निलय आश्रयो यस्य सः एतेन गृहीत्वापीत्यादि श्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीति यथाचरतीत्येतस्योत्तरमुक्तं ५० लिंगैर्भगवत्प्रियत्वं तस्योत्तरमाह नयस्येति

देहेंद्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ४९ न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ५० न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः सज्जतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ५१ न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा सर्वभूतसमः शांतः स वै भागवतोत्तमः ५२ त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात्

४९ जन्म सत्कुलं कर्म तप आदि जातयोऽनुलोमप्रतिलोमजाः मूर्द्धावसिक्तादयः अस्मिन्देहे अहंकाररहितैः सत्कुलेकर्मादिलिंगैः हरेः प्रियो भवतीति र्थः ५१ वित्तेषु स्वीयं परकीयमिति आत्मनि स्वः पर इति ५२ किंच त्रिभुवनविभवहेतवेपि त्रैलोक्यराज्यार्थमपि लवार्द्धमपि निमिषार्ध

मपि भगवत्पदारविंदभजनाद्योनचलति सवैष्णवाग्र्यः ननुलवार्द्धमात्रभजनोपरमेचेत्तावांल्लाभोभवेत्त क्कुतोनचलेत्तत्राह अकुंठस्मृतिः भगवत्पदतोऽन्यत्सारंनास्तीत्येवंरूपाऽकुंठाअनपगतास्मृतिर्यस्यसः भगवत्पदारविंदादन्यत्सारंनास्तीतिकुतः अतआह अजितेहरावेवआत्मायेषांत थाभूतैः सुरादिभिरपिदुर्लभात् किंतु केवलंविमृग्यात् तदपेक्षयासर्वस्यतुच्छत्वंस्मरन्योनचलतीत्यर्थः ५३ अपिचविषयाभिसंधिनाचलनंकामेनातिसंतापेसतिभवेत् सतुभगवत्सेवानिरतौनसंभवतीत्याह भगवतइति उरुविक्रमौचतौ

नचलतिभगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपियःसवैष्णवाग्र्यः ५३ भगवतउरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे हृदिकथमुपसीदतांपुनःसप्रभवति चंद्रइवोदितेऽर्कतापः ५४ विसृजतिहृदयंनयस्यसाक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ५५

अंघ्रीचतयोः शाखाअंगुलयः तासुनखानिचतान्येवमणयस्तेषांचंद्रिकाशीतलादीप्तिस्तयानिरस्तः कामादितापोयस्मिन्तस्मिन् उपसीदतांभजतांहृदिकथंपुनः संतापः प्रभवति चंद्रेउदितेसतिअर्कस्यतापइव नयस्यस्वः परइत्यादिनाश्लोकत्रयेणयादृशइत्यस्योत्तरमुक्तंवेदितव्यं यद्भूतेइत्यस्यचहरिनामानीतिज्ञातव्यं ५५ उक्तसमस्तलक्षणसारमाह विसृजतीति हरिरेवस्वयंसाक्षाद्यस्यहृदयंनविसृजति नमुंचति कथंभूतः अवशेनाप्यभिहितमात्रोपिअघौघंनाशयतियःसः तर्किंनविसृजति

यतः प्रणयर याधृतं हृदयेनिबद्धमंघ्रिपद्मं यस्य सः भागवतप्रधान उक्तो भवति ५५ इत्येका· टी· द्वितीयोध्यायः २ मायातत्तरणब्रह्मकर्मप्रश्नचतुष्टये तृतीयेतूत्तरं दत्तमार्षभैर्मुनिभिः पृथक् १ विष्णोर्मीयामिदं पश्यन्निस्युक्तमतो मायां पृच्छति परस्येति हे भगवंतः १ ननूक्तलक्षणै भागवतो कृत्वा कृतार्थाः॥ स्याः किं बहुप्रश्नैरत आह नानुतृप्य इति संसारतापैर्नितरां तप्तोहं तस्य तापस्य भेषजं हरिकथामृतरूपं यु

प्रणयरशनया धृतांघ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ५५ इति श्रीभागवते म हापुराणे एकादश स्कंधे नारदवसुदेवसंवादे द्वितीयोऽध्यायः २ राजोवाच परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् मायां वेदितुमिच्छामो भगवंतो ब्रुवंतु नः १ नानुतृप्ये जुषन्युष्मद्वचो हरिकथामृतम् संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम् २ अंतरिक्ष उवाच एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज ७ ष्मद्वचो जुषमाणो नानुतृप्या मि २ मायायाः स्वरूपतो निरूपणासंभवात् सृष्ट्यादिकार्यद्वारेण निरूपयितुमाह एभिरिति आद्यः पुरु षः यया शक्त्या भूतानामात्मा कारणभूतः एभिः सृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानि भूतानि ससर्ज एषा माया भगव तइति चरमश्लोकपादस्य प्रतिश्लोकमनुषंगः किमर्थं ससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वांमिमीते प्रमिमीते उपास्ते यः सः स्वमाता तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृष्टार्थे सिद्धये यद्वा स्वांशभूतानां जीवानां मात्रा प्रसिद्धये ग॥

विषयभोगाय आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय चेत्यर्थः तदुक्तं वेदस्तुतौ बुद्धींद्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्र-
भुः मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय चेति २ एवं जीवोपकारार्थं पंचधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि भूता-
न्यंतर्यामिरूपेण प्रविष्टः एकधा मनसा दशधा बाह्येंद्रियरूपेण आत्मानं विभजन् गुणान् तत्तद्विषयान्
जुषते जोषयतीत्यर्थः यद्वा तमात्मानं प्रति गुणान् विभजन् जुषते प्रीयत इत्यर्थः ४ स च जीव आत्मनांत

ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ३ एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पंचधातु-
भिः एकधा दशधात्मानं विभजन् जुषते गुणान् ४ गुणैर्गुणान् स भुंजान आत्मप्रद्यो-
तितैः प्रभुः मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ५ कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् सनिमि-
त्तानि देहभृत् तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरम् ६ इत्थं कर्मगतीर्गच्छन् ब-
ह्वभद्रवहाः पुमान् आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ७ धातूपप्लव आसन्ने व्य-
क्तं द्रव्यगुणात्मकम् ७ यो मिणा प्रद्योतितैर्गुणैरिंद्रियैर्गुणान् विषयान् भुंजान इदं सृष्टं शरीरमात्मानं
मन्यमान इह शरीरादौ सज्जते ५ कर्मभिः कर्मेंद्रियैश्च सनिमित्तानि सवासनानि कर्माणि कुर्वन् तत्तत्पूर्वकर्म-
फलं च गृह्णन् अयं देहभृत् भ्रमतीह संसारे न तु मुच्यते कथंभूतं कर्मफलं सुखेतरं सुखदुःखात्मकं ६ कि-
यंतं कालं भ्रमति तदाह इत्थमिति बहून्यभद्राणि वहंतीति तथा ताः सर्गप्रलयौ उत्पत्तिमरणे ७ एवं माया

क्तंकार्यंद्रव्यंस्थूलंगुणःसूक्ष्मंतदात्मकं अव्यक्तायअव्यक्तंप्रतिनेतुमाकर्षति ७ नाशहेतूनाह शतवर्षे
ति तस्मिन्कालेउपचितश्चासौउष्णश्चासावर्कश्च यद्वा तेनकालेनोपचितमुष्णत्वंयस्यसः ९ ऊर्ध्वशि
खऊर्ध्वज्वालः विष्वक्सर्वतः १० सांवर्तकः प्रलयकर्ता धाराभिः नतुबिंदुभिः हस्तिहस्ताभिस्तत्प्रमाणाभिः
११ ततउपाधिलयाद्वैराजः पुरुषोऽव्यक्तंकारणंप्रविशति नतुब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे पर

अनादिनिधनःकालोह्यव्यक्तायापकर्षति ८ शतवर्षाह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणाभु
वि तत्कालोपचितोष्णार्कोलोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ९ पातालतलमारभ्यसंकर्षणमु
खानलः दहन्नूर्ध्वशिखोविष्वग्वर्धतेवायुनेरितः १० सांवर्तकोमेघगणोवर्षतिस्मश
तंसमाः धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयतेसलिलेविराट् ११ ततोविराजमुत्सृज्यवैराजः
पुरुषोनृप अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मंनिरिंधनइवानलः १२ ७ स्यांतेकृतात्मानः प्रविशंति

परंपदमितिस्मृतेर्यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणामितिन्यायाच्चवैराजशब्दाभिधेयस्यचब्रह्मणःप
रमभागवतत्वान्मोक्षएवसंगच्छते नान्येषामिवकारणमात्रप्रवेशः सत्यं अश्वमेधादिनासत्यलोकंगता
नामप्यभक्तानामावृत्तिश्रवणाद्भक्तत्वेचब्रह्मणोऽपिप्रकृतौलयः पुनरुत्पत्तिश्चेतिमोक्षदौर्लभ्यसूचना
यैवमुक्तमित्यविरोधः यद्वा केनापिप्रमाणेननलभ्यतइत्यव्यक्तंब्रह्मैवतत्प्रवेशेनचमोक्षएवोक्तइतिद्र

एवंविराजोलयमुक्त्वातत्कारणानांमहदादिपृथिव्यंतानांप्रातिलोम्येनलयमाह वायुनेति वायोर्हिगंधहरत्वंप्रसिद्धं सांवर्त्तकेनवायुनाहृतगंधाअतएवगंधस्यव्यावर्तकस्यगतत्वात्सलिलत्वायकल्पते सलिलेलीयतइत्यर्थः तद्धृतरसंतेनवायुनाएवहृतोरसोयस्यतत् १३ तमसश्चरूपतिरस्कारित्वंप्रसिद्धं सांवर्तकेनतमसा अवकाशेनआकाशेनस्वकारणेन १४ कालात्मना शब्दस्यहिकालतएवनाशःप्रसिद्धः

वायुनाहृतगंधाभूःसलिलत्वायकल्पते सलिलंतद्धृतरसंज्योतिष्ट्वायोपकल्पते १३ हृतरूपंतुतमसावायौज्योतिःप्रलीयते हृतस्पर्शोऽवकाशेनवायुर्नभसिलीयते १४ कालात्मनाहृतगुणंनभआत्मनिलीयते इंद्रियाणिमनोबुद्धिःसहवैकारिकैर्नृप प्रविशंतिह्यहंकारंस्वगुणैरहमात्मनि १५ एषामायाभगवतःसर्गस्थित्यंतकारिणी त्रिवर्णावर्णितास्माभिःकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि १६ राजोवाच यथैतामैश्वरींमायांदुस्तरामकृतात्मभिः ७

तद्रूपेणात्मनाईश्वरेणआत्मनितामसाहंकारे इंद्रियाणिबुद्धिश्चराजसाहंकारं मनोवैकारिकैर्देवैःसहसात्विकाहंकारं एवंत्रिविधैःस्वगुणैःस्वकार्यैःसहितःअहमहंकारः आत्मनिमहतिसचप्रकृतावितिद्रष्टव्यं १५ त्रिवर्णात्रिगुणा मायाश्रवणभीतंराजानंतन्निवृत्त्युपायश्रवणेच्छं दयति किंभूयइति १६ एवमनुकंपितस्तन्निवृत्त्युपायमेवपृच्छति यथैतामिति यद्यपितन्मायया:ऽतोबुध

आभजेत्तास्मितिभक्तिस्तत्तारकत्वेनोक्तैव तथाऽपिकिंभक्तिरेवअन्योपिवातत्रोपायोस्तीतिज्ञातुंपुनः प्रश्नःअ
कृतात्मभिः अवशीकृतांतःकरणैः स्थूलधियः स्थूलेशरीरेअहंधीर्येषांते १७ भक्तिव्यतिरेकेणनास्त्यन्यउपा
यइत्यभिप्रेत्यभक्तिमेवससाधनांनिरूपयति तत्रप्रथमंवैराग्यद्वारागुरूपसत्तिमाहचतुर्भिः कर्माणीतिदुः
खप्रतीकाराय पाकविपर्यासंफलवैपरीत्यं मिथुनीचारिणांमिथुनीभूयप्रवर्तमानानां १८ कर्मभिः साधिता

तरंत्वंजः स्थूलधियोमहर्षइदमुच्यताम् १७ प्रबुद्धउवाच कर्माण्यारभमाणानांदुः
खहत्यैसुखायच पश्येत्पाकविपर्यासंमिथुनीचारिणांनृणां १८ नित्यार्तिदेनवित्तेन
दुर्लभेनात्ममृत्युना गृहापत्याप्तपशुभिः काप्रीतिः साधितैश्चलैः १९ एवंलोकंपरं
विद्यान्नश्वरंकर्मनिर्मितम् सतुल्यातिशयध्वंसंयथामंडलवर्तिनाम् २० ॥ ६ ॥ ६

अपिवित्तादयोनसुखहेतवइतिचपश्येदित्याह नित्यार्तिदेनेति आत्मनः स्वस्यमृत्युरूपेणचलैःअ
नित्यैः अपायिभिश्च १९ एवंलोकंपरमिति कर्मनिर्मितत्वान्नश्वरं तथाचश्रुतिः तद्यथेहकर्मचितोलो
कः क्षीयतइति किंच वर्तमानसमयेपिदुःखयुक्तंपश्येदित्याह सतुल्यातिशयध्वंसं सहतुल्येनअतिश
येनध्वंसेनचवर्तमानम् अतस्तुल्येस्पर्द्धाअतिशयेअसूयाध्वंसालोचनैर्भयादिकंचापरिहार्यमित्यर्थःय
थाखंडमंडलपतीनांमिथःस्पर्द्धादितद्वत् ॥ २० ॥

उत्तमं श्रेयो ज्ञातुमिच्छुः शाब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये न्यायतो निष्णातं तत्त्वज्ञं अन्यथा संशयनिरासकत्वायोगात् परे च ब्रह्मणि अपरोक्षानुभवेन निष्णातम् अन्यथा बोधसंचारायोगात् परब्रह्मनिष्णातत्वद्योतकमाह उपशमाश्रयमिति २१ गुरुरेवात्मा दैवतं च यस्य सः अनुवृत्त्या सेवया यैर्धर्मैः वस्तुत आत्मा आत्मप्रदश्चोपासकानां यथा बलिप्रभृतीनां २२ यथोचितमिति हीनेषु दयां समेषु मैत्रीम् उत्तमेषु प्रश्रयं च शिक्षेदित्यर्थः २३ शौचं बाह्यमृज्ज

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् २१

तत्र भागवतान्धर्मान्शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः २२

सर्वतो मनसोऽसंगमादौ संगं च साधुषु दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितम् २३

शौचं तपस्तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वंद्वसंज्ञयोः

२४ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् विविक्तचीरवसनं संतोषो येन केन

चित २५

लादिभिः आभ्यंतरं चादंभामानादि शिक्षेत् तपः स्वधर्माचरणं तितिक्षां क्षमां मौनं वृथावाचामनुच्चारणं स्वाध्यायमधिकारानुरूपं वेदपाठादिकं आर्जवं स्वच्छतां ब्रह्मचर्यं यस्य यादृगुचितम् ऋतुकाले स्वदारनियमादि अहिंसां भूतेष्वद्रोहं द्वंद्वसंज्ञयोः शीतोष्णसुखदुःखादिरूपयोः हर्षविषादराहित्यं २४ आत्मेश्वरान्वीक्षां सच्चिद्रूपेणात्मेक्षां नियंतृरूपेणेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमेकांतशीलत्वं अनिकेततां गृहाद्यभिमानराहित्यं विविक्त

भागवतेभगवत्प्रतिपादके अन्यत्रशास्त्रादौयाअनिंदातां मनसः प्राणायामैः वाचोमौनेन कर्मणोऽनीहयादं
डं सत्यंयथार्थभाषणं शमदमौअंतःकरणवाह्येंद्रियनिग्रहौ २६ हरेर्जन्मकर्मगुणानांश्रवणादि तदर्थेहर्युद्दे
शेन सर्वकर्मविशेषतश्चयजनादियत्ततदर्थेशिक्षेत २७ इष्टंदत्तमित्यादयोभावेनिष्ठाः वृत्तंसदाचारः आत्म
नः प्रियंगंधपुष्पादि दारादीनप्यालस्यपरस्मैनिवेदनं तत्सेवकतयासमर्पणंयत् तच्छिक्षेत २८ कृष्णएवा

श्रद्धांभागवतेशास्त्रेऽनिंदामन्यत्रचापिहि मनोवाक्कर्मदंडंचसत्यंशमदमावपि
२६ श्रवणंकीर्तनंध्यानंहरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानांचतदर्थेऽखिलचेष्टितम् ।
म २७ इष्टंदत्तंतपोजप्तंवृत्तंयच्चात्मनःप्रियम् दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै ।
निवेदनम् २८ एवंकृष्णात्मनाथेषुमनुष्येषुचसौहृदम् परिचर्यांचोभयत्रमहत्सुनृ
षुसाधुषु २९ परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः मिथोरतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ
आत्मनः ३० स्मरंतःस्मारयंतश्चमिथोऽघौघहरंहरिम् ॥ कृष्णआत्मानाथश्चयेषां कृष्णश्चात्मनोजीवा

स्नाथोयेषामितिवा तेषुउभयत्रस्थावरेजंगमेचयापरिचर्यातां विशेषतोनृषु तत्रापिसाधुषुस्वधर्मशीलेषु त
ततोपिमहत्सुश्रीभागवतेषु २९ तैश्चसहसंगम्ययत्पावनंभगवद्यशः तस्यपरस्परानुकथनंशिक्षेत यद्वायशः
प्रतितत्रसंस्पर्धादिपरित्यागेनमिथोयारतिः रमणंयाचतुष्टिः सुखं याचनिवृत्तिः समस्तदुःखनिवृत्तिः तांचशि

३ भा०रा० टी० १५

भक्त्या साधनभक्त्या संजातया प्रेमलक्षणया भक्त्या ३१ अजं हरिमनुशीलयंति तल्लीलामभिनयंति एवं परमेत्य प्राप्य निर्वृताः संतस्तूष्णीं भवंति ३२ उपसंहरति इतीति भागवतधर्मांस्तल्लया भक्त्या ३३ नारायणपरो मायां तरतीत्युक्ते पृच्छति नारायणाभिधानस्येति निष्ठां स्वरूपं अयं भावः ब्रह्मैव तावन्नारायण इति भगवानिति परमात्मेति चोच्यते तदुक्तं वदंति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यत इति त

भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ३१ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतया क्वचिद्धसंति नंदंति वदंत्यलौकिकाः नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ३२ इति भागवतान्धर्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया नारायणपरो मायामंजस्तरति दुस्तराम् ३३ राजोवाच नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ३४ पिप्पलायन उवाच स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च ७७ या नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितं गृहीतमायोरुगुणः स्वतद्व्सादिषु तन्नकिमे-

भिः शब्दैर्निर्विशेषं तदेव वस्तूच्यते अस्ति वा कोपि विशेषांश इति ३५ अत्रोत्तरं स्थित्युद्भवेति अयमर्थः अस्य विश्वस्य स्थित्युद्भवप्रलयानां हेतुः स्वयं च अहेतुः हेतुरहितः स नारायण इति परमेव तत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सत् अनुवर्तमानं यत् वस्त्वतिव तुरीयं त्रिषु संततमिति बहिश्च समाध्यादौ यस्तत्तद्ब्रह्मेति परमेव तत्त्वमवेहि

राम: १५

देहेंद्रियप्राणमनांसियेनजीवितानिसं चरंतिप्रवर्त्तंते तत्परमात्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि एवंलक्षणभेदेनोप
यणादिनामभिरुच्यमानमपिपरमेकमेवतत्त्वंजानीहि ३४ अवेहीत्यनेनविषयत्वंप्राप्तंनिषेधयति नैतदितिए
तत्परंतत्त्वंमनोनविशतिनविषयीकरोति वागुतवागपिचक्षुश्च आत्मावुद्धिश्चप्राणश्चक्रियाशक्त्यानप्राप्नोति
अन्यानिचेंद्रियाणि यथाऽनलंस्वाःस्वांशभूताअर्चिषोविस्फुलिंगाद्येनप्रकाशयंति नदहंतिच तथाजडा
सुमनआदिरत्तिषाभिव्यज्यमानस्यात्मप्रकाशस्यचतत्तद्वृत्तिप्रकाशकस्यनतत्प्रकाशविषयत्वं प्राणस्यप्रा
णमुतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रमन्नस्यान्नंमनसोयेमनोविदुरिति तथायतोवाचोनिवर्त्तंतेअप्राप्यमन

देहेंद्रियासुहृदयानिचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंनरेंद्र ३५ नैतन्मनोविशति
वागुतचक्षुरात्माप्राणेंद्रियाणिचयथाऽनलमर्चिषःस्वाः शब्दोऽपिबोधकनिषेधतया
त्ममूलमर्थोक्तमाहयदृतेननिषेधसिद्धिः ३६

सासहेत्यादिश्रुतेः ननुतंत्वौपनिषदंपुरुषंपृ
च्छामीतिश्रुतेः शब्दगोचरत्वंप्रतीयतेतत्राह शब्दोपीति शब्दोपिआत्ममूलमात्मनिप्रमाणंसत् अर्थोक्तमर्थो
दुक्तंयथाभवतितथाआह नसाक्षात्कुतःबोधकनिषेधतयास्वस्यैवबोधकनिषेधरूपत्वात् यतोवाचोनिवर्त्तं
तेअप्राप्यमनसासह यद्वाचाऽनभ्युदितंयेनवागभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धि यन्मनोनमनुतेनचक्षुषापश्यति
कश्चनैनामित्यादिश्रुतेः ननुतर्हिनैवाहश्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेतितत्राह यदृतइति अथातआदेशोने

तिनेति अस्थूलमनणु यतो वाचो निवर्त्तंते यद्वाचानभ्युदितमित्यादिनिषेधस्य यत् अवधिभूतं ब्रह्म ऋते यं विना
सिद्धिर्नास्ति सर्वस्य निषेधस्य साबधित्वात् ३६ ननु तर्हि प्रमाणाविषयत्वान्नास्ति ब्रह्मेति प्रसज्येत अत आह स
त्त्वमिति सत् स्थूलं कार्यं असत् सूक्ष्मं कारणं तत्सर्वं ब्रह्मैव भाति कुतः यत् यस्मात् तयोः सदसतोः परं कारणं न
नु कथमेकं बहुविधस्य कारणं तत्राह उरुशक्ति अनेकशक्तिमत् उरुर्महती मायालक्षणा शक्तिर्यस्य तदिति वा ब
हुधाभानमेव दर्शयति आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्वं रजस्तम इति त्रिवृत् प्रधानं प्रवदंति ततः क्रियाशक्त्यासू

सत्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदंति जीवम् ज्ञानक्रियार्थफ
लरूपतयोरुशक्ति ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ३७ नात्मा जजान न मरिष्यति नै
धतेऽसौ न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि

७ त्रं ज्ञानशक्त्या महानिति तदेव प्रवदंति ततः अह
मिति जीवं जीवोपाधिमहंकारं च तदेव प्रवदंति ततश्च ज्ञानक्रियाऽर्थफलरूपतया ज्ञानशब्देन देवताः क्रियाः
इंद्रियाणि अर्था विषयाः फलं तत्प्रकाशः सुखादि वा तद्रूपतया ब्रह्मैव भाति न हि सर्वस्वरूपेण स्वतो भासमान
स्य ब्रह्मणः स्वसिद्धौ प्रमाणापेक्षेति भावः ३७ ननु सर्वात्मकं चेद्ब्रह्म तर्हि सर्वस्य कार्यस्य जन्मादिविकारवत्त्वाद्ब्रह्म
णोऽपि तत्प्रसंगः स्यात्तत आह नात्मेति आत्मा ब्रह्म न जजान न जातः जन्माभावादेव तदनंतरास्तिता लक्षणोऽपि
विकारो नास्ति नैधते न वर्धते वृद्ध्यभावादेव विपरिणामोऽपि निरस्तः कुतः हि यस्मात् व्यभिचारिणामागमापायि

नाँवालघुत्वादिदेहानांसवनवित् तत्तत्कालद्रष्टा नह्यवस्थावतांद्रष्टातदवस्थोभवतीत्यर्थः ननुनिरवस्थःकोसा
वात्माअतआह उपलब्धिमात्रमिति नन्वायातंतर्हिक्षणिकत्वंनेत्याह सर्वत्रेति सर्वत्रदेशेशश्वत्सर्वदाअनपा
यिअनुवर्तमानं ननुनीलज्ञानंजातंपीतज्ञानंनष्टमितिप्रतीतेर्नज्ञानस्यानपायित्वमतआह इंद्रियबलेनेति सदे
वज्ञानमिंद्रियबलेनविविधंकल्पितं नीलाद्याकाराश्चयएवजायंतेनश्यंतिचनज्ञानमितिभावः व्यभिचारिष
व्यभिचारेदृष्टांतः प्राणोयथेति [illegible] दृष्टांतंविवृण्वन् इंद्रियादिलयेनमिर्विकारात्मोपलब्धिंदर्शयतिअंडेषिति पे
शिषुजरायुजेषुतरुषुउद्भिज्जेषुअविनिश्चितेषुस्वेदजेषुउपधावति अनुवर्तते एवंदृष्टांतेनिर्विकारत्वंप्रदर्श्य

सर्वत्रशश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रंप्राणोयथेंद्रियबलेनविकल्पितंसत् [illegible] अंडेषु
पेशिषुतरुष्वविनिश्चितेषुप्राणोहिजीवमुपधावतितत्रतत्र ७ दृष्टांतिकेपिदर्शयति क

थंतदैवात्मासविकारइवप्रतीयते यद्यदाजागरेइंद्रियगणः यदाचस्वप्नेतत्संस्कारवानहंकारः यदातुप्रसुप्तं
तदातस्मिन्प्रसुप्तेइंद्रियगणे सन्लीनेअहमिअहंकारेचसन्ने कूटस्थोनिर्विकारएवात्माकुतःआशयस्मृतेर्लि
गशरीरस्योपाधिंविनाविकारहेतोरुपाधेरभावादित्यर्थः नन्वहंकारपर्यंतस्यसर्वस्यलयेशून्यमेवावशिष्येत
तत्कथंतदाकूटस्थआत्माअतआह तदनुस्मृतिर्नः तस्यविशेषज्ञानशून्यस्यसुखात्मनःसुषुप्तिसाक्षिणः॥
स्मृतिर्नोऽस्माकंभवति एतावंतंकालंसुखमहंसुप्तः नाकिंचिदवेदिषमिति अतोऽनुभूतस्यास्मरणादस्त्येव

सुषुप्तावात्मानुभवः विषयसंबंधाभावात्तु नस्पष्ट इतिभावः तथाचश्रुतिः यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतद्द्रष्टव्यं
नपश्यति नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइति ३९ ननुयदिसुषुप्तौकूटस्थात्मानुभवोभवेत् कथंपुनरपिसं
सारःस्यात् अविद्यातत्संस्काराणांविद्यमानत्वादितिचेत्कदातर्हितन्निवर्तकोऽनुभवोभवेत् अतआह यर्हीति
वित्तैषणादिविहायकेवलमब्जनाभस्यैवचरणेच्छयायाउरुभक्तिस्तयापुमान्चेतसोमलानिविधमेत्नाशये

सन्नेयर्दिंद्रियगणेहमिवप्रसुप्तेकूटस्थआशयमृतेतदनुस्मृतिर्नः ३९ यर्ह्यब्जनाभ
चरणैषणयोरुभक्त्याचेतोमलानिविधमेद्गुणकर्मजानि तस्मिन्विशुद्धउपलभ्यत
आत्मतत्त्वंसाक्षाद्यथाऽमलदृशोःसवितृप्रकाशः ४० राजोवाच कर्मयोगंवदतनः
पुरुषोयेनसंस्कृतः विधूयेहाशुकर्माणिनैष्कर्म्यंविंदतेपरम् ४१ एवंप्रश्नमृषीन्पू
र्वमपृच्छंपितुरंतिके नाब्रुवन्ब्रह्मणःपुत्रास्तत्रकारणमुच्यताम् ४२

त् चेतएववा
कर्त् स्वगतानिमलानितयाभक्त्याक्षालयेत् तदातस्मिन्विशुद्धेचेतसिसतिसाक्षाद्व्यवधानेनआत्मतत्त्वमु
पलभ्यतेअमलयोर्दृशोःसत्योर्यथापूर्वमेवसिद्धः सवितृप्रकाशइति ४० भक्तेःकर्मयोगाधीनत्वात्तंपृच्छति
कर्मयोगमिति नैष्कर्म्यंकर्मनिवृत्तिसाध्यज्ञानं ४१ प्रश्नांतरमाह एवमिति प्रश्नंप्रष्टव्यमर्थं पितुःइक्ष्वा
कोःब्रह्मणःपुत्राःसनकादयःसर्वज्ञाअपिनाब्रुवन् ॥४२॥

गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह कर्मेति कर्म विहितं अकर्म तद्विपरीतं निषिद्धं विकर्म वि
गतं कर्म विहिताकरणम् एतत्त्रयं वेदवादः वेदैकगम्यं न लौकिकं ईश्वरात्मत्वात् ईश्वराद्भूतत्वात् अपौ
रुषेयत्वादित्यर्थः पुंवाक्ये हि वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानं शक्यं अपौरुषेये तु केवलं वाक्यपौर्वापर्येणैव तात्पर्या
वधारणं तच्च दुष्करमिति तत्र कर्मादौ विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति किमुतान्ये अतस्त्वं तदा बालत्वान्नैवाबुध्यन्निति।
४३ दुर्ज्ञेयं वेदतात्पर्यमाह परोक्षवाद इति यत्रान्यथा स्थितोऽर्थः संगोपयितुमन्यथा कृत्वोच्यते स परोक्षवा

आविर्होत्र उवाच कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिकः वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्त
त्र मुह्यन्ति सूरयः ४३ परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्ते ह्यगदं यथा ४४ नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेंद्रियः

दः तथा च श्रुतिः तं वा ए
तं चतुर्होतारं सन्तं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति परोक्षवादत्वमेवाह कर्ममोक्षाये
ति ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा अत्र दृष्टांतः अ
गदमौषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खंडलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि न तावता
ऽगदपानस्य तल्लाभः प्रयोजनमपि त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवांतरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि वि
धत्ते ४४ ननु कर्ममोक्ष एव पुरुषार्थस्तर्हि प्रथममेव कर्म त्यज्यतामत आह नाचरेदिति अजितेंद्रियत्वादज्ञः

स्वयंयदिनाचरेत्तर्हि विकर्मणाकर्मानाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनंतरंमृत्युमेवप्राप्नोतितथाचश्रुतिः मृत्वापुनर्मृत्युमापद्यतेअद्यमानाः स्वकर्मभिरिति ४५ तस्माद्वेदोक्तमेवकुर्वाणोनतुनिषिद्धं ननुकर्मणिक्रियमाणेतस्मिन्नासक्तिस्तत्फलंचस्यात् नतुनैष्कर्म्यरूपासिद्धिरतआह निःसंगःअनभिनिवेशवान् ईश्वरेपितंनतुफलोद्देशेन ननुफलस्यश्रुतत्वात्कर्मणिकृतेफलंभवेदेवनरोचनार्थेति कर्मणिरुच्युत्पादनार्थंअगदपानेखंडलड्डुकादिवत् ततश्चकर्माभिरुच्यावेदार्थंसम्यग्विचारयति तदाचर्योवारतदक्षरमविदित्वागार्ग्य

विकर्मणाह्यधर्मेणमृत्योर्मृत्युमुपैतिसः ४५ वेदोक्तमेवकुर्वाणोनिःसंगोऽर्पितमीश्वरे नैष्कर्म्यांलभतेसिद्धिंरोचनार्थाफलश्रुतिः ४६ यआशुहृदयग्रंथिंनिर्जिहीर्षुःपरात्मनः विधिनोपचरेद्देवंतंत्रोक्तेनचकेशवम् ४७ लब्ध्वानुग्रहआचार्यात्तेनसंदर्शितागमः

४७ स्माल्लोकात् प्रैतिसकृपणइत्यनात्मज्ञस्यैवकृपणतांतमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति ब्रह्मचर्येणतपसाश्रद्धयायज्ञेनानाशकेनेति यज्ञादीनांज्ञानशेषतांचावधार्यनिष्कामेष्वकर्मसुप्रवर्तते ततश्चस्वर्गकामोयजेतेत्यादिभिः कामितस्यैवस्वर्गादेःफलत्वेनावगमादकामितोऽसौनभवतीति नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीतिभावः ४६ वैदिकंकर्मयोगमुक्त्वातांत्रिकमाह यआश्विति परात्मनः परस्यैवसतआत्मनोजीवस्य हृदयग्रंथिमहंकारबंधंनिर्हर्तुमिच्छुः सन् तंत्रोक्तेनचविधिनाप्रकारेणभजेत् तंत्रमागमःच

दर्शितआगमः अर्च्चनप्रकारोयस्यसः ४८ मूर्तैः संमुखमासीनः आदिशब्देनभूतशुद्ध्यादिभिः पिंडदेहंविशोध्यसंन्यासैः सद्भिर्न्यासैः कृतारक्षायेनसः ४९ आदावेवद्रव्याणिपुष्पादीनिजंत्वादिशोधनेनक्षितिंसंमार्जनादिना आत्मानमव्यग्रतया लिंगंमूर्तिमनुलेपक्षालनादिना निष्पाद्ययोग्यानिकृत्वा ५० पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य सन्निधाप्यहृदिसंपूजितंश्रीमूर्त्तौध्यात्वाहृदादिभिः हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमंत्रैः मूलमंत्रेणचदेवे

महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याऽभिमतयात्मनः ४८ शुचिःसंमुखमासीनःप्राणसंयमनादिभिः पिंडविशोध्यसंन्यासकृतरक्षोर्चयेद्धरिम् ४९ अर्चादौहृदयेचापियथालब्धोपचारकैः द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानिनिष्पाद्यप्रोक्ष्यचासनम् ५० पाद्यादीनुपकल्प्याथसन्निधाप्यसमाहितः हृदादिभिःकृतन्यासोमूलमंत्रेणचार्चयेत् ५१ सांगोपांगांसपार्षदांतांतांमूर्तिंस्वमंत्रतः पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैःस्नानवासोविभूषणैः ५२ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः सांगंसंपूज्यविधिवत्स्तवैःस्तुत्वानमेद्धरिम् ५३ ६

कृतन्यासोमूलमंत्रेणार्चयेत् ५१ अंगानिहृदयादीनिउपांगानिसुदर्शनादीनितत्सहितां सपार्षदांसपरिवारां कैरुपचारैरर्च्चयेत्तदाह पाद्येति आदिशब्देनमधुपर्कमाचमनंच ५२ अक्षतास्तिलकालंकारे नतुपूजायां नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुंनकेतक्यामहेश्वरमितिनिषेधात् उपहारोनैवेद्यं ॥ ५३ ॥ ६ ॥

शेषांनिर्माल्यं स्वधाम्नि स्वस्थाने देवंहृदिमूर्तिकरंडकेउद्वास्यस्थापयित्वापूजाविधिंसमापयेदितिशेषः ५४ तांत्रिकंकर्मयोगमुपसंहरति एवमिति ५५ इतिश्रीभा० म० एका० तृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थेत्ववतारेहाप्रश्न स्योत्तरमुक्तवान् जयंतीनंदनोनाम्नाद्रुमिलोनवसत्तमः १ मूर्त्याभिमतयात्मनइत्यनेनात्मनः प्रियमवतारं

आत्मानंतन्मयंध्यायन्मूर्तिंसंपूजयेद्धरेः शेषामाधायशिरसिस्वधाम्न्युद्वास्यसत्कृ तम् ५४ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौहृदयेचयः यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्य तेहिसः ५५ इतिश्रीभा० महापुराणेएकादशस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ राजोवाच यानि यानीहकर्माणियैर्यैः स्वच्छंदजन्मभिः चक्रेकरोतिकर्तावाहरिस्तानिब्रुवंतुनः १ द्रुमिलउवाच योवाअनंतस्यगुणाननंताननुक्रमिष्यन्सतुबालबुद्धिः रजांसिभू मेर्गणयेत्कथंचित्कालेननैवाखिलशक्तिधाम्नः २ ७ पूजयेदित्युक्तेऽवतारज्ञानमपेक्षितं त थास्तवैः स्तुवानमेद्धरिं इत्युक्तेगुणकर्मज्ञानंचापेक्षितमतः पृच्छति यानियानीति कर्ताकरिष्यति १ त्वयाप्र ष्टानिकालत्रयसंबंधिसकलावतारगुणकर्माणिकथयितुमशक्यानि संक्षेपतस्तुकानिचित्कथयिष्यामीत्याह योवाइत्यादिना अनुक्रमिष्यन् गणयितुमिच्छतियः सतुबालानामिवबुद्धिर्यस्यसमंदमतिः कालेनमहताको पिमहामतिः रजांसिगणयेदपि अखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्याश्रयस्यभगवतोगुणांस्तुनैवगणयेत् तथाचश्रु

तत्रादौपुरुषावतारमाह भूतैरिति यदास्वसृष्टैर्भूतैर्विराजंब्रह्मांडंपुरंनिर्माय तस्मिन्लीलयाप्रविष्टेनतु
भोक्तृत्वेन प्रभूतपुण्यस्यजीवस्यतत्रभोक्तृत्वात् ३ अस्यगुणकर्माण्याहद्वयेन यत्कायइति ॥६॥६॥ ६
यस्याधिष्ठेयः कायएषः कायइतिसप्तमीवा तनुभृतांसमष्टिव्यष्टिजीवानांज्ञानकर्मेंद्रियाणि यस्यस्वतःस्व
रूपभूतात्सत्वात्तनुभृतांज्ञानंयस्यस्वतःसिद्धंज्ञानमितिवा यस्यश्वसनतःप्राणाद्बलंदेहशक्तिःओजःइंद्रि

भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधा
नमवापनारायणआदिदेवः ३ यत्कायएषभुवनत्रयसन्निवेशोयस्येंद्रियैस्तनु
भृतामुभयेंद्रियाणि ज्ञानंस्वतःश्वसनतोबलमोजईहासत्वादिभिःस्थितिलयोद्भ
वआदिकर्ता ४ आदावभूच्छतधृतीरजसाऽस्यसर्गेविष्णुःस्थितौक्रतुपतिर्द्विजध
र्मसेतुः रुद्रोऽप्ययायतमसापुरुषःसआद्यइत्युद्भवस्थितिलयाःसततंप्रजासु ५

यशक्तिः ईहाक्रिया यस्यसत्वादिभिर्विश्वस्यस्थितिलयोद्भवेआदिकर्ता ४ आदिकर्तेत्यनेनतत्पूर्वकंकर्त्रंत
रमपिसूचितं तद्दर्शयितुंगुणावतारद्वाराचराचरसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह आदावितियस्येत्यनुषंगःयस्यरजा
साजगतःसर्वैकार्येशतधृतिर्ब्रह्माभूत् स्थितौचविष्णुर्यस्यसत्वेनेतिशेषः क्रतुपतिस्तत्फलदाताद्विजातीनां
तद्धर्माणांचसेतुःपालकइत्यर्थः यस्यतमसाअस्याप्ययायरुद्रोऽभूत् इत्येतैर्ब्रह्मादिभिर्निमित्तभूतैः प्रजाउद्भवा

नरनारायणावतारमाह धर्मस्य भार्यायां दक्षदुहितरि मूर्तिसंज्ञायां नारायणो नर इति मूर्तिद्वयेनाजनिष्ट जातः तच्चरितमाह नैष्कर्म्यमात्मस्वरूपं लक्ष्यते येन तत्कर्म कर्मनिर्हाररूपं वा उवाच नारदादिभ्यः स्वयं च चार च यो ह्यापि कर्माचरन्नास्ते ऋषिवर्यैर्निषेवितोऽङ्घ्री यस्य सः ६ भगवदवतारत्वद्योतकं परमोपशमं दर्शयितुमितिहासमाह इंद्र इति दशभिः धाम स्थानं तपसा ग्रहीतुमिच्छतीति विशंक्य तपोनाशाय कामं सपरिवारं प्रेष

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशांतः नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्यनिषेवितांघ्रिः ६ इंद्रो विशंक्य मम धाम जिघृक्षतीति कामं न्ययुंक्त सगणं स बदर्युपाख्यम् गत्वाऽप्सरोगणवसंतसुमंदवातैः स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ७ विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् मा भैष्ट भो मदन मारुत देववध्वो गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम् ८

७ यामास सकामः बदरीभिरुपाख्यायते यः तं तस्याश्रमम् अप्सरोगणादिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणान्येव इषवो बाणास्तैः न तस्य महिमा महिमानं जानातीत्यतन्महिज्ञः ७ अक्रमम् अपराधं अहो अहं धीर इति विस्मयो गर्वः तद्रहितः एजमानान् शापभिया कंपमानान् भो विभो समर्थ हे देववध्वः मा भैष्ट बलिमातिथ्यं तान्प्रार्थयते

हेनरदेव अभयदे श्रीनारायणेइत्थंब्रुवतिसतिदेवाः कामादयः सव्रीडानिनम्राणिशिरांसियेषांते लज्जाभरेणैवावनतशिरसइत्यर्थः सघृणंयथाभवतितथाकृपांजनयंतइत्यर्थः कृपायुक्तंतमितिवा साय्यातः परेअतोऽविकृते स्वारामाश्चतेधीराश्च तेषांनिकरैरानतंपादपद्मंयस्यतस्मिन् त्वयिएतत् अक्षोभानुकंपादिन विचित्रम् ९ अस्माकंचापराधाचरणंस्वभावत्वान्नचित्रमित्याहुः त्वामिति त्वांसेवतांसेवमानानांसुरैरिंद्रादिभिः कृताअंतरायाविघ्नाभवंति कस्मादित्यतआहुः स्वौकइति स्वस्थानंस्वर्गमतिक्रम्यपरमंतवस्थानंव्रज

इत्थंब्रुवत्यभयदेनरदेवदेवाः सव्रीडनम्रशिरसः सघृणंतमूचुः नैतद्विभोत्वयि परेविकृतेविचित्रंस्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९ त्वांसेवतांसुरकृतावहवोंऽतरायाः स्वौकोविलंघ्यपरमंव्रजतांपदंते नान्यस्यबर्हिषिवलीन्ददतः स्वभागान्धत्तेपदंत्वमविताय दिविघ्नमूर्ध्नि १० क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्व्यशैश्न्यानस्मानपारजलधीनतितीर्यकेचित् ११ त्वांनान्यस्यत्वामसेवमानस्य कुतः बर्हिषियज्ञेस्वभागान् पुरोडाशादीन् बलीन्करान्कृषिकइवराज्ञेइंद्रादिभ्योददतः प्रयच्छतः तर्हिकिंमद्भक्तोविघ्नैर्भ्रश्यतिनेत्याहुः धत्तेइति यदीतिनिश्चये यतस्त्वंसर्वसुराधीश्वरोऽभितारक्षकः अतोसौविघ्नानांमूर्ध्निपदंप्रिंधत्तेकुतः पुनस्त्वयिविघ्नशंकेतिभावः १० त्वद्भक्तानांतुकेवलंतपश्चरतांदुर्योगतिः अस्माकंवावशंयातिक्रोधस्यवा तत्रास्मदृशाः कामोपभो

गमपितावदनुभवंति क्रोधस्यवशाः पुनरतिसंदाहत्वाद्दुः सुत्तडिति सुच्चतृट्‌चत्रिकालगुणाश्चशीतोष्णवर्षा
णिचमारुतश्च प्राणोवाह्योवा जैह्वयाः जिह्वाभोगाश्च शैश्न्याः गुह्योपभोगाश्चएतानस्मान् अपारजलधिरूपा
नतितीर्यविलंघ्यगोष्पदेमज्जंति कुतः यतः क्रोधस्यविफलस्यवशंयांतिगच्छंति किंच जलेमज्जंतोयथावि
वशाः संतोमस्तकारोपितंभारमुत्सृजंति तथावयैवनमोक्षायनचभोगायशापादिनादुश्चरंतपउत्सृजंति ११

क्रोधस्ययांतिविफलस्यवशंपदेगोर्मज्जंतिदुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ११ इतिप्रगृ
णतांतेषांस्त्रियोत्यद्भुतदर्शनाः दर्शयामासशुश्रूषांस्वर्चिताःकुर्वतीर्विभुः १२ तेदे
वानुचरादृष्ट्वास्त्रियःश्रीरिवरूपिणीःगंधेनमुमुहुस्तासांरूपौदार्यहतश्रियः १३ ता
नाहदेवदेवेशःप्रणतान्प्रहसन्निव आसामेकतमांवृंग्ध्वंसवर्णांस्वर्गभूषणाम् १४
ओमित्यादेशमादायनत्वातंसुरवंदिनः उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठांपुरस्कृत्यदिवंययुः १५

स्त्रियः योगनिर्मिताःस्त्रीः शुश्रूषांकुर्वतीः स्वर्चिताः सुष्ठुअलंकृताः तेषांस्वलावण्यादिदर्पोपशमायदर्शया
मास १२ रूपिणीमूर्तिमतीश्रीरिवताःस्त्रीर्दृष्ट्वा तासांतुरूपस्यौदार्येण महत्त्वेनहताश्रीःकांतिर्येषांते १३ वृं
ग्ध्वंवृणीध्वम् क्ववयंवराकाःक्वचेमाइतिचेत्तत्राह सवर्णांसमानरूपाम् नैकाप्यस्मदनुरूपेतिचेत् साभ
वतुतथापिस्वर्गस्यभूषणरूपाम् १४ सुरवंदिनः देवभृत्याः ॥ १५ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

इंद्रायइंद्रंप्रति नारायणबलमूचुः शंकः तत्रास त्रासंप्राप्तः विस्मितश्च तत्रविस्मितआसेतिवा १६ अन्यान
प्यवतारांस्तच्चरितानिचाह हंसरूपीति दत्तः दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः नःपिताऋषभश्च विष्णुरेवक
लयावतीर्णः सन्नात्मयोगमवदत् तेनविष्णुनाहयास्येहयग्रीवावतारे मधुभिदासवाश्रुतयःआहृताः १७

इंद्रायानम्यसदसिशृण्वतांत्रिदिवौकसाम् ऊचुर्नारायणबलंशक्रस्तत्रासविस्मि
तः १६ हंसस्वरूप्यवदद्च्युतआत्मयोगंदत्तःकुमारऋषभोभगवान्पितानः॥
विष्णुःशिवायजगतांकलयाऽवतीर्णस्तेनाहृतामधुभिदाश्रुतयोहयास्ये १७ ग्र
स्ताःप्ययेमनुरिलौषधयश्चमात्स्येक्रोडेहतोदितिजउद्धरताऽम्भसःक्ष्माम् कौर्मेध
तोऽद्रिरमृतोन्मथनेस्वपृष्ठेग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तं १८ संस्तुन्वतोऽब्धि
पतितांश्रमणानृषींश्चशक्रंचवृत्रवधतस्तमसिप्रविष्टम् ७ इलापृथ्वी ओषधयः
ग्रस्ताः क्रोडेचवाराहावतारे ग्राहात् गजेंद्रममुंचत् मोचयामास एवमादौयत्रावतारनामनास्तितत्र
विष्णुःशिवायजगतांकलयावतीर्णइत्यनुवर्तनीयम् १८ संस्तुन्वतः स्तुतिंकुर्वाणान् ऋषीन्वालखिल्या
न् कश्यपार्थेसमिदाहरणेगोष्पदेनिमग्नानिंद्रेणोपहसितानुद्धत्यापदोऽमोचयत् तमसिब्रह्महत्यायां

४
भा॰स्क॰
टी॰
२२

प्रविष्टं मोचयामास असुरगृहे पिहिता निरुद्धा या देवस्त्रियस्ताश्चामुंचत् नेकावतारैः १९ अंतरेषु सर्वमन्वंतरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनानि अदधात् अपालयत् दुर्मांश्चाम् समदात् ददौ २० हैहयानां कुलस्याप्ययाम् भार्गवरूपोऽग्निः स रामो दाशरथिः स न स लंकं लंकायां स्थितं स च जयति वर्तमानकालीनोऽवतार इत्यर्थः

देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेंद्रमभयाय सतां नृसिंहे १९ देवासुरेषु धिचदैत्यपतीनसुरार्थे हत्वांऽतरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः भूत्वाऽथ वामन इमा। महरद्बलेः क्ष्मां याच्ञा छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः २० निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिः सप्तकृत्वो राम स्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः सोऽब्धिं वबंध दशवक्त्रमहन्सलंकं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः २१ भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान्कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदंते २२ एवं विधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज २३

२१ भाविनं रामकृष्णावतारमाह भूमेरिति बुद्धावतारमाह वादैरिति अतदर्हान् यज्ञानर्हान् दैत्यान् विमोहयिष्यति कल्क्यवतारमाह शूद्रानिति न्यहनिष्यत् निहनिष्यति

इत्येकादशेटीकायांचतुर्थोध्याय: ४ पंचमेभक्तिहीनानांकानिष्ठाकोयुगेयुगे पूजाविधिरितिप्रश्नद्वय
स्योत्तरमुच्यते १ त्वांसेवतांसुरकृतावहवोंऽतरायाइत्यनेनश्रीहरिभक्तानांविघ्नमूर्ध्निपदंदत्वापरांगतिंयां
ति अभक्तानांतुविघ्नाभवंति इत्युक्तेतर्हितेषांकागतिर्भवतीतिपृच्छति भगवंतमिति हेआत्मवित्तमाः
अविजितात्मनामतएवाशांतकामानांकानिष्ठाकिंप्राप्यमित्यर्थः १ स्वजनकस्यगुरोर्भगवतोऽनारदाकुरु

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ राजोवाच भगवंतं
हरिंप्रायेनभजंत्यात्मवित्तमाः तेषामशांतकामानांकानिष्ठाऽविजितात्मनाम् १
चमसउवाच मुखबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्रमैःसह चत्वारोजज्ञिरेवर्णागुणैर्वि
प्रादयःपृथक् २ यएषांपुरुषंसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् नभजंत्यवजानंतिस्थाना
द्भ्रष्टाःपतंत्यधः ३ दूरेहरिकथाःकेचिद्दूरेचाच्युतकीर्तनाः ७ द्रोहेणदुर्गतिंयांतीतिवक्तुं
भगवतःसकाशाद्वर्णाश्रमाणामुत्पत्तिमाह मुखेति गुणैः सत्वेनविप्रः सत्वरजोभ्यांक्षत्रियः रजस्तमोभ्यां
वैश्यः तमसाशूद्रइति २ एषांमध्येयेऽज्ञात्वातंनभजंति येचज्ञात्वाऽप्यवजानंति आत्मनःप्रभवोजन्मय
स्मात् तद्भजनेकृतघ्नतामप्याह ईश्वरमितिस्थानाद्वर्णाश्रमाद्भ्रष्टाः ३ तत्रयेऽज्ञास्तेभवद्विधानामनुग्रा
ह्याइत्याह दूरइति दूरेहरिकथाश्रवणंयेषांते अतएवदूरेच अच्युतकीर्तनं

येषांतेदूरेअच्युतकीर्तनाश्चेतिवा ४ ज्ञानलवदुर्विदग्धास्त्वचिकित्स्यत्वादुपेक्ष्याइत्याशयेनाह विप्रइति श्रौतेनउपनयनाख्येन उपलक्षणमेतत् अध्ययनादिनापिहरेःपदांतिकं तद्भजनोत्तमाधिकारंप्राप्ताअपिमुह्यंति कर्मफलेषुसज्जंते कुतःआम्नायेषुयेवादाअर्थवादाः तेमोहकतयाविद्यंतेयेषांते तदुक्तंगीतासु यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनइत्यादिना ५ भक्तिमार्गदार्ढ्य

स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेऽनुकंप्याभवादृशाम् ४ विप्रोराजन्यवैश्यौचहरेःप्राप्ताःपदांतिकम् श्रौतेनजन्मनाथापिमुह्यंत्याम्नायवादिनः ५ कर्मण्यकोविदाःस्तब्धामूर्खाःपंडितमानिनः वदंतिचाटुकान्मूढायययामाध्व्यागिरोत्सुकाः ६ रजसाघोरसंकल्पाःकामुकाअहिमन्यवः दांभिकामानिनःपापाविहसंत्यच्युतप्रियान् ७

७ यतेषांमोहंप्रपंचयन्निंदति कर्मणीत्यादिना अकोविदायथाबंधकंनभवति तथाकर्तुमज्ञाः नचाभिज्ञान्पृच्छंति यतःस्तब्धाः अनम्राःस्तब्धत्वेहेतुः यतःमूर्खाअपिपंडितावयमितिमानवंतःअतःअपामसोमममृताअभूम अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति यत्रनोष्णंनशीतंस्यात् नग्लानिर्नाप्यरातयइत्यादिकयाययामाध्व्या गिरोत्सुकाःसंतोमूढास्तयाचाटुकान् अप्सरोभिःसहविहरिष्यामइत्यादिप्रियान्शब्दान्वदंति ६ किंचतेषांकर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदंभादयोवर्धंतइत्याहत्रयेण रजसेतिघोरःअभिचारादिःसंकल्पोयेषांते अहिवन्मन्यु

कामुकत्वंप्रपंचयति वदंतीति उपासिताःस्त्रियोयैः नतुवृद्धाः तेमैथुन्यंमैथुनसुखमेवपरंनत्वातिथ्यादि
येषुगृहेषुतेषुआशिषोवदंति इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथं इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्ध
नमित्याकाराः दांभिकतांप्रपंचयति यजंतीति असृष्टान्नविधानदक्षिणं नसृष्टानसंपादिताअन्नविधान
दक्षिणायथातथायजंति तदाचरस्यैजीविकार्थंपरंकेवलंपशून्घ्नंति अतद्विदः हिंसादोषानभिज्ञाः ८ मा

वदंतितेऽन्योऽन्यमुपासितस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यसुखेषुचाशिषः यजंत्यसृष्टान्न
विधानदक्षिणंवृत्त्यैपरंघ्नंतिपशूनतद्विदः ८ श्रियाविभूत्याऽभिजनेनविद्ययात्या
गेनरूपेणबलेनकर्मणा जातस्मयेनांधधियःसहेश्वरान्सतोऽवमन्यंतिहरिप्रि
यान्खलाः ९ सर्वेषुशश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरम् वे
दोपगीतंचनशृण्वतेऽबुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्तया १० नितांप्रपंचयति श्रियेति

श्रियाधनादिसंपदा विभूत्याऐश्वर्येण श्रियादिनाजातोयःस्मयोगर्वस्तेनअंधाधीर्येषांते ईश्वरसहितान्स
तः अवमन्यंते ९ किंच एवंवर्तमानास्तेवेदतत्त्वार्थंस्फुटमपिनजानंतीत्याह सर्वेष्विति केनरूपेणावस्थितं
तदाह आत्मानमीश्वरं आत्मतयाईश्वरतयाचावस्थितं एवमप्यसंगतमाह यथाखं पुरुषार्थतामाह अ
भीष्टंस्फुटत्वमाह वेदोपगीतंचेति तत्कुतः यतोमनोरथानांव्यवायामिषमद्यसेवाविषयाणांवार्तयाप्रवदंति

५
भा॰ए
टी॰
२४

ननु व्यवायादीनामपि ऋतौ भार्यामुपेयात् हुतशेषं भक्षयेदित्यादिना विहितत्वात्किमेवं निंद्यते अत आह लो
क इति व्यवायः स्त्रीसंगः नित्याः रागत एव नित्यं प्राप्ताः जंतोः प्राणिमात्रस्य अतस्तत्र तासु चोदना विधिर्नास्ति
ननु ऋतावुपेयादित्यादिना विधिर्दर्शितः सत्यं नत्वयमपूर्वविधिः रागतः प्राप्तत्वात् किंतु नियमविधिरू
पेण रागिणामभ्यनुज्ञानमात्रं क्रियते तदाह व्यवस्थितिरिति तेषु व्यवायादिषु केः विवाहयज्ञसुराग्रहैः विवा
हविषय एव व्यवायः कार्यः यज्ञ एवामिषसेवा सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णातीति श्रुतेः तत्रैव मद्यसेवेति।
नियमः क्रियते ननु च नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वान्न निंदा युक्ता अत आह आसु निवृत्तीति अयं भावः नायं नि

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जंतोर्न हि तत्र चोदना ॥

यमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वात् अतो निवृत्तिः परिसंख्यैव आसु व्यवायामिषमद्यसेवासु निवृत्तिरिष्टा कथं त
र्हि व्यवस्थितिरित्युक्तमुच्यते न तावत्परिसंख्याविधिना श्रुत्या निवृत्तिरुच्यते तथा सति स्वार्थत्यागः परार्थ
कल्पना प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं स्यात् अतः क्वचित्प्राप्यतोऽप्यर्थस्य प्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारा
न्यनिवृत्तिः फलतो भवति तद्यथा इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र रशनालिंगतो
गर्दभाश्वाभिधानीरशनाद्वये प्राप्यतो मंत्रस्यापूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते यथोक्तं तंत्रवार्तिके अप्राप्तवि
धिरेवायमतो मंत्रस्य निश्चितः परिसंख्याफलेनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुतेरिति क्वचित्तु रागतो नित्यप्राप्तस्या

प्राप्तांशपूरणलक्षणस्यानियमफलस्याप्यभावान्नियमविधिद्वाराफलतः परिसंख्याभवति यथापंचपंचन
खाभक्ष्याइति तथारागतोनित्यवत् प्राप्तस्यव्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्यैवेति ननु
यद्यभ्यनुज्ञामात्रमेतद्भवेत्तर्हि ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेना
त्रसंशयइत्यादिदोषश्रवणंनस्यात्तन्नैषदोषः मनसिकामेसत्यपितस्यामरुच्याद्वेषादिनावातामनुपगच्छतोदो
षश्रवणोपपत्तेरितिसर्वमनवद्यं ॥११॥ तदेवंव्यवायादिमनोरथाकुलितत्वादभीष्टमात्मानंनशृण्वतीत्युक्तं इदा

व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा ॥११॥ धनंचधर्मैकफलंयतो
वैज्ञानंसविज्ञानमनुप्रशांति गृहेषुयुंजंतिकलेवरस्यमृत्युंनपश्यंतिदुरंतवीर्यम्
॥१२॥ यद्घ्राणभक्षोविहितःसुरायास्तथापशोरालभनंनहिंसा ॥ नींधनस्यापिधर्मद्वाराप

रमात्मप्रापकस्यदृष्टोपभोगार्थेविनियोगान्नात्मज्ञानगंधोपीत्याह धनंचेति धर्मएवैकंफलंयस्यतत् कुतः
यतः यस्माद्धर्मात्सविज्ञान रोक्षज्ञानसहितंदृढंपरोक्षज्ञानंभवति कथंभूतं अनुप्रशांति अनुअनंतरमे
वप्रकृष्टाशांतिः निर्वाणलक्षणा यस्मात्तत् एवंभूतंधनंगृहेषुदेहाद्यर्थेयुंजंति ॥१२॥ किंचव्यवस्थायापिव्यवाया
द्यभ्यनुज्ञानं नयथेष्टमपित्वन्यथैवेत्याह यदिति यद्यस्मात्सुरायाः घ्राणभक्षः अवघ्राणंसएवविहितः नपा
नं तथापशोरप्यालभनमेवविहितंनतुहिंसा अयमर्थः देवतोद्देशेनयत्पशुहननंतदालभनं वायव्यंश्वेतमा

लभेतेत्यादिश्रुतेः नतुहिंसायावेदविहिताहिंसानसाहिंसेतिकीर्त्यतइतिवचनात् भक्षणोद्देशेनतुक्रिय
माणंहननंलौकिकवद्धिंसैव अत्रह्यालभनमेवविहितंनतुहिंसा अतोनयथेष्टभक्षणाभ्यनुज्ञेत्यर्थः व्यवायो
पिप्रजयानिमित्तभूतयानतुरत्यै अतोमनोरथवादिनइमंविशुद्धंस्वधर्मंनविदुरिति १३ एवंभगवत्परा
ङ्मुखानांबहुदोषतांप्रपंच्यतन्निष्ठांप्रपंचयति येत्वितिपंचभिः अनेवंविदः नएवंधर्मंविदंतियेते विस्र
ब्धाः निःशंकाः अनेनमनोरथोभविष्यतीतिविश्वस्तावा तदानींतनपोषणेनवा तैः पशुभिर्विश्वस्ताः तेचप

एवंव्यवायःप्रजयानरत्याइमंविशुद्धंनविदुःस्वधर्मम् १३ येत्वनेवंविदोऽसंतःस्त
ब्धाःसदभिमानिनः पशून्द्रुह्यंतिविस्रब्धाःप्रेत्यखादंतितेचतान् १४ द्विषंतःपर
कायेषुस्वात्मानंहरिमीश्वरम् मृतकेसानुबंधेऽस्मिन्बद्धस्नेहाःपतंत्यधः १५ येकैव
ल्यमसंप्राप्तायेचातीताश्चमूढताम् त्रैवर्गिकाह्यक्षणिकाआत्मानंघातयंतिते १६

शवः प्रेत्यअमुत्रतान्खादंति मांसभक्षयिताऽमुत्रयस्यमांसमिहाद्म्यहं एतन्मांसस्यमांसत्वंप्रवदंतिमनी
षिणइतिवचनात् १४ अभिचारादिनाद्विषंतः मृतकेदेहे सानुबंधेपुत्रादिसहिते १५ अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकंपिता
स्तरंति तत्त्वज्ञास्तुस्वतः येतुनात्यंतमज्ञाः नचतत्त्वज्ञास्तेंऽतरालवर्तिनः पतंतीत्याह यइति कैवल्यंतत्त्व
ज्ञानमसंप्राप्ताः अत्रहेतुः त्रिवर्गप्रधानाः अक्षणिकाः उपशांतिक्षणरहिताः देहादिस्थैर्यबुद्धयोवा स्वयमेवात्मा

तदाह एतइति आत्महनः आत्मापन्हवकर्त्तार अज्ञानेकर्मणि तथाचश्रुतिः असुर्यानामतेलोकाअंधेनतम सावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाइति १७ याः गृहापत्यसुहृच्छ्रियस्ताः हित्वा १८ तदेवंभ गवद्भक्तिरेवकर्तव्येतिस्थितेतन्नविशेषंपृच्छति कस्मिन्कालइति किंवर्णः कीदृग्वर्णवान् कीदृशः कीदृगा

एतआत्महनोशांताअज्ञानेज्ञानमानिनः सीदंत्यकृतकृत्यावैकालध्वस्तमनोर
थाः १७ हित्वात्मायासरचितागृहापत्यसुहृच्छ्रियः तमोविशंत्यनिच्छंतोवासुदेव
पराङ्मुखाः १८ राजोवाच कस्मिन्कालेसभगवान्किंवर्णःकीदृशोनृभिः नाम्ना
वाकेनविधिनापूज्यतेतदिहोच्यताम् १९ करभाजनउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचक
लिरित्येषुकेशवः नानावर्णाभिधाकारोनानैवविधिनेज्यते २० कृतेशुक्लश्चतुर्बाहु
र्जटिलोवल्कलांबरः कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू २१ मनुष्यास्तुतदाशां
तानिर्वैराःसुहृदःसमाः यजंतितपसादेवंशमेनचदमेनच २२

कारः केनवानाम्ना के नवाविधिना १९ एषुकृतादिकालेषु नानाप्रकारावर्णाभिधाकारायस्यसः नानैवविधिना विविधेनैवमार्गे ण २० तदेववर्णादिचतुष्टयमाह कृतइत्यादिना कृष्णाजिनादीन् बिभ्रदितिब्रह्मचारिवेषोदर्शितः २१ तपसा

भा. ४ टी. २६

२३ त्रिगुणादीस्यांगभूतामेखलायस्यसः यज्ञमूर्तिः हिरण्यकेशः पिशंगकेशः २४ त्रय्याविद्ययावेदत्रयोक्तका
र्मभिः २५ पृश्निगर्भः पृश्निः सुतपसः प्रजापतेः पत्नी तस्याःपुत्रः वृषाकपिः स्मृतः सन्वर्षतिकामान् आकंप
यतिक्लेशानितितया जयत्येवसर्वदाजयंतः २६ श्यामः अतसीपुष्पसंकाशः निजानिचक्रादीन्यायुधानि

हंसः सुपर्णोवैकुंठोधर्मोयोगेश्वरोमनुः ईश्वरःपुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेतिगीय
ते २३ त्रेतायांरक्तवर्णोसौचतुर्बाहुस्त्रिमेखलः हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मास्रुक्स्रु
वाद्युपलक्षणः २४ तंतदामनुजादेवंसर्वदेवमयंहरिम् यजंतिविद्ययात्रय्याध
र्मिष्ठाब्रह्मवादिनः २५ विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भःसर्वदेवउरुक्रमः वृषाकपिर्जयंत
श्चउरुगायइतीर्यते २६ द्वापरेभगवान्श्यामः पीतवासानिजायुधः श्रीवत्सादि
भिरंकैश्चलक्षणैरुपलक्षितः २७ तंतदापुरुषंमर्त्यामहाराजोपलक्षणंम् यजंति
वेदतंत्राभ्यांपरंजिज्ञासवोनृप २८ नमस्तेवासुदेवायनमः संकर्षणायच ७ यस्यसःश्री

वत्सोनामवक्षसोदक्षिणभागेरोम्णांप्रदक्षिणावर्त्तः सआदिर्येषांकरचरणादिगतपद्मादीनांतैः अंकैः अंकितैः
चिन्हैः लक्षणैर्वाहैः कौस्तुभादिभिः २७ महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तम् वेदतंत्राभ्यांवैदिकेनागमि

केनचमार्गेणयजंतिपूजयंतिपरमीश्वरं ज्ञातु
मिच्छवः २८ नामान्याह

श्लो. २९

नमस्तइति २९ ३० नानातंत्रविधानेति कलौतंत्रमार्गस्यप्राधान्यंदर्शयति ३१ रूपंतांव्याबर्तयति त्विषा
कांत्या: कृष्णमिंद्रनीलमणिवदुज्ज्वलं यद्वा त्विषाकृष्णावतारम् अनेनकलौकृष्णावतारस्यप्राधान्यंदर्शी
यति अंगानिहृदयादीनि उपांगानिकौस्तुभादीनि अस्त्राणिसुदर्शनादीनि पार्षदा: सुनंदादय: तत्सहित
म् यज्ञै: अर्चनै: संकीर्तनंनामोच्चारणं स्तुतिश्चतत्प्रधानै: सुमेधसोविवेकिन: ३२ स्तुतिमाह ध्येयमितिद्वे

प्रद्युम्नायानिरुद्धायतुभ्यंभगवतेनम: २९ नारायणायऋषयेपुरुषायमहात्मने
विश्वेश्वरायविश्वायसर्वभूतात्मनेनम: ३० इतिद्वापरउर्वीशस्तुवंतिजगदीश्वरम्
नानातंत्रविधानेनकलावपियथाशृणु ३१ कृष्णवर्णंत्विषाऽकृष्णंसांगोपांगास्त्र
पार्षदम् यज्ञै: संकीर्तनप्रायैर्यजंतिहिसुमेधस: ३२ ध्येयंसदापरिभवघ्नमभी
ष्टदोहंतीर्थास्पदंशिवविरिंचिनुतंशरण्यम् ७ प्रणतपालहेमहापुरुष तेचरणारविंदं
वंदे कथंभूतंध्येयंध्यातुं योग्यं सदेतिसर्वत्रसंबध्यते ध्येयत्वेहेतव: इंद्रियकुटुंबादिभिर्य: परिभ
वस्तिरस्कार: तंहंतीतितथातं किंच अभीष्टदोहंमनोरथपूरकंकिंचतीर्थास्पदंगंगाद्याश्रयत्वेनपरमपा
वकम् शिवविरिंचिभ्यांनुतंस्तुतंमहत्तमनं ननुतौकृतार्थावेवकिमर्थंताभ्यांनुतंतत्राह शरण्यमाश्र
ययोग्यंसुखात्मकमित्यर्थ: तर्हिब्रह्मादिस्वत्वंप्राकृतस्यकथंगोचरंस्यात् न भृत्यार्तिहम् स्वस्यकस्या

पि भृत्यस्मात्तस्यार्तिंहंतृ नकेवलमागंतुकार्तिमात्रंहंति किंतु भवाब्धिपोतंसंसारार्णवतारकंच ३३ इदानीं
स्वयमाप्तकामत्वान्निरपेक्षंभक्तार्थंचसापेक्षतांदर्शयन् श्रीरामचंद्रंस्तौति त्यक्त्वेति अन्यैःसुदुस्त्यजायाः
सुरेप्सितराज्यलक्ष्मीस्तांत्यक्त्वा यदितियद्यस्यर्थः यःअरण्यमगात् किंराज्यवैकल्यदर्शनेन नधर्मिष्ठःकुतः
आर्यस्यगुरोः दशरथस्यवचसा किंच एवंराज्यंत्यक्त्वाऽपिभक्तवात्सल्येनदयितयासीतयाईप्सितंमायाम

भृत्यार्तिहंप्रणतपालभवाब्धिपोतंवंदेमहापुरुषतेचरणारविंदम् ३३ त्यक्त्वासु
दुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मींधर्मिष्ठआर्यवचसायदगादरण्यम् मायामृगंदयित
येप्सितमन्वधावद्वंदेमहापुरुषतेचरणारविंदम् ३४ एवंयुगानुरूपाभ्यांभगवान्यु
गवर्तिभिः मनुजैरिज्यतेराजंश्रेयसामीश्वरोहरिः ३५ कलिंसभाजयंत्यार्यागुण
ज्ञाःसारभागिनः यत्रसंकीर्तनेनैवसर्वःस्वार्थोभिलभ्यते ३६

मृगंस्वर्णाकारंयोऽन्वधाव
त् तस्यभगवतश्चरणारविंदंवंदे हेधर्मिष्ठेतिसंबोधनम् तथाऽप्यविवक्षितत्वादार्यपदेनसंधिर्नभवति तथा
यदगादितिचरणारविंदमेवोच्यतेयत् मायामृगमन्वधावत् तत्तेचरणारविंदंवंदइत्यन्वयः अन्यत्समानम् ३४
युगानुरूपाभ्यांनामरूपाभ्याम् ३५ एतेषुचतुर्युगेषुकलिरेवश्रेष्ठइत्याह कलिमिति गुणज्ञाःकलेर्गुणंजानंति
येते नतुदोषाणांवहुत्वात् कथंसभाजयंतितत्राह सारभागिनःगुणांशग्राहिणः कोसौगुणस्तमाह यत्रेति तदु

तस्मात्कलौ अतः अस्मात् संकीर्तनात्परमो लाभोनास्ति यतः संकीर्तनात् ३७ किंच कृतादिष्विति ३८ ३९
अमलाशयाः संतः प्रायशोभगवतिभक्ताभविष्यंति ४० भक्तस्यविधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतामाह दे
वर्षीति आप्ताः पोष्याः कुटुंबिनः इतरे देवादयः पंचयज्ञदेवताः एतेषांयथाऽभक्तः ऋणीअतएवतेषांकिं

नह्यतः परमोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह यतोविंदेतपरमांशांतिंनश्यतिसंसृतिः
३७ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छंतिसंभवम् कलौखलुभविष्यंतिनारायणप
रायणाः ३८ ॥ ६ ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रविडेषुचभूरिशः ताम्रपर्णीनदीय
त्रकृतमालापयस्विनी ३९ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी येपिबंतिज
लंतासांमनुजामनुजेश्वर प्रायोभक्ताभविष्यंतिवासुदेवेऽमलाशयाः ४० देवर्षिभू
ताप्तनृणांपितॄणांनकिंकरोनायमृणीचराजन् सर्वात्मनायः शरणंशरण्यंगतोमुकुं
दंपरिहृत्यकर्तं ४१

किंकरः तदर्थंनित्यंपंचयज्ञादिकर्ता तथाचस्मृतिः हीनजातिपरिक्षीण
मृणार्थंकर्मकारयेदिति अयंतुनतथा कोऽसौयः सर्वभावेनश्रीमुकुंदंशरणंगतः कर्तंकृत्यंपरिहृत्यपरि
त्यज्य यद्वाकर्तंभेदंपरिहृत्यकृतीकेदनदूत्यस्मात् वासुदेवः सर्वमितिबुध्वेत्यर्थः ॥४१॥ ६ ॥ ७॥

विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह स्वपादमूलमिति त्यक्तः अन्यस्मिन्देहादौ
देवतांतरे वा भावो येन अतएव तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति यच्च कथंचित्प्रमादादिना उत्पतितं भवे
त्तदपि हरिर्धुनोति ननु यमस्तन्नमन्येत तत्राह परेशः ननु श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति भगवद्वचनात् स्वाज्ञाभं

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः विकर्म यच्चोत्पतितं कथं
चिद्धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ४२ नारद उवाच धर्मान्भागवतानित्थं श्रुत्वाथ मिथि
लेश्वरः जायंतेयान्मुनीन्प्रीतः सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ४३ ततोंतर्दधिरे सिद्धाः
सर्वलोकस्य पश्यतः राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप परमां गतिम् ४४ त्वमप्येतान्महा
भाग धर्मान्भागवतांश्रुतान् आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो यास्यसे परम् ४५ यु
वयोः खलु दंपत्योर्यशसा पूरितं जगत् पुत्रतामगमद्यद्वां भगवानीश्वरो हरिः ४६
दर्शनालिंगनालापैः शयनासनभोजनैः

गं कथं सहेत तत्राह हृदि सन्निविष्टः नहि वस्तुशक्ति
रर्थितामपेक्षत इत्यर्थः ४२ जायंतेयान् जयंत्याः पुत्रान् ४३ उपातिष्ठन् अनुतिष्ठन् ४४ निःसंगो भूत्वा ४५ शास्त्र
प्रक्रियेयमुक्ता युवां तु संगत एव कृतार्थावित्याह युवयोरिति वां युवयोः ४६ नच सर्वकर्मार्पणादि भागवतधर्मे

पुत्रोपलालनेनैव भागवतधर्मैः सर्वैस्वानिष्पत्तेरित्याह दर्शनेति कृष्णे पुत्र इति स्नेहं प्रकुर्वतोर्वाम् तस्य दर्शना॰
दिभिरात्मा पावितः शोधितः [illegible] एतदेव कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति वैरेणेति यं शयनासनादौ वैरेणापि ध्यायंतः
तस्य गतिविलासाद्यैः आकृताधियः तत्तदाकाराधीर्येषांते तत्सारूप्यमापुः किंपुनर्वैकृष्णमनुरक्ताधियांतस्मा॰

आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ४७ वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौंड्रशा॰
ल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ध्यायंत आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमा॰
पुरनुरक्तधियां पुनः किमु ४८ मापत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे मायामनु॰
ष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्यये ४९ भूभारासुरराजन्यहंतवे गुप्तये सताम् अवतीर्णस्य
निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ५० श्रीशुक उवाच एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोऽतिवि॰
स्मितः देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ५१ इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समा॰
हितः स विधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ५२ ॥ स्यं भवतीति ४८ ननु पुत्रस्नेहश्चेन्मोक्षहेतु॰
स्तर्हि सर्वैर्मुच्येरन् तत्राह मापत्यबुद्धिमिति अपत्यमिति बुद्धिं माकृथाः अङ्गागमश्छांदसः ४९ ननु कथमी॰
श्वरो मानुषः स्यात् कथं वा तस्य विश्वसृष्ट्यादिकर्तुः पूतनाशोषणादिकर्माश्चर्यमिव निरूप्यते तत्राह भूभार

मोहं विधूय ब्रह्मत्वाय कल्पते ५२ इति एकादशे टीकायां पंचमोऽध्यायः ५ षष्ठे ब्रह्मादिभिः स्तुत्वा गंतुं वि ज्ञापितं हरिं उद्धवः प्रार्थयामास स्वधामनयमामिति १ अतः परमतिविस्तरेणात्मविद्यां निरूपयितुं तत्प्रस्ता वमाह अथेति आत्मजैः सनकादिभिः अभ्यगात् द्वारकामिति चतुर्थेनान्वयः १२ ३ ननु तेषामपींद्रादिरूपं

इति श्री॰ भा॰ म॰ पु॰ ए॰ पंचमोऽध्यायः ५ श्रीशुक उवाच अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरा वृतोऽभ्यगात् भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः १ इंद्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वस वोऽश्विनौ ऋभवोऽङ्गिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवताः २ गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचा रणगुह्यकाः ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ३ द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्ण दिदृक्षवः वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलाप हम् ४ तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णमद्भुत दर्शनम् ५ स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयंतो यदूत्तमम् गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्ज गदीश्वरम् ६ ७ भगवंतं नित्यं पश्यतां केयमतिदिदृक्षा अत आह वपुषेति येन वपुषा नरलोकमनोर मः सन् सर्वलोकेषु यशो वितेने तदतिसुंदरं वपुर्दिदृक्षवः ४ व्यचक्षत अपश्यन् ५ स्वर्गोद्यानस्थैर्माल्यैः चित्राणि

बुद्धींद्रियादिभिर्दर्शनादिना प्राणेन बलहेतुना दंडवत्प्रणिपातेन नतावयं नमस्कृतवंतः स्मेति विस्मये यथा हुः दोर्भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टांग ईरित इति स्मशब्दोक्तविस्मया यविशेषणं कर्ममयात् उरुपाशात् मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैरपि यत्केवलमंतर्हृदि चिंत्यते न तु दृश्यते तद्वयं नताः अहोभाग्यमित्यर्थः ७ ननु ममापि दृष्टादृष्टकर्मकरणात्कुतो मत्पदारविंदचिंतनं कर्मपाशान्मुमुक्षुभिः क्रियते तत्राहुः त्वमिति हे अजित आस्तामिदानींतनमिदमत्यंतं कर्म त्वं व्यक्तं महदादिप्रपंचं सृजसि पालयसि संहर

देवा ऊचुः नताः स्म ते नाथ पदारविंदं बुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः यच्चिंत्यतेऽन्तर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ७ त्वं मायया त्रिगुणयात्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुंपसि तद्गुणस्थः नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ८ शुद्धिर्नृणां न तु तथेड्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः

सि च तदपि आत्मन्येव न पृथक् दुर्विभाव्यं मनसाप्यवितर्क्यं तद्गुणस्थः तस्या मायायास्त्रिगुणेषु नियंतृत्वेन स्थितः अत एव तैः कर्मभिः भवान्नाज्यते न लिप्यते कुतः यो भवान् अनवद्यः रागादिरहितः यतः स्वे आत्मरूपे सुखे अव्यवहिते अनावृते अभिरतः अतस्त्वं कर्म कुर्वन्नप्यात्मारामः परमेश्वर इति मुमुक्षुभिश्चिंत्यत इति भावः ८ नन्वात्मारामस्य किं कर्मकरणेन अत आहुः शुद्धिरिति हे ईड्य हे ऋषभ दुराशयानां रागिणां विद्या उपासना ॥

नियादिभिः तथाशुद्धिर्नभवति सत्वात्मनां सतां ते यशसि श्रवणेन संभृतया परिपुष्टया अभिवृद्धया सच्छ्रद्ध
या यथा स्यात् परमपावनस्य यशसो वितानायतनकर्माचरणमितिभावः ९ तदेवं त्वद्यशः श्रद्धैव शुद्धिहेतुः
अस्माभिस्तु त्वदंघ्रिर्दृष्टः अतस्त्वदंघ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां धूमकेतुः तद्दाहकः स्यात् क
थंभूतः यः क्षेमाय मोक्षाय मुनिभिः मुमुक्षुभिः प्रेमार्द्रहृदा ऊह्यमानश्चिंत्यमानः यश्च सात्वतैर्भक्तैः समविभू
तये समानैश्वर्याय वासुदेवादिव्यूहेऽर्चितः तेषु च कैश्चिदात्मवद्भिः धीरैः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमतिक्रम्य वैकुं

सत्वात्मनामृषभ ते यशसि प्रवृद्ध सच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ९ स्यान्नस्त्वदं
घ्रिरशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः यः सात्वतैः समविभूतय
आत्मवद्भिर्व्यूहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय १० यश्चिंत्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ
त्रय्यानिरुक्तविधिनेशहविर्गृहीत्वा अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः
परमभागवतैः परीष्टः ११

ठप्राप्तये सवनशस्त्रिकालमर्चितः १० किंच प्रयतपाणिभिः संयतहस्ते
र्हविर्गृहीत्वा अध्वराग्नौ आहवनीयादौ याज्ञिकैर्यश्चिंत्यते ननु यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करि
ष्यन्निति वचनात्तद्देवताश्चिंत्यंते अत आह त्रय्यानिरुक्तेन विधिनाइंद्रादिरूपेणैव यज्ञपुरुषश्चिंत्यत इत्यर्थः
उत किंच अध्यात्मयोगे आत्माधिकारे योगे योगिभिरपि आत्मनस्तव मायाया अणिमादिस्तां जिज्ञासुभिस्तत्कामैर्यो

क्रियते परमभागवतैस्तुमुक्तैर्यः परीष्टः सर्वतः पूजितः सतवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुः स्यादितिपूर्वेणान्वयः
११ एतेषांचमुनिसात्वतादीनांषण्णांसेवकानांमध्येपरमभागवते तुलस्यायपितवप्रीतिराधिकेतिसंस्तुवंति
पर्युष्टयेति द्रुढभावस्कंदस्तः अहं यन्त्रवसामितस्गैववक्षसिपर्युषितापीयंवसतीतिप्रतिपत्नीवत् सपत्नीवत्
श्रीः संस्पर्धमानाभवति तथापिस्पर्धमानांश्रियमनादृत्य योभवान्पर्युषितयापिअमुयावनमालयाभक्तैरर्पिते
यमितिप्रीत्या सुप्रणीतंसुष्ठुसंपादितंयथाभवतितथाऽर्हणंपूजामादद्त् स्वीकृतवान् सुप्रणीतमितिअर्हण
विशेषणंवा तस्यतवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयात् यद्वा योऽंघ्रिरमुयासुप्रणीतमर्हणमादद्त् सनोऽशुभा

पर्युष्टयातवविभोवनमालयेयंसंस्पर्धिनीभगवतीप्रतिपत्निवच्छ्रीः यःसुप्रणीतम
मुयाऽर्हणमादद्न्नोभूयात्सदांऽघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः १२ केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपत
त्पताकोयस्तेभयाभयकरोऽसुरदेवचम्वोः शयधूमकेतुर्भूयादित्यन्वयः अथवैवंसंबधः एतेभ्यो

ध्यानार्चनादिनिष्ठेभ्योपित्वद्वक्षसिप्ररूढसच्छूद्धावंतएवकृतार्थाभगवतीयशःप्रियत्वादित्याह पर्युष्टयावक्ष
कांताविल्सस्मात्परितः सर्वांगेउष्टयाक्रांतयाशोभितया वनमालयावक्षसिएकदेशेवर्तमानाश्रीः संस्पर्धमानाभव
तितयाऽप्याम्नायमधुव्रतैर्बहुधावर्णितयाकीर्तिमय्यावैजयंत्यावनमालयैवयोभवान्सुप्रणीतमर्हणमाद्द्दित्या
दिपूर्ववत् १२ त्वच्चरणस्यभक्तपक्षपातः प्रसिद्धएवेतिस्तुवंतः प्रार्थयंते केतुरिति बलिबंधनेत्रिभिर्विक्रमैर्युतः ॥

तत्रद्वितीयविक्रमेसत्यलोकंगतःतवपादःकेतुःअत्युच्छ्रितोविजयध्वजइव तस्यपादस्येति त्रिपतत्पताकः त्रिधापतंतीत्रिषुलोकेषुवापतंती गंगापताकायस्यतथा असुरदेवचम्वोः तत्सेनयोरुभयोर्भयाभयकरःसाधुषुसुरेषुस्वर्गीयखलेषुअसुरेषुइतरायइतरस्मैअधोगमनाय यएवंकेतुरूपस्तेपादःसभजतांनःअघंपुनातु शोधयतु अघादितिपाठेभजतांनःइतिकर्मणिषष्ठ्यौ अघाद्भजतोऽस्मान्पुनात्विति तथाचश्रुतिःचरणंपवित्रंवि ततंपुराणंयेनपूतस्तरतिदुष्कृतानि तेनपवित्रेणशुद्धेनपूताअतिपाप्मानमरातिंतरेम लोकस्यद्वारमर्चिमत्प

स्वर्गीयसाधुषुखलेष्वितरायभूमन्पादःपुनातुभगवन्भजतामघंनः१३नस्योतगावइव यस्यवशेभवंतिब्रह्मादयस्तनुभृतोमिथुरर्द्यमानाः कालस्यतेप्रकृतिपूरुषयोःपरस्यशं नस्तनोतुचरणःपुरुषोत्तमस्य१४अस्यासिहेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहता मपिकालमाहुः ७ वित्रं

ज्योतिष्मद्भ्राजमानंमहस्वत् अमृतस्यधारावहुधादोहमानं चरणंनोलोकेसुधितांदधात्विति१३ ननुयुद्धेदेवासुरादयःपरस्परंजयंतिजीयंतेच किमहंतत्रेत्यतआहुः नस्योति मिथुःमिथःअर्द्यमानाःयुद्धादिभिःपीड्यमानाःब्रह्मादयोऽपियस्यतववशेभवंतिनतुजयेपराजयेवास्वतंत्राः केइवनसिनासि कायामोताःनासिकामाविस्यवद्धाःगावोवलीवर्दाइव कुतःकालस्यकलयितुःप्रवर्तकस्यतदेवकुतःप्रकृतिपूरुषयोरपिपरस्यतस्यतेपुरुषोत्तमस्यपादःनःशंतनोतु१४प्रकृतिपुरुषाभ्यांपरत्वमुपपादयंतःकालत्वेनपुरु

षोत्तमत्वमाहुः अस्येति अस्यजगतः उदयादीनांहेतुरसि कुतः अव्यक्तंप्रकृतिः जीवः पुरुषः महान्महत्त
त्वंतेषांकालंनियंतारंत्वामाहुः अक्षरात्परतः परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्नपरंकिंचि
त्साकाष्ठासापरागतिरित्याद्याः श्रुतयः किंच अयंसंवत्सरात्मकः यः कालस्त्रिणाभिः त्रीणि चातुर्मास्यानिनाभ
योयस्य सोऽपित्वमेव अतस्त्वमुत्तमः पुरुषइतितथाचगीतासु यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽ
स्मिलोकेवेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमइति १५ त्वमेवप्रकृत्यादिद्वाराजगतःसृष्ट्यादिहेतुरित्युक्तं तत्केनप्रकारेणत

सोऽयंत्रिणाभिरखिलापचयेप्रवृत्तः कालोगभीररयउत्तमपूरुषस्त्वम् १५ त्वत्तः पुमा
न्समधिगम्ययथाऽस्यवीर्यंधत्तेमहांतमिवगर्भममोघवीर्यः सोऽयंतयाऽनुगतआत्म
नअंडकोशंहैमंससर्जवहिरावरणैरुपेतम् १६ तत्तस्थुषश्चजगतश्चभवानधीशोयन्मा
ययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् १७ दाहुः त्वत्तइति त्वत्तः पुरुषोवीर्यंशक्तिंसमधिगम्यप्राप्य यया
माययासहमहांतंधत्ते कमिव अस्यविश्वस्यगर्भमिव सोऽयंमहान् तयैवमाययाऽनुगतः सन् आत्मनः सका
शादंडकोशंससर्ज त्वयानुगतइतिपाठेऽपियथामाययात्वयाऽधिष्ठितः सन्निति १६ नन्वेवंभूतमीश्वरंत्वंमम
कुतोऽवगतंतदाहुः तदिति तत्तस्मात्तस्थुषः स्थावरस्यजगतोजंगमस्यच भवानधीशः यद्यस्मान्माययाउत्थाउ
ज्जृंभितायागुणविक्रिया इंद्रियवृत्तिः तयोपनीतान् अर्थान्विषयान्जुषन्जुषमाणोऽपि हेहृषीकपतेनालि

प्तस्त्वंयेत्वन्येजीवायोगिनोवा स्वतःपरिहृतादपिअविद्यमानात्त्यक्तात्द्वाविषयजोषणाद्बिभ्यति वासनामात्रे
णबध्यंतइत्यर्थः १७ अलिप्तत्वमाहुः स्मायेति स्मायावलोकः मंदस्मितविलसितोऽवलोकः तस्यलवः कटाक्षः
तेनदर्शितोयोभावोभिप्रायःतेनमनोहारिसुत भ्रूमंडलेतेनप्रहितायेसौरतासंत्राःतैःशौंडैःप्रगल्भैःअनंगबा
णैःकामस्यबाणैःसंमोहनैःकरणैःकामकलादिभिः षोडशसहस्त्रंपत्न्यःयस्येंद्रियंमनःविमथितुंलोभयितुंन

अथानुजुषन्नपिहृषीकपतेनलिप्तोयेऽन्येस्वतःपरिहृतादपिबिभ्यतिस्म १७ स्मायावलो
कलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः पत्न्यस्तुषोडशसहस्रमनंगबाणै
र्यस्येंद्रियंविमथितुंकरणैर्नविभ्व्यः १८ विभ्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याःपादाव
नेजसरितःशमलानिहंतुम् आनुश्रवंश्रुतिभिरंघ्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयंशुचिषदस्तउप
स्पृशंति १९ बादरायणिरुवाच इत्यभिष्टूयविबुधैःसेशःशतधृतिर्हरिम् अभ्यभाषतगोविं
दंप्रणम्यांबरमाश्रितः २० ॥ विभ्व्यःनसमर्थाःसभवान्नलिप्तइतिपूर्वेणान्वयः१८ तस्मात्तवअमृतरूपाया
कथा तदेवउदकंवहंतीतितथाकीर्तिनद्यः तथापादावनेजसरितोगंगायाश्चत्रिलोक्याःशमलानिहंतुंविभ्व्यःके
नप्रकारेणअनुश्रवंगुरोरुच्चारणंअनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदःतत्रभवंकीर्तिरूपंतीर्थं श्रुतिभिःश्रवणेंद्रियैःअंघ्रिजंचां
गसंगैःएवंशुचिषदःस्वाश्रमधर्मस्थितास्तवतीर्थद्वयमुपस्पृशंतिसेवंतइति १९ विबुधैःसह ॥ २० ॥

२१ विक्षिप्ताविस्तारिता २२उद्दामानिवृत्तानिविक्रमायेषुतानिकर्माणि २३ २४ २५ २६ २७ २८वी

ब्रह्मोवाच भूमेर्भारावतारायपुराविज्ञापितःप्रभो त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपा
दितम् २१ धर्मश्चस्थापितःसत्सुसत्यसंधेषुवैत्वया कीर्तिश्चदिक्षुविक्षिप्तासर्वलोकमला
पहा २२ अवतीर्ययदोर्वंशेबिभ्रद्रूपमनुत्तमम् कर्माण्युद्दामवृत्तानिहितायजगतोऽकृ
थाः २३ यानितेचरितानीशमनुष्याःसाधवःकलौ शृण्वंतःकीर्तयंतश्चतरिष्यंत्यंजसात
मः २४ यदुवंशेऽवतीर्णस्यभवतःपुरुषोत्तम शरच्छतंव्यतीयायपंचविंशाधिकंप्रभो॥
२५ नाधुनातेऽखिलाधारदेवकार्यावशेषितम् कुलंचविप्रशापेननष्टप्रायमभूदिदम् २६
ततःस्वधामपरमंविशस्वयदिमन्यसे सलोकाँल्लोकपालान्नःपाहिवैकुंठकिंकरान् २७
श्रीभगवानुवाच अवधारितमेतन्मेयदात्थविबुधेश्वर कृतंवःकार्यमखिलंभूमेर्भारोऽव
तारितः २८ तदिदंयादवकुलंवीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् लोकंजिघृक्षद्रुद्धंमेवेलयेवमहार्ण
वः २९ यद्यसंहृत्यदृप्तानांयदूनांविपुलंकुलम् गंतास्म्यनेनलोकोऽयमुद्वेलेनविनंक्ष्यति

३० ७ वीर्यशौर्ययुक्तयाश्रिया २९ उद्वेलेनलंघितमर्यादेन ३० ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

वैकुंठंयास्यन् तवभवनंयास्यामि ३१ ३२ ३३ ३४ प्रभासंयास्यामइतिवदतोऽयमभिप्रायः एतेदेवांशाः स्वा
धिकारानेवार्हंति नतुसद्योमोक्षं द्वारवत्यांमृतामुच्येरन् तस्मादभ्युदयफलंप्रभासंनेष्यामीति ३५ दक्षशापा

इदानींनाशआरब्धःकुलस्यद्विजशापजः यास्यामिभवनंब्रह्मन्नेतदंतेतवानघ ३१ श्री
शुकउवाच इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूःप्रणिपत्यतम् सहदेवगणैर्देवःस्वधामसमप
द्यत ३२ अथतस्यांमहोत्पातान्द्वारवत्यांसमुत्थितान् विलोक्यभगवानाहयदुवृद्धा
न्समागतान् ३३ श्रीभगवानुवाच एतेवैसुमहोत्पाताव्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः शापश्चनः
कुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्योदुरत्ययः ३४ नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः प्रभा
संसुमहत्पुण्यंयास्यामोऽद्यैवमाचिरम् ३५ यत्रस्नात्वादक्षशापाद्गृहीतोयक्ष्मणोडुराट्॥
विमुक्तःकिल्बिषात्सद्योभेजेभूयःकलोदयम् ३६ वयंचतस्मिन्नाप्लुत्यतर्पयित्वापितृ
न्सुरान् भोजयित्वोशिजोविप्रान्नानागुणवतांऽधसा ३७ तेषुदानानिपात्रेषुश्रद्धयोप्त्वा
महांतिवै वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवम् ३८ ७ न यक्ष्मणागृहीतउडुराट् चंद्रोयत्र
स्नानमात्रंकृत्वाकिल्बिषात् तस्माद्रोगदुःखात् सद्योविमुक्तःसन्भूयःकलावृद्धिंभेजे ३६ उशिजःकमनीयान् अं

३९ ४० ४१ लोकंमर्त्यलोकं नप्रत्यहन् नप्रतिहतवान् ४२ ४३ ४४ शय्यादिषुत्वांभक्तानित्यंसेवितवंतोवयं

श्रीशुकउवाच एवंभगवतादिष्टायादवाःकुलनंदन गंतुंकृतधियस्तीर्थंस्यंदनान्सम
यूयुजन् ३९ तन्निरीक्ष्योद्धवोराजंश्रुत्वाभगवतोदितम् दृष्ट्वाऽरिष्टानिघोराणिनित्यंकृ
ष्णमनुव्रतः ४० विविक्तउपसंगम्यजगतामीश्वरेश्वरम् प्रणम्यशिरसापादौप्रांजलिस्त
मभाषत ४१ उद्धवउवाच देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवणकीर्तन संहृत्यैतत्कुलंनूनंलोकंसं
त्यक्ष्यतेभवान् विप्रशापंसमर्थोऽपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः ४२ नाहंतवांघ्रिकमलंक्षणार्द्ध
मपिकेशव त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनयमामपि ४३ तवविक्रीडितंकृष्णनृणांपरम
मंगलम् कर्णपीयूषमास्वाद्यत्यजत्यन्यस्पृहांजनः ४४ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडा
ऽशनादिषु कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तास्त्यजेमहि ४५ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोऽलं
कारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमहि ४६ वाताशनायऋषयःश्रम
णाऊर्ध्वमंथिनः ब्रह्माख्यंधामतेयांतिशांताःसंन्यासिनोऽमलाः ४७ ७ कथंत्यजेम ४५ त्वक्तु

मशक्नुवन्प्रार्थयतेनमायाभयादित्याह त्वयेति चर्चिताअलंकृताःहिनिश्चितंजयेम ४६ संन्यासिनोहिब्रह्मचर्यादि

तावकैर्भक्तैः सह त्वदार्तयाद्दुस्तरं तमः संसारं ४८ क्ष्वेली परिहासः हंहैकत्वं ४९ एकांतिनमित्यादिस्वाभिप्राय वचने हेतुः ५० इत्येकादशेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमेतूद्धवस्यात्मज्ञानसिद्धयेहरिः स्वयं अवधूतेतिहासो

वयंत्विहमहायोगिनभ्रमंतःकर्मवर्त्मसु त्वद्वार्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः ४८ स्म रंतःकीर्तयंतस्तेकृतानिगदितानिच गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलीयन्नृलोकविडंबनम् ४९ श्री शुकउवाच एवंविज्ञापितोराजन्भगवान्देवकीसुतः एकांतिनंप्रियंभृत्यमुद्धवंसमभा षत ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीभगवानुवाच यदा त्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ब्रह्माभवोलोकपालाःस्वर्वासंमेऽभिकांक्षिणः १ मया निष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेषतः तदर्थमवतीर्णोऽहमंशेनब्रह्मणाऽर्थितः २ कुलंवैशाप निर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योऽन्यविग्रहात् समुद्रःसप्तमेह्येतांपुरींचप्लावयिष्यति ३ यर्ह्येवायंम याऽत्यक्तोलोकोऽयंनष्टमंगलः भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापिनिराकृतः ४ नवस्तव्यंत्व यैवेहमयात्यक्तेमहीतले ५ क्तगुरुषष्ठावर्णयत् १ यदात्थसंहृत्यैतत्कुलमिति स्वर्वासंवैकुंठवासंप्रति १ २ त्वंचसर्वत्यागेनात्मनिष्ठोभवेतिवक्तुमाह कुलमितित्रयेण तदेवायंनष्टमंगलोभविष्यति निराकृतः नितरामा

मेवलया ५ ६ ननुगुणदोषाभ्यांविषमेलोकेकुतःसमदृष्टिःस्यादतआह यदिदमिति मनआदिभिर्गृह्यमा॰

णंमनोमयत्वान्मायेतिविद्धि तदपिनस्थिरंकिंतुनश्वरंविद्धि ७ मनोमयत्वेहेतुःपुंसइति अयुक्तस्यविक्षिप्त

मनसःनानार्थोभेदविषयोभ्रमःसभ्रमएवगुणदोषभाक् ननुवेदेनैवविधिनिषेधाभ्यांभेदस्यसत्यतोक्तान

भ्रमविजृंभितगुणदोषबुद्धेःपुंसःकर्मविहितं अकर्मतल्लोपःविकर्मनिषिद्धमितिभेदः अविद्यावद्विषयएव

वेदइत्यर्थः ८ कथमात्मनिपरिच्छिन्नेविततंजगदीक्षणीयंतत्राह आत्मानमिति मयिब्रह्मणितद्रूपेणेक्षस्व ९

जनोऽधर्मरुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ५ त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहंस्वजनबंधुषु मय्या
वेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगाम् ६ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणादिभिः न
श्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायामनोमयम् ७ पुंसोऽयुक्तस्यनानाऽर्थोभ्रमःसगुणदोषभाक्
कर्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधियोभिदा ८ तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामोयुक्तचित्तइदंजगत् आ
त्मनीक्षस्वविततमात्मानंमय्यधीश्वरे ९ ज्ञानविज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणाम् ननु एवं

युक्तचित्तत्वेनकर्माकरणेदेवादयोविघ्नान्करिष्यंतितत्राह ज्ञानेति ज्ञानंवेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानंत
दर्थानुभवः ताभ्यांसम्यग्युक्तः ततआत्मानुभवेनैवतुष्टचित्तः अतःशरीरिणांदेवादीनामात्मभूतः अंतरा
यैर्नप्रतिहन्यसे अयंभावः यावदनुभवंयथाश्रमंकर्माणिकुर्यादेव तदनंतरंसर्वेषामात्मभूतत्वान्नकोपि

विघ्नानाचरति तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशिरे आत्माह्येषांसभवतीति १० नचोत्पन्नज्ञानस्या पियथेष्टाचरणप्रसंगइत्याह दोषबुद्ध्येति गुणदोषबुद्ध्यातीतोपिप्राक्तनसंस्कारात् निषेधान्निवर्ततएव किंतुनदोषबुद्ध्याविहितंचप्रायशः करोति नगुणबुद्ध्या यथार्भकः संकल्पविकल्परहितः किंचित्करोतिकु तश्चिन्निवर्ततेतद्वत् ११ एवंभूतस्यनपुनः संसारइत्याह सर्वभूतेति नविपद्येतनपुनः संसरेत् १२ १३ त्वंतुस

आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरायैर्विहन्यसे १० दोषबुद्ध्योभयातीतोनिषेधान्ननिवर्तते गु णबुद्ध्याचविहितंनकरोतियथार्भकः ११ सर्वभूतसुहृच्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चयः पश्य न्मदात्मकंविश्वंनविपद्येतवैपुनः १२ श्रीशुकउवाच इत्यादिष्टोभगवतामहाभागवतोनृ प उद्धवः प्रणिपत्याहतत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् १३ उद्धवउवाच योगेशयोगविन्यासयोगा त्मन्योगसंभव निःश्रेयसायमेप्रोक्तस्त्यागः संन्यासलक्षणः १४ ७ त्वंपरित्यजेत्याद्युपदेशमा त्मनोयोग्यंमन्वानः पृच्छति योगेशेति योगफलदायिन् योगविदांन्यासोनामातिगोप्योनिक्षेपविशेषः यद्वा योगोविन्यस्यतेक्रियतेयस्मिन् योगात्मन् योगेआत्माप्रकटोभवतियस्य योगस्वरूपेतिवा योगस्यसंभवो यस्मात् चतुर्भिरेतैः संबोधनैः स्वमहिम्नाकेवलंत्वयोपदिष्टं नतुमदधिकारंपर्यालोच्येतिद्योतितंतदाहनिः श्रेयसायेति नचारोग्याद्यर्थेसर्वस्वदानादिवदर्थत्यागः किंतुसंन्यासलक्षणः अप्रत्यापत्तिरूपः ॥ १४ ॥

१५ यंप्रतित्यागाद्युपदिष्टं सोऽहंमूढमतिः कुतः ममेतिअहमितिच सानुवंधेपुत्रादिसहितेत्वन्माययाविरचिते
आत्मनिदेहेविगाढोनिमग्नः अतः तत्तुभवतानिगदितंयथाहमंजसासंसाधयामि तथाभृत्यंमामनुशाधिश
नैःशिक्षय १६ मयासंक्षेपतउक्तंविस्तरतस्त्वन्यान्पृच्छेतिचेत्तत्राह सत्यस्येति स्वदृशः स्वप्रकाशस्य सत्य
स्यात्मनः आत्मनोमांप्रतिवक्तारंते त्वत्तः अन्यंनानुचक्षे नपश्यामि स्वदृशः स्वतःसिद्धज्ञानात् त्वत्तोऽन्यमि

त्यागोऽयंदुष्करोभूमन्कामानांविषयात्मभिः सुतरांत्वयिसर्वात्मन्नभक्तैरितिमेमतिः
१५ सोऽहंममाहमितिमूढमतिर्विगाढस्त्वन्माययाविरचितात्मनिसानुवंधे तत्त्वंजसा
निगदितंभवतायथाहंसंसाधयामिभगवन्ननुशाधिभृत्यम् १६ सत्यस्यतेस्वदृशआत्मन
आत्मनोऽन्यंवक्तारमीशविबुधेष्वपिनानुचक्षे सर्वेविमोहितधियस्तवमाययेमेब्रह्माद
यस्तनुभृतोवहिरर्थभावाः १७ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारंसर्वज्ञमीश्वरमकुंठविकुं
ठधिष्ण्यं ७ तिवा कुतइत्यतआह सर्वइति वहिरर्थभावाः विषयेष्वर्थबुद्धयः १७ केचिद्दुःशीलाभवंति
केचित्सेविताः फलकालेविनश्यंति केचिदज्ञाः केचिद्रक्षणेऽसमर्थाः केचित्तुस्थानाद्भ्रष्टाः तत्राह त्वमर्थमन
वद्यमित्यादिनिपंचविशेषणानि नअंतः कालतः पारंदेशतश्चयस्यतम् कालादिभिरकुंठोलोकोधिष्ण्यंयस्या

नंयस्यतं उहेभगवन् हस्फुटम् निर्वेदहेतुः रजिनैः दुःखैरभितप्तः हकारोगौरवायरकारोयुक्तइवपठनीयः नन्वनवद्यत्वादीनिकुतोममतदाह नारायणमिति अनुकंपितामाह नरसखंनरोजीवः नीयतेविक्षिप्यतेदुःखैरितिनरोजीवः तस्यसखायंभवंतंशरणंप्रपद्ये १८ तदेवमसंभावनाविपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टंतत्त्वमनवगाहमानंप्रति तन्निवृत्तयेगुरूपदेशंविनाऽपिस्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेवतत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीतिदर्शयितु

निर्विण्णधीरहमुहरजिनाभितप्तोनारायणंनरसखंशरणंप्रपद्ये १८ श्रीभगवानुवाच

प्रायेणमनुजालोकेलोकतत्त्वविचक्षणाः समुद्धरंतिह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् १९

आत्मनोगुरुरात्मैवपुरुषस्यविशेषतः यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रेयोऽसावनुविंदते २० पुरुषत्वेचमांधीराःसांख्ययोगविशारदाः आविस्तरांप्रपश्यंतिसर्वशक्त्युपबृंहितम् २१ एकद्वित्रिचतुष्पादोबहुपादस्तथाऽपदः बह्व्यःसंतिपुरःसृष्टास्तासांमेपौरुषीप्रिया २२ छ

माह प्रायेणेति लोकतत्त्वस्यविचक्षणाः परीक्षकाः अशुभाशयात् विषयवासनातः १९ तदुपपादयति आत्मनः पश्वादिशरीरेभ्यात्मैवहिताहितज्ञानेगुरुः २० तत्रप्रत्यक्षंदर्शयतिपुरुषत्वेचेति तथाचश्रुतिः पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मासहिप्रज्ञानेनसंपन्नतमोविज्ञातंवदतिविज्ञातंपश्यतिवेदश्वस्तनंवेदलोकालोकौमर्त्येनामृतमीप्सत्येवंसंपन्नोऽथेतरेषांपशूनामशनापिपासेएवाभिविज्ञानमिति २१ अतःपुरुषंस्तौति एकद्वीति २२

नुमानमाह अत्रापीरुषीमपुरि युक्ताः अप्रमत्ताः अग्राह्यं ग्राह्येभ्यो व्यतिरिक्तं मामद्धा साक्षान्मृगयंति मा र्गणप्रकारद्वयमाह गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः जडानां प्रकाशः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इति अनुपपत्तिमुखेन लक्षकैः तथा तैरेव लिंगैर्व्याप्तिमुखेनानुमानतः ईश्वरं प्रवर्तकं मृगयंते बुद्ध्यादिकरणा निकर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिवदिति तदुक्तम् भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः दृश्यैर्बुद्ध्या

अत्र मां मार्गयंत्यद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानतः २३ अ त्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः २४ अवधू तं द्विजं कंचिच्चरंतमकुतोभयम् कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् २५ यदुरु वाच कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा यामासाद्य भवाँल्लोकं विद्वांश्चरति बाल वत् २६ प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवाः हेतुनैव समीहंते आयुषो यशसः

श्रियः २७ ॥ दिभिर्दृष्टालक्षणैरनुमापकैरिति न चैतावता आनुमानिक आत्मा इति मंतव्यम् देहादि व्यतिरिक्तत्वं पदार्थशुद्धिमात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वात् २३ भूयोन्वयव्यतिरेकाभ्यां असंभावनादिनिवृत्तावि तिहासमाह अत्रापीति २४ २५ सुविशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणा २६ सर्वलोकवैलक्षण्यमेवाह प्रा य इति धर्मादिषु विवित्सायामात्मविचारे च मानवाः समीहंते प्रवर्तंते तत्रापि आयुरादेर्हेतुनाकामनयैव २७

त्वंतुनकस्यचित्कर्मणः कर्ताभवसि नकिंचिदीहसेइच्छसि नन्वशक्त्याअज्ञानेनवाअनैपुण्येनवाविरूपत्वेन
वाअवाग्मितयावाऔदासिन्यंघटतएव नेत्याह कल्पइत्यादिना २८ महानानंदश्रुतवक्तृतइतिपृच्छतिजने

त्वंतुकल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमृतभाषणः नकर्तानेहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत्
२८ जनेषुदह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना नतप्यसेऽग्निनामुक्तोगंगांभस्थइवद्विपः
२९ त्वंहिनः पृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणम् ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतः केवलात्म
नः ३० श्रीभगवानुवाच यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमेधसा पृष्टः सभाजितः प्राहप्र
श्रयावनतंनृपम् ३१ ब्राह्मणउवाच संतिमेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्युपाश्रिताः यतोबु
द्धिमुपादायमुक्तोऽटामीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायुराकाशमापोऽग्निश्चंद्रमारविः कपो
तोऽजगरः सिंधुः पतंगोमधुकृद्गजः ३३ मधुहाहरिणोमीनः पिंगलाकुररोऽर्भकः कुमारी
शरकृत्सर्पऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ३४ एतेमेगुरवोराजन्चतुर्विंशतिराश्रिताः ऽषितिर २९ स्प

र्शविहीनस्याविषयभोगरहितस्यअत्रहेतुः केवलात्मनः कलत्रादिशून्यस्य ३० ३१ बुद्ध्यैवोपाश्रिताः स्वीकृताः न
तूपदेशेन अटामिपर्यटामि ३२ गुरूनाह पृथिवीति ३३ शोभनंरूपं कीटस्यकरोतीतिसुपेशकृत् ३४ मेमयाश्रिताः

हेयोपादेयादीन् अन्वशिषं अनुशिक्षितवानस्मि ३५ नाहुषोययातिः ३६ क्षितेः क्षमांशिक्षितवानित्याह भूतै रिति आक्रम्यमाणः पीड्यमानः तद्विद्वान् भूतानांदैववशवर्तित्वंविद्वान् व्रतंनियमं ३७ पर्वतरूपारक्षरूपाच याप्टथिवीतस्याः शिक्षितमाह शश्वदिति सर्वदापरार्थाः परोपकारार्थाः सर्वाईहायस्यसः परार्थएवएकांततः सं भवोयस्यसः भूभृत्तः पर्वतात् तस्यहिवृक्षतृणनिर्भरप्रस्रवक्रियाः परार्थाएवयथातद्वत् तथानगाशिष्यः वृक्षशि

शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ३५ यतोयदनुशिक्षामियथावानाहुषात्मज त

त्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते ३६ भूतैराक्रम्यमाणोपिधीरोदैववशानुगैः तद्विद्वा

न्नचलेन्मार्गादन्वशिक्षंक्षितेर्व्रतम् ३७ शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः साधुःशि

क्षेतभूभृत्तोनगाशिष्यः परात्मताम् ३८ प्राणवृत्त्यैवसंतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः ज्ञानंय

थाननश्येतनावकीर्येतवाङ्मनः ३९ ष्यः सन् परात्मतांपराधीनात्मतां वृक्षोयथापरैरवखं ड्योपाठ्यवानसनमप्यनुमन्यतेतद्वत् ३८ वायुरपिद्विविधः प्राणोबाह्यश्च तत्रप्राणस्यगुरुत्वमाह प्राणवृत्त्ये ति प्राणोह्याहारादिमात्रेणप्रवर्तते रूपरसादीनिंद्रियविषयांस्तुनापेक्षते तथामुनिरपिभवेदित्यर्थः प्राणवृ त्तेरकरणेमनोवैकल्येनज्ञाननाशः स्यात् अतोदेहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणलिप्सायांतुवाङ्मनश्चविक्षिप्येत अतो नाधिकंलिप्सेदित्याह ज्ञानमिति ज्ञानंयथाननश्येतमनोवाग्यथानावकीर्येत नविक्षिप्येत् ॥ ३९ ॥

भा०ग० टी० ३९

विषयान्सेवमानोऽपितेषुनासक्तिं वाह्याद्वयोः श्लिष्टेदित्याह विषयेष्विति नानाधर्मेषु शीतोष्णादिधर्मकेषु न हिवायुर्वनेदहनेवासज्जते तद्वत् ४० यथावायुर्गंधादिधर्मयोगेनप्रतीयमानोऽपिवस्तुतोनतद्योगी एवंदेहादिधर्मयोगेनाहंप्रत्ययेनप्रतीयमानोप्यात्मानतद्धर्मवानितिसंभावितमितिवायोरेवाशिष्टत्वमित्याह पार्थिवेष्विति ४१ आकाशाच्छिक्षितं संभावनाद्वयमाह अंतर्हितश्चेतिद्वयेन अंतर्हितश्चदेहांतर्गतोपिमुनिरात्मनोदे

विषयेष्वाविशन्योगीनानाधर्मेषुसर्वतः गुणदोषव्यपेतात्मानविषज्जेतवायुवत् ४० पार्थिवेष्विहदेहेषुप्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः गुणैर्नयुज्यतेयोगीगंधैर्वायुरिवात्मदृक् ४१ अंतर्हितश्चस्थिरजंगमेषुब्रह्मात्मभावेनसमन्वयेन व्याप्त्याऽव्यवच्छेदमसंगमात्मनोमुनिर्नभस्त्वंविततस्यभावयेत् ४२ तेजोऽवन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः नस्पृश्यतेनभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैःपुमान् ४३

हाव्यसंगमतएवाव्यवच्छेदंचभावयेत् कुतः स्थिरजंगमेषुसमन्वयेनयाव्याप्तिस्तयाकिंमणिषुसूत्रस्येवव्याप्तिः न विततस्यसर्वगतस्यतत्कुतः ब्रह्मात्मभावेनब्रह्मस्वरूपभावनया तत्त्वमसीतिश्रुतेः नन्वेतत्सर्वंकथंसंभवतितत्राह नभस्त्वंतत्तुल्यत्वंसंभावयेत् यथानभसः सर्वगतस्यनघटादिभिः संगः परिच्छेदोवा एवमात्मनोपिसंभवतीति ४२ किंचकूटस्थस्यात्मनोनागमापायिदेहादिसंबंधइत्याह तेजोवन्नमयैः तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवीच तन्मयैः कालसृष्टैर्गुणैः देहादिभिः पुमान्नस्पृश्यतइ

स्कं० ११ अ० ७ ३९

स्वच्छत्वादिभिर्गुणैःउदकंजगत्पुनातीतितद्गुणमयाशिक्षितादित्याह स्वच्छःनिर्मलःप्रकृतितःस्वभावतः॥
स्निग्धःजनेष्वनुरागवान् माधुर्येमधुरालापी तीर्थभूः तीर्थस्थानं अपांमित्रमुदकतुल्यः अघादितिपाठेस
स्वार्यपापात्पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरर्थोदुदकसादृश्यंज्ञातव्यं ४४ अग्नेःशिक्षितमाह तेजस्वीति ज्ञानाति
शयात् विशेषतस्तपसादीप्तः दुर्धर्षः अक्षोभ्यःसचासावुदरभाजनश्च अपरिग्रहःयुक्तात्मामुनिः ४५ अग्ने

स्वच्छःप्रकृतितःस्निग्धोमाधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् मुनिःपुनात्यपांमित्रमीक्षोपस्पर्शकी
र्तनैः ४४ तेजस्वीतपसादीप्तोदुर्धर्षोदरभाजनः सर्वभक्षोऽपियुक्तात्मानादत्तेमलमग्नि
वत् ४५ क्वचिच्छन्नःक्वचित्स्पष्टउपास्यःश्रेयइच्छताम् भुंक्तेसर्वत्रदातॄणांदहन्प्रा
गुत्तराशुभम् ४६ स्वमाययासृष्टमिदंसदसल्लक्षणंविभुः प्रविष्टईयतेतत्तत्स्वरूपोऽग्नि
रिवैधसि ४७ विसर्गाद्याःश्मशानांताभावादेहस्यनात्मनः ७ रेवशिक्षांतरमाह क्वचिदितिय

थाऽग्निःपरेच्छयैवहविर्गृह्णाति तथामुनिरित्याह दातॄणामिति प्रागुत्तराशुभभूतंभविष्यच्चपापं ४६ आत्मनो
देहोपाधिकमेवोच्चनीचत्वादि नस्वाभाविकमित्यप्यग्निदृष्टांतेनसंभावितमित्याह स्वमाययास्वाविद्ययासृ
ष्टंसदसल्लक्षणंदेवतिर्यगादिरूपंविप्रशूद्रादिरूपंवा ४७ आत्मनोजन्मादिषड्विकाराभावश्चंद्रदृष्टांतेनसं
भावितइत्याह विसर्गाद्याइतिविसर्गोजन्म श्मशानंनाशः तत्रेयंज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया आप्यमंडलंचंद्रः

तेजोमयमंडलमादित्यः तयोरेकनक्षत्रावस्थाने चंद्रो न दृश्यते चक्षुष आदित्यमंडलेन समदेशस्थितेन व्य
वधानात् सा अमावास्या अथ षष्टिघटिकाभिः चंद्रो नक्षत्रांतरं गच्छति आदित्यस्तु त्रयोदशभिर्होरात्रैः अ
तः प्रतिपदमारभ्य विषमास्थितस्य आदित्यमंडलस्य पंचदशः पंचदशो भाग आप्यमंडले प्रतिबिंबितो दृश्य
ते सा कलेत्युच्यते एवं पंचदशे ऽह्नि त्रयोदशभिर्नक्षत्रैरंतरमिति राशिचक्रस्य सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकस्य
मध्ये संमुखौ चंद्रादित्यौ तिष्ठतः तदा संपूर्णप्रतिबिंबं भूछायालांछितं दृश्यते सा पौर्णिमा तस्याममावास्या प्र

कलानामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ४८ कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ
नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथार्चिषाम् ४९ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुंच
ति न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ५०

ति बिंबेन सह षोडशकलश्चंद्र उपचर्यते ततः
पुनः प्रतिपदमारभ्य मंडलयोर्विषमीभावात्कलाह्रासः तत्र यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो नाप्यमंडलस्य त
थात्मनोऽपीत्याह कलानामिवेति ४८ सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टांतेनैव देहानां क्षणभंगुरतया वैराग्यं शिक्षि
तमित्याह कालेनेति ओघवद्वेगो यस्य तेन आत्मनः संबंधिनां भूतानां देहानामित्यर्थः अर्चिषां ज्वालानां ४९
आदित्याच्छिक्षितमाह द्वयेन गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयान् उपादत्ते यथाकालमर्थिन्यागते सति विमुंचति च
न तेषु युज्यते लब्धमिति दत्तमिति वाऽभिनिवेशं न करोति गोभिः रश्मिभिः गाः जलानि गोपतिः सूर्यो यथा ५०

स्वतोभेदशून्यस्याप्यात्मनोभेदप्रतीतिरुपाधिवशादित्यादित्यदृष्टांतेनैवसंभावितमित्याह बुध्यतइति स्वे स्वरूपेऽवस्थितआत्माभेदेननबुध्यते अभिव्यनक्तीतिव्यक्तिःउपाधिःव्यक्तिस्थःउपाधौप्रतिबिंबितस्तुतद्‍ तद्वउपाधिप्रविष्टइवभेदेनस्थूलमतिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः ५१ कपोताच्छिक्षितमाह नातिस्नेहइति

बुध्यतेस्वेनभेदेनव्यक्तिस्थइवतद्गतः लक्ष्यतेस्थूलमतिभिरात्माचावस्थितोऽर्कव
त् ५१ नातिस्नेहःप्रसंगोवाकर्तव्यःक्वापिकेनचित् कुर्वन्विंदेतसंतापंकपोतइवदीन
धीः ५२ कपोतःकश्चनारण्येकृतनीडोवनस्पतौ कपोत्याभार्ययासार्द्धमुवासकतिचित्स
माः ५३ कपोतौस्नेहगुणितहृदयौगृहधर्मिणौ दृष्टिंदृष्ट्यांगमंगेनबुद्धिंबुद्ध्याबबंधतुः ।
५४ शय्यासनाटनस्थानवार्त्ताक्रीडाशनादिकम् मिथुनीभूयविस्रब्धौचेरतुर्वनराजिषु
५५ यंयंवांछतिसाराजंस्तर्पयंत्यनुकंपिता तंतंसमनयत्कामंकृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ।
५६

७ स्नेहःप्रीतिःप्रसंगउपलालनाद्यासक्तिः ५२ दृष्टांतंप्रपंचयति कपोतःकश्चनेति ५३ उभयोर्मिथःस्नेह प्रसंगौदर्शयति कपोतावितित्रयेण स्नेहेनगुणितंबद्धंहृदयंययोस्तौ ५४ विस्रब्धौनिःशंकौ ५५ साकपोतीतर्पयंती सहासवीक्षितालापादिभिःप्रीणयंती अतएवतेनानुकंपितासतीयंयंवांछतितंतंकामंसमनयत् संपादयामास

५७ तेषुजलभरितेषंडेषुहरेः स्वभावकर्मादिशक्तिभिः रचितावयवाः पक्षिणः कोमलान्यंगानितनूरुहाश्चये

कपोतीप्रथमंगर्भंगृह्णतीकालआगते अंडानिसुषुवेनीडेस्वपत्युःसन्निधौसती ५७
तेषुकालेव्यजायंतरचितावयवाहरेः शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिःकोमलांगतनूरुहाः ५८ प्र
जाःपुपुषतुःप्रीतौदंपतीपुत्रवत्सलौ शृण्वंतौकूजितंतासांनिर्वृतौकलभाषितैः ५९ तासां
पतत्रैःसुस्पर्शैःकूजितैर्मुग्धचेष्टितैः प्रत्युद्गमैरदीनानांपितरौमुदमापतुः ६० स्नेहानुब
द्धहृदयावन्योऽन्यंविष्णुमायया विमोहितौदीनधियौशिशून्पुपुषतुःप्रजाः ६१ एकदा
जग्मतुस्तासामन्नार्थौतौकुटुंबिनौ परितःकाननेतस्मिन्नर्थिनौचेरतुश्चिरम् ६२ दृष्ट्वा
तांल्लुब्धकःकश्चिद्यदृच्छातोवनेचरः जगृहेजालमातत्यचरतःस्वालयांतिके ६३ कपो
तश्चकपोतीचप्रजापोषेसदोत्सुकौ गतौपोषणमादायस्वनीडमुपजग्मतुः ६४ कपो
तीस्वात्मजान्वीक्ष्यबालकान्जालसंवृतान् तानभ्यधावत्क्रोशंतीक्रोशतोभृशदुःखि
ता ६५ साऽसकृत्स्नेहगुणितादीनचित्ताऽजमायया

७ षांते ५८ ५९ पतत्रैः पक्षैः अदीनानांहृष्टानां ६० शिशून्बालान्प्रजाः पुत्रान् ६१ ६२ स्वालयांतिके चरतः क्रीडतः तान्कपोतपुत्रान् आतत्य प्रसार्य ६३ उत्सुकत्वादे

६६ आत्मानुरूपांभार्यांविललापशुशोच ६७ विलापमाहत्रयेण अहोइतिअतृप्तस्य दृष्टसुखेअकृतार्थस्यअ

स्वयंचाबध्यतशिचाबद्धान्पश्यन्त्यपस्मृतिः ६६ कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोऽप्यधि
कान्प्रियान् भार्यांचात्मसमांदीनोविललापातिदुःखितः ६७ अहोमेपश्यतापायम
ल्पपुण्यस्यदुर्मतेः अतृप्तस्याकृतार्थस्यगृहस्त्रैवर्गिकोहतः ६८ अनुरूपाऽनुकूलाचय
स्यमेपतिदेवता शून्येगृहेमांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ६९ सोऽहंशून्येगृहेदीनो
मृतदारोमृतप्रजः जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ७० तांस्तथैवावृतान्शि
ग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः स्वयंचकृपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ७१ तंलब्ध्वालु
ब्धकःक्रूरःकपोतंगृहमेधिनम् कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहम् ७२ एवं
कुटुंब्यशांतात्माद्वंद्वारामःपतत्रिवत् पुष्णन्कुटुंबंकृपणःसानुबंधोऽवसीदति ७३ यः
प्राप्यमानुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतम् गृहेषुखगवत्सक्तस्तमारूढच्युतंविदुः ७४ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ७ ७ दृष्टसंपादितवतः ६८ ६९ ७० ता

नावृतान्पश्यन्नपि शिक्षुजालेषु ७१ ७२ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति ७३ गृहासक्तिर्विरक्तानामप्यनर्थहेतुःमनुष्य

अष्टमेऽजगरादिभ्योनवभ्यः शिक्षितंहरिः अवधूतगिराप्राहविवेकायोद्धवंप्रति १ प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यंभा
वित्वात्तदर्थोद्यमेनोयुर्व्ययोवृथाकर्तव्यइत्यजगराच्छिक्षितमित्याह सुखमित्यादिना यदैंद्रियकंसुखंतत्स्व
र्गेनरकेचभवत्येव यथादुःखं तस्माद्बुधः तन्नेच्छेत् १ शरीरनिर्वाहमात्रंतुयथालब्धेनकर्तव्यमित्याह ग्रासमि
ति आजगरःअजगरवृत्तिःअक्रियउदासीनः २ यदानापततितदाकिंकर्तव्यंतत्राह शयीतेति अनुपक्रमः नि

ब्राह्मणउवाच सुखमैंद्रियकंराजन्स्वर्गेनरकएवच देहिनांयद्यथादुःखंतस्मान्नेच्छे
तततद्बुधः १ ग्रासंसुमृष्टंविरसंमहांतंस्तोकमेववा यदृच्छयैवापतितंग्रसेदाजगरोऽक्रि
यः २ शयीताहानिभूरीणिनिराहारोऽनुपक्रमः यदिनोपनमेद्ग्रासोमहाहिरिवदिष्टभु
क् ३ ओजःसहोबलयुतंबिभ्रद्देहमकर्मकम् शयानोवीतनिद्रश्चनेहेतेंद्रियवानपि ४
मुनिःप्रसन्नगंभीरोदुर्विगाह्योदुरत्ययः ५ रुद्यमः दिष्टभुक्दैवमेवप्रापकमितिधैर्यवान् ३ ननुस
मर्थोपिशयीतेवकिम् ओमित्याह ओजइति ओजःइंद्रियबलंसहोमनोबलं बलंशारीरमेव तद्युक्तमपिदेहम
कर्मकमेवबिभ्रत्शयानएवभवेत् वीतनिद्रःस्वार्थेदत्तदृष्टिश्चभवेत् नपुनरीहेत इंद्रियवानपीतिदर्शनादि
व्यापारमपिनिवारयति ४ समुद्राच्छिक्षितमाह मुनिरिति बहिःप्रसन्नश्चासौअंतर्गंभीरश्चदुर्विगाह्यःएवंभू
तइतिपरिकलयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनंतपारः ॥

कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यः अविकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितोदः निश्चलोदको ऽर्णवो यथा तद्वदेव गुणैर्भवेदित्यर्थः ५ किंच वर्षासु सरिद्भिः समृद्धोपि सागरो यथा नोत्सर्पेत ग्रीष्मे तद्धीनोपि न शुष्येत तथा समृद्धकामस्तद्धीनो वा न हृष्येत् न शोचेदित्यर्थः अत्र हेतुः नारायणपरः न तु विषयपर इति दृ रूपगंधस्पर्शशब्दरसैः पंचभिर्विषयैर्मोहिताः पतंगमधुकरगजहरिणमीना हताः अतस्तेषु नासक्तोपि पंचैते गुर

अनंतपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ५ समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः नो त्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ६ दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेंद्रियः प्रलोभितः पतत्यंधे तमस्यग्नौ पतंगो वत् ७ योषिद्धिरण्याभरणांबरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः प्र लोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतंगवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ८ स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्ग्रासं देहो वर्ते त यावता गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनिः ९ ७ वः तदुक्तम् पतंगमातंगकुरंगभृंगमी

नाहताः पंचभिरेव पंच एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पंचभिरेव पंचेति तत्र रूपविलाससमोहितो नश्य तीति पतंगाच्छिक्षितमाह दृष्ट्वेति तत्स्वाभावैः प्रलोभितः ७ स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्प्रपंचयति योषिदिति ८ मधुक राच्छिक्षितमाह स्तोकमिति गृहान् गृहस्थान् अहिंसन् अपीडयन् अयं भावः यथा मधुकरो विशिष्टगंधलोभेनैक स्मिन्नेव पद्मे वसन् तस्मिन्नस्तमयसमये मुकुलिते तस्मिन्बध्यते एवं मुनिरपि गुणलोभेनैकमेव गृहमाश्रितस्तन्मोहेन ब

किंच अणुभ्यश्चेति १० द्विविधोमधुकृत् मधुकृंततिपुष्पाद्दाच्छिद्यगृह्णातीतिमधुकृद्भ्रमरः मधुकरोतिआहार
लेनस्वरूपेणचेतिमधुमक्षिकाच तत्रप्रथमाच्छिक्षितमुक्तं द्वितीयाच्छिक्षितमाह सायमिदंभोक्ष्यामिश्वइदं
भोक्ष्यामीतिभिक्षितमन्नादिनसंगृह्णीत किंतुपाणिपात्रस्तन्मात्रग्राही यद्वाउदरमेवामत्रंपात्रंयस्यसः एक
भिक्षायामुदरमात्रग्राहीभवेत् संग्रहीतुमक्षिकेवनभवति नजीवतीत्यर्थः ११ एतद्विवृणोतिपुनःसायंतनमिति

अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यःकुशलोनरः सर्वतःसारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदः१०
सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितम् पाणिपात्रोदरामत्रोमक्षिकेवनसंग्रही ११
सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षुकः मक्षिकाइवसंगृह्णन्सहतेनविनश्यति १२ प
दापियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्दारवीमपि स्पृशन्करीवबध्येतकरिण्याअंगसंगतः १३ नाधि
गच्छेत्स्त्रियंप्राज्ञःकर्हिचिन्मृत्युमात्मनः बलाधिकैःसहन्येतगजैरन्यैर्गजोयथा १४ नदे
यंनोपभोग्यंचलुब्धैर्यद्दुःखसंचितम् ७ १२ स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरितिगजाच्छिक्षितमित्याहपदा
पीति पादेनापिदारवींदारुमयीमपि गजोहिकरिणींप्रदर्श्यनिखातापिहितगर्तेनिपात्यबध्यते १३ किंचनाधि
गच्छेदितिनोपगच्छेत् १४ त्यागभोगविहीनोधनसंचयः परगामीत्यत्रमधुहागुरुरित्याह नदेयमिति तदन्योब
लवान्भुंक्ते तदप्यन्यस्तच्चान्यःमधुहा माक्षिकाभिःसंचितंमधुयथाभुंक्तेतद्वत् ननुसुगुप्तंधनंकथमन्योज्ञास्यति

अर्थवित् लिंगैरर्थं तदुपायं च वेत्तीत्यर्थवित् यथा मधुहा तरुकोटरादिगतं मधु वेत्ति हरति च १५ स्वोद्यमं विना
पि भोगः संभवतीत्यत्रापि स एव गुरुरित्याह सुदुःखेति आशासानानामिति वक्तव्ये वर्णलोप आर्षः यतिश्च ब्रह्मचा
री च पक्वान्नस्वामिनावुभौ तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति गृहिणामावश्यकत्वेन दानविधानात् १६
हरिणाच्छिक्षितमाह ग्राम्येति भगवद्गीतं तु शृणुयादेव मृगयोर्लुब्धकस्य १७ हरिणशब्दादेव हरिणीसुत ऋष्यशृं

भुंक्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु १५ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां गृहाशिषः म
धुहेवाग्रतो भुंक्ते यतिर्वै गृहमेधिनाम् १६ ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् शिक्षे
त हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १७ नृत्यवादित्रगीतानि जुषन् ग्राम्याणि योषिता
म् आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृंगो मृगीसुतः १८ जिव्हयातिप्रमाथिन्या जनो रसविमो
हितः मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा १९ इंद्रियाणि जयंत्याशु निराहारा मनी

षिणः ७ गोपि गुरुर्ज्ञातव्य इत्याह नृत्येति वश्यो बभूवेति शेषः १८ रसासक्तिर्नाशहेतुरिति मीनाच्छिक्षित
मित्याह जिव्हयेति अतिप्रमाथिन्या अतिक्षोभिकया दुर्जयया ऋच्छति प्राप्नोति बडिशैः आमिषलिप्तैर्लोहकंटकैः
१९ दुर्जयत्वमुपपादयति इंद्रियाणीति द्वाभ्याम् अयं भावः यद्याहारस्त्यज्यते तर्हि अन्येंद्रियजयः केवलं भवति र

यदितुभुज्यते तर्हिपुनश्चरसासक्त्यासर्वेंद्रियक्षोभःस्यात् अतोरसासक्तिंपरित्यज्यौषधवद्भुंजीतेतिप्राणवृत्त्यैव संतुष्येदित्यनेनोक्तमपिरसनस्यातिदुर्जेयत्वज्ञापनायोक्तमितिविशेषः २० २१ पिंगलायानेरार्श्यंशिक्षितमि तिवक्तुंतदाख्यानमाह पिंगलेत्यादिना मेमयाशिक्षितं २२ स्वैरिणीकामचारिणी संकेतेरतिस्थाने २३ तान्वित्त

वर्जयित्वातुरसनंतन्निरन्नस्यवर्धते २० तावज्जितेंद्रियोनस्याद्विजितान्येंद्रियःपुमान् नजयेद्रसनंयावज्जितंसर्वंजितेरसे २१ पिंगलानामवेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा तस्यामे शिक्षितंकिंचिन्निबोधनृपनंदन २२ सास्वैरिण्येकदाकांतंसंकेतउपनेष्यती अभूत्काले बहिर्द्वारिबिभ्रतीरूपमुत्तमम् २३ मार्गआगच्छतोवीक्ष्यपुरुषान्पुरुषर्षभ तान्शुल्कदा न्वित्तवतःकांतान्मेनेऽर्थकामुका २४ आगतेष्वपयातेषुसासंकेतोपजीविनी अप्यन्योवि त्तवान्कोऽपिमामुपैष्यतिभूरिदः २५ एवंदुराशयाध्वस्तनिद्राद्वार्यवलंबती निर्गच्छंतीप्र विशतीनिशीथंसमपद्यत २६ तस्यावित्ताशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनचेतसः ७ वतःसधनान् अत

एवशुल्कदान् मूल्यदान्कांतान् सुरताहीन् २४ अपिःसंभावनायां अन्योऽपिमामुपैष्यत्येवंदुराशयेत्युत्तरेणा न्वयः २५ द्वार्यवलंबमानापुनःप्रविशतिपुनर्निर्गच्छति एवंकुर्वतीनिशीथमर्धरात्रं २६ निर्वेदोऽलंबुद्धिःवित्तार्थं

तैवहेतुर्यस्यसः २७ यथायथावत् ममसत्तःशृणु ननुकिंनिर्विण्णायागीतश्रवणेनतत्राह हियस्मात् पुरुष
स्यआशापाशानांनिर्वेदोऽसिर्यथातथाछेत्ता तत्रहेतुःनहीति अंगहेराजन् २८ अविजितात्मत्वेहेतुःयाऽहंबालि
शाविवेकशून्यातस्याःकुतःयेनकारणेनअसतःतुच्छान्नरात् कामंकामये २९ बालिशत्वंप्रपंचयति संतमिति

निर्वेदःपरमोजज्ञेचिंताहेतुःसुखावहः२७तस्यानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणुयथामम नि
र्वेदआशापाशानांपुरुषस्ययथाह्यसिः नह्यंगाजातनिर्वेदोदेहबंधंजिहासति २८ पिंगलो
वाच अहोमेमोहविततिंपश्यताविजितात्मनः याकांतादसतःकामंकामयेयेनबालिशा
२९ संतंसमीपेरमणंरतिप्रदंवित्तप्रदंनित्यमिमंविहाय अकामदंदुःखभयाधिशोकमोह
प्रदंतुच्छमहंभजेऽज्ञा ३० अहोमयात्मापरितापितोवृथासांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया स्त्रै
णान्नराद्यर्थतृषोऽनुशोच्यात्क्रीतेनवित्तंरतिमात्मनेच्छती ३१ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्य
स्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धम्

चतुर्भिःसमीपेसंतमंतर्यामित्वात् इममपरोक्षमीश्वरं ३० अतिविगर्ह्या
तिनिंद्यायावार्ताजीविकातया कुतःसांकेत्येनयावृत्तिःतया बहुव्रीहिणास्वविशेषणंवा परितापंप्रपंचयतिस्त्रैणा
दितिस्त्रीलंपटात् अथचअर्थतृषःलुब्धात् अतएवानुशोच्यात्नरात् याऽहंवित्तंरतिंचेच्छती मयावृथात्मापरितापि

त्स्तिंभजामीत्याह यदिति वंशोनामस्थूणासुनिहितस्तिर्यकूवेणुः वंश्यास्तस्मिन्नुभयतोनिहितावेणवः अस्थि
भिरेवनिर्मितावंशादयोयस्मिन्तत् तत्रपृष्ठेदीर्घमस्थियत्सवंशः पार्श्वस्थानिवंश्यानिस्थूणाहस्तपादास्थीनि
तथारोमभिर्नखैश्चापिनद्धंछादितं तथापिस्रवंतिनवद्वाराणियस्मिन्तत् एवंभूतागाररूपंनशरीरमेतत् मत्म
त्तोऽन्या कावाकांतवुस्थ्याउपेतिसेवते ३२ तत्संगतौसत्यामप्यहोममवमोहइत्याह विदेहानामिति याऽहमसतीअ

स्रवन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णमदुपैतिकाऽन्या ३२ विदेहानांपुरेह्यस्मिन्नहमेकैवमू
ढधीः याऽन्यमिच्छंत्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ३३ सुहृत्प्रेष्ठतमोनाथआत्माचायंश
रीरिणाम् तंविक्रीयात्मनैवाहंरमेऽनेनयथारमा ३४ कियत्प्रियंतेव्यभजन्कामायेकामदा
नराः आद्यंतवंतोभार्याया देवावाकालविद्रुताः ३५ नूनंमेभगवान्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्म
णा निर्वेदोऽयंदुराशायायन्मेजातःसुखावहः ३६ ७ च्युतादन्यंकामंभोगमिच्छंतीसा ३ एवंनिर्वि

ण्णासती अतःपरमेवंकरिष्यामीत्याह सुहृदिति अयमीश्वरः आत्मनैव आत्मानंमेनिवेद्यतंविक्रीयविशेषेणक्री
त्वा अनेनैवसहरमे रमालक्ष्मीर्यथा ३४ अन्यस्यासेव्यत्वंदर्शयति कियदिति आद्यंतवंतोयेकामाः विषयाः कामदान
राःवादेवावाकालकलिताः भार्यायाः कियत्प्रियंकृतवंतः न किंचित् अतोनेहामुत्रचतद्व्यतिरिक्तः कोपिसेव्योस्तीत्य
र्थः ३५ एवंनिश्चित्यस्वभाग्यमभिनंदति नूनमिति दुष्टाआशायस्यास्तस्यामे ३६ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

ननु धनाप्राप्त्या क्लिष्टासि कथं विष्णुः प्रीतस्तत्राह मैवमिति मंदभाग्या चेदहं स्यां तर्ह्येवं निर्वेदहेतवः क्लेशा न स्युरित्यर्थः येन निर्वेदेन अनुबंधं गृहादिकं निर्हृत्य परित्यज्य ३७ अतः तेन श्रीविष्णुना उपकृतं कृतमुपकारं निर्वेदलक्षणं ग्राम्येषु नरेषु विषयेषु वा संगताः ३८ कथं व्रजसि तदाह संतुष्टेति ३९ ननु ब्रह्मादीन्हित्वा अस्

मैवं स्युर्मंदभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः येनानुबंधं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ३७

तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसंगताः त्यक्त्वा दुराशाः शरणं व्रजामि तमधीश्वरम् ३८

संतुष्टा श्रद्दधत्येतद्यथालाभेन जीवती विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ३९ संसार

कूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणम् ग्रस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ४० आत्मै

व ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाऽखिलात् अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रस्तं कालाहिना जगत् ४१ ब्रा

ह्मण उवाच एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कांततर्षजाम् छित्त्वोपशममास्थाय शय्यामुपवि

वेश सा ४२ आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ७ नैवेति कोऽयं नियमस्तत्राह संसारेति मुषिते

क्षणमपहृतविवेकं ४० तर्हि किमात्मत्राणोपाधिना तं भजिष्यसि न तत्र सर्वतो निर्विद्य भगवद्भजने प्रवृत्तस्यात्मन एव स

मर्थत्वादित्याह आत्मैवेति यदा एवं जगत्पश्येत्ततश्चाप्रमत्तः सन् निखिलादिहामुत्र च भोगान्निर्विद्येत तदा हि आत्म

नैवात्मनो गोप्त्रेत्यन्वयः अतः केवलं प्रेम्णैव भजामीति ॥७

भावः ४१ कांतस्य तर्षः अभिलाषस्तेजाता ४२ फलितमा

आशाहीति ४३ इत्येकादशेटीकायामष्टमोऽध्यायः ८ नवमेकुररादिभ्योदेहतश्चोपशिक्षितं श्रुत्वायदुः कृताशोः
भूदितिकृष्णेनवर्णितं १ कुरराच्छिक्षितमाह परिग्रहोहीति यद्यत्प्रियतमंतस्यतस्यपरिग्रहः तद्विद्वान् परिग्रहो
दुःखमितिविद्वान्सन् यस्त्वकिंचनः त्यक्तपरिग्रहः नतुदरिद्रः १ तदाह सामिषमिति २ अर्भकाच्छिक्षामाह नेतिगे

यथासंछिद्यकांताशांसुखंसुष्वापपिंगला ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधे
पिंगलोपाख्यानेअष्टमोऽध्यायः ८ ब्राह्मणउवाच परिग्रहोहिदुःखाययद्यत्प्रियतमंनृणाम्
अनंतंसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः १ सामिषंकुररंजघ्नुर्बलिनोयेनिरामिषाः तदामि
षंपरित्यज्यससुखंसमविंदत २ नमेमानावमानौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणाम् आत्मक्रीड
आत्मरतिर्विचरामीहबालवत् ३ द्वावेवचिंतयामुक्तौपरमानंदआप्लुतौ योविमुग्धोजडो
बालोयोगुणेभ्यःपरंगतः ४ क्वचित्कुमारीत्वात्मानंवृणानान्गृहमागतान् स्वयंतानर्हया
मासक्वापियातेषुबंधुषु ५ ॥ ७ ॥ हपुत्रिणांतद्वतांयाभवतिचिंता साचमेनास्ति आत्मनैवक्रीडायस्य आत्मनिर

तिः प्रीतिर्यस्यसः ३ ननुज्ञसर्वज्ञयोः किंसादृश्यंनैश्चिंत्यंपरमसुखमित्याह द्वाविति विमुग्धः अज्ञः जडोऽनुद्यमः ए
वंभूतोयोवालः यश्चप्रकृतेः परमीश्वरंप्राप्तः तौद्वौ ४ कुमार्याःशिक्षितंवक्तुमाख्यायिकामाह क्वचिदित्यादिनावृणा

शंखाः शंखवलयाः महद्यथाभवतितथास्वनंचक्रुः ६ सामहतीबुद्धिमती तत् स्वयंशाल्यवहननं जुगुप्सितं
चदरिद्रताद्योतकं एकैकशः क्रमेणैकमेकंबभंज करादपसारितवती ७ निरभिदत्स्थक्तवती ८ ननुकुमार्या
स्तवचकथंसंगतिस्तत्राह लोकानिति ९ वासइतिप्रथमांतपाठेकलहहेतुः वार्तागोष्ठीहेतुर्भवेदित्यर्थः १० चि

तेषामभ्यवहारार्थंशालीन्रहसिपार्थिव अवघ्नंत्याःप्रकोष्ठस्थाश्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत्
६ सातज्जुगुप्सितंमत्वामहतीव्रीडिताततः बभंजैकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरशेषयत् ७
उभयोरप्यभूद्घोषोह्यवघ्नंत्याःस्मशंखयोः तत्राप्येकंनिरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ८।
अन्वशिक्षमिमंतस्याउपदेशमरिंदम् लोकाननुचरन्नेतांल्लोकतत्त्वविवित्सया ९ वासेब
हूनांकलहोभवेद्वार्ताद्वयोरपि एकएवचरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः १० मनएकत्रसंयु
ज्याज्जितश्वासोजितासनः वैराग्याभ्यासयोगेनध्रियमाणमतंद्रितः ११ ७ तैकाग्रताद्वैतास्फूर्ति

लक्षणसमाधिहेतुरिति शरकाराद्विक्षितमित्याह मनइति तत्रोपायमाह जितेति आसनजयेश्वासजयः तस्य
चजयेश्वासाधीनंमनोनिश्चलंभवति ननुक्षणंनिश्चलंसदपिमनोविषयवासनयायदिविक्षिप्येतसुषुप्तौविवस
र्वथालीयेतवा तदाकिंतत्राह वैराग्येणाविक्षिप्यमानमभ्यासयोगेनलक्ष्येध्रियमाणंस्थिरीक्रियमाणं ॥११॥

एकत्रेतिकुत्रतदाह यस्मिन्निति यत्लयविक्षेपात्मकंमनः एतद्यस्मिन्परमानंदरूपेभगवतिलब्धास्पदंसत्
कर्मरेणून्कर्मवासनाः मुंचतितस्मिन् ननुकर्मवासनात्यागेऽपिसुषुप्तिवल्लयोदुर्वारः नसत्त्वेनेति वृद्धेनउपश
मात्मकेन रजस्तमसोरभावेविक्षेपलयाभावान्निर्वाणमवृत्तिकंध्येयाकारेणावस्थानमुपैति कुतः अनिंधनं इंधनं
गुणाः तत्कार्यंचतद्रहितं तदुक्तंयोगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः यासंप्रज्ञातनामासौसमा
धिरभिधीयतइति १२ ततश्चतदद्वैतस्फूर्तिरित्याह तदेति बहिर्दर्शनादिना अंतरंस्मृत्यादियोगतात्मातस्यर्जुक

यस्मिन्मनोलब्धपदंयदेतच्छनैःशनैर्मुंचतिकर्मरेणून् सत्त्वेनवृद्धेनरजस्तमश्चविधूय
निर्वाणमुपैत्यनिंधनम् १२ तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तोनवेदकिंचिद्बहिरंतरंवा यथेषुका
रोनृपतिंव्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्श्वे १३ एकचार्यनिकेतःस्यादप्रमत्तोगुहाशयः ॥
अलक्ष्यमाणआचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः १४ गृहारंभोतिदुःखायविफलश्चाध्रुवात्मनः

रणेदत्तचित्तः भेरीघोषैरंतिकेव्रजंतंनृपतिमपिनवेदतद्वत् १३ सर्पाच्छिक्षितमाह एकचारीति योगिसंसर्ग
स्यापित्यागेकुमारीगुरुः जनसंगत्यागेसर्पः सयथाजनाच्छंकमानः एकाकीविचरति नियतनिकेतरहितश्च
सदाऽप्रमत्तश्च एकांतवासीच आचारैर्गतिभिः सविषोनिर्विषोवेतिनलक्ष्यतेच असहायश्चामितभाषीच
तद्वत् मुनिर्वर्तेतेत्यर्थः १४ किंच गृहारंभइति अध्रुवात्मनः नश्वरदेहस्यसुखंयथाभवतितथा

वर्धते १५ कारकसामग्रीनिरपेक्षात्केवलादीश्वराद्विश्वसृष्टिसंहारावूर्णनाभिदृष्टांतेन मयासंभावितावितिवक्तुंप्रथमंसंहारप्रकारमाह एकइतिसार्धत्रयेण एकःकारकनिरपेक्षः पूर्वसृष्टमिदंजगत्कालकलयाकालशक्त्यासंहृत्य १६ एकएवाद्वितीयःसजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् कारणभूतासुसत्वादिषुशक्तिष्वपि

सर्पः परकृतंवेश्मप्रविश्यसुखमेधते १५ एकोनारायणोदेवः पूर्वसृष्टंस्वमायया संहृत्यकालकलयाकल्पांतइदमीश्वरः १६ एकएवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः कालेनात्मानुभावेनसाम्यंनीतासुशक्तिषु सत्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः १७ परावराणांपरमआस्तेकैवल्यसंज्ञितः केवलानुभवानंदसंदोहोनिरुपाधिकः १८ केवलात्मानुभावेनस्वमायांत्रिगुणात्मिकाम् संक्षोभयन्सृजत्यादौतयासूत्रमरिंदम १९ तामाहुः

स्त्रिगुणव्यक्तिंसृजंतींविश्वतोमुखम् २० साम्यंनीतासुसत्वादिषु साम्यंगुणसाम्यं प्रधानं तदुपाधिःपुरुषः तयोरीश्वरः १७ परावराणांपरेब्रह्मादयः अवरेऽन्येचमुक्ताजीवास्तेषांपरमः प्राप्यआस्तेकुतः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेयः तत्रहेतुः केवलेति निर्विषयः स्वप्रकाशः आनंदानांसंदोहः समूहः परमानंदइत्यर्थः कुतः निरुपाधिकः १८ अतः केवलादेवसृष्टिंदर्शयति केवलेनात्मानुभावेनकालेनसूत्रंक्रियाशक्तिप्रधानंमहत्तत्वंसृजतिजीवसंसारहेतुभूतेसूत्रेसृष्टिपित्वंमाभैरितिसंबोधयति अरिंदम अरीन्रागादीन्दमयितुंसमर्थ १९ सूत्रस्यैवव्यक्ति

त्रिगुणत्वात्त्रिगुणत्रयकार्यं अतएव विश्वतोमुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारद्वारेण सृजंतीं त्रिगुणकार्यस्य सूत्रसंज्ञायां कारणमाह यस्मिन्निति कारणभूते समष्टिरूपे यस्मिन्निदं विश्वं प्रोतं ग्रथितं वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानीति श्रुतेः येन वाय्वात्मप्राणरूपेण जीवः संसरति २० तदेवं शिक्षितमर्थमुक्त्वा दृष्टांतमाह यथेति हृदयादुद्धृतां वक्त्रतः वक्त्रेण सं

यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् २० यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः २१ यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपताम् २२ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः याति तत्सात्म्यतां राजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३ एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो २४ देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्म सत्त्वनिधनं सततार्त्युदर्कं

७ तत्य प्रसार्य विहृत्य क्रीडित्वा २१ भगवद्ध्यानपराणां तत्सारूप्यं न चित्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषाज्ज्ञातमित्याह यत्र यत्रेति सकलमेकाग्रम् २२ कुड्यां प्रवेशितः निरुद्धः भयेन ध्यायन् सात्मतां तत्सारूप्यं साम्यतामिति पाठे त्वार्षता पूर्वरूपमसंत्यजन्नित्यस्यायमभिप्रायः यदा तेनैव देहेनान्यसारूप्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं देहांतरेण सारूप्यं घटत इति २३ स्वदेहा

हेतुत्वमाह सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौ विभ्रत्स्म किंचसततंसंततमार्त्युदर्कंदुःखमेवोत्तरफलंविभ्रत् यद्वासततार्तिरेवउदर्कउत्तरफलंयस्यतत्सत्त्वनिधनंविभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह तत्त्वानीति यथायथावत् एवमस्यपकारित्वेऽपिदेहेनैवास्थाकर्तव्येत्याह तथापीति पारक्यंसृगालादिभक्ष्यमितिविनिश्चितवान्२५ सततार्त्युदर्कतांप्रपंचयति जायेतिद्वाभ्यां यस्यदेहस्यप्रियचिकीर्षयाभोगसंपादनेच्छया जायादिवर्गान् वितन्वन् पुष्णातिपुरुषःकथंभूतःसकृत् शंयथाभवति तथाऽनरुद्धानि संचितानिधनानियेनसः देहविशेषणंवासदेहःस्रांते

तत्त्वान्यनेनविमृशामियथातथापिपारक्यमित्यवसितोविचराम्यसंगः२५जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णातियत्प्रियचिकीर्षयावितन्वन् स्रांतेसकृच्छ्रमवरुद्धधनःसदेहःसृष्ट्वाऽस्यबीजमवसीदतिवृक्षधर्मा२६जिह्वैकतोऽमुमपकर्षतिकर्हितर्षाशिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित् घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क्वचकर्मशक्तिर्बह्व्यःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति२७

७ स्वस्यायुषोंऽते अवसीदति नश्यति किंचदेहनाशेऽपिनदुःखसमाप्तिरित्याह अस्यपुरुषस्यदेहांतरबीजंकर्मसृष्ट्वेति वृक्षस्येवधर्मोयस्यसः २६ किंच जिह्वेति अमुंदेहंतदभिमानिनंपुरुषंवा एकतःरसंप्रतिजिह्वाअपकर्षतिआच्छिनत्ति कर्हिकदाचित् तर्षापिपासाजलंप्रति शिश्नोऽन्यवायंप्रति त्वक्स्पर्शंप्रति उदरमन्नमात्रंप्रतिश्रवणंशब्दंप्रतिघ्राणोगंधंप्रति चपलदृक्रूपंप्रति क्वचकचित्स्वस्वविषयंप्रति

कर्मशक्तिः अन्यदपि कर्मेंद्रियं लुनंति [illegible]

तदेवंदेहोगुरुरित्यादित्रिभिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्यदेहस्यातिदुर्लभत्वंदर्शयन्नीश्वरानिष्ठां
विधत्ते सृष्ट्वेतिद्वाभ्यांपुराणिशरीराणिपुरुषंपुरुषदेहंब्रह्मणोवलोकायअ परोक्ष्यायधिषणाबुद्धिर्यस्मिन्त
म् तदुक्तं तासांमेपौरुषीप्रियेति श्रुतिश्च पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेत्यादिईश्वरोहिकरणाधिष्ठात्रीरग्न्यादिदेवताः
वागादिभिः सहसृष्टवान् ताश्चतंप्रतिभोगार्थंशरीरमयाचंतसचताभ्योगोशरीरमश्वशरीरंपुरुषशरीरंयथाक्रम
मानीतवान् ततस्तादेवताः सोऽब्रवीद्यथायतनंचक्षुरादिस्थानमस्मिन्देहेप्रविशतेतितदाह ताभ्यइत्यादितथा

सृष्ट्वापुराणिविविधान्यजयात्मशक्त्यारक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् तैस्तैरतु
ष्टहृदयःपुरुषंविधायब्रह्मावलोकधिषणंमुदमापदेवः २८ लब्ध्वासुदुर्लभमिदंबहुसंभ
वांतेमानुष्यमर्थदमनित्यमपीहधीरः तूर्णंयतेतनपतेदनुमृत्युयावन्निःश्रेयसायविष
यःखलुसर्वतःस्यात् २९ एवंसंजातवैराग्योविज्ञानालोकआत्मनि

ताभ्योगामानयत्ताअब्रु
वन् नवैनोऽयमलमितिताभ्योऽश्वमानयत्ताअब्रुवन्नवैनोऽयमलमिति ताभ्यःपुरुषमानयत्ताअब्रुवन्सुकृतंव
तेतिच २८ तस्माद्बहूनांसंभवानांजन्मनामंतेमानुष्यमनित्यमप्यर्थदंपुरुषार्थप्रापकंदैवाल्लब्ध्वाइदमनुमृत्यु
अन्वनुनिरंतरंमृत्योर्ग्रस्यतत् यावन्नचपतेत्तावदेवतूर्णंशीघ्रंनिःश्रेयसाययतेत विषयःपुनःसर्वतःपश्वा
दियोनिष्वपिस्यादेव २९ तदेवंहेयोपादेयविवेकंबहुधानिरूप्येदानींयदुक्तंत्वंतुकल्पःकविर्दक्षइत्यादितत्रो

एवमिति एवंबहुभ्योगुरुभ्यः शिक्षितेनविशिष्टंज्ञानमेवआलोकः प्रदीपोयस्यसः सन्नस्यंतंवाआत्मविशेषणं आत्मनिस्थितएवमहींविचरामि ३० ननुकिंबहुभिर्गुरुभिः नहिश्वेतकेतुभृगुप्रमुखैर्बहवोगुरवआश्रितास्त त्राह नह्येकस्मादिति बहुधासप्रपंचनिष्प्रपंचभेदादिभिः अयंभावः नैतेपरमार्थोपदेशगुरवः किंत्वन्वय व्यतिरेकाभ्यामात्मन्यसंभावनादिमात्रनिवर्तकाः तेषांबहुत्वंयुक्तमेवेतिज्ञानप्रदंगुरुमेकमेववक्ष्यति मद् भिज्ञंशांतमुपासीतेति उक्तंच तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तममिति ३१ विप्रेणदत्तात्रेयः योगार्द्धिमागुरु

विचरामिमहीमेतांमुक्तसंगोनहंकृतिः ३० नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानंसुस्थिरंस्यात्सुपुष्कलम्
ब्रह्मैतदद्वितीयंवैगीयतेबहुधर्षिभिः ३१ श्रीभगवानुवाच इत्युक्त्वासयदुंविप्रस्तमामं
त्र्यगभीरधीः वंदितोऽभ्यर्थितोराज्ञाययौप्रीतोयथागतम् ३२ अवधूतवचःश्रुत्वापूर्वेषां
नःसपूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तःसमचित्तोबभूवह ३३

मर्थीयदुर्हैहयाद्याद्युक्तत्वात् यथागतंतथैवयदृच्छयायथाविस्यर्थः ३२ भगवान्स्वीयंब्रह्मविन्कुलमितिश्लाघते नः पूर्वेषांपूर्वजइति अत्रसंग्रहश्लोकाः कपोतमीनहरिणकुमारीगजपन्नगाः पतंगः कुररश्चाष्टौहेयार्थेगुरवोमताः १ मधुकृन्मधुहर्तीचपिंगलाचद्वयीस्त्रयः उपादेयार्थविज्ञानेशेषाः पृथ्व्यादयोमताः २ तदर्वीतरभेदश्चतत्रतत्रस्फुटीकृतः अध्यायत्रितयेचाष्टनवाष्टावीरिताः क्रमात् ३ ॥ ३३ ॥

इत्येकादशेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ चतुर्विंशतिगुर्वाख्यालब्धसंभावनाभुवः उद्धवस्यासतत्त्वायैसाधनो क्तिरतःपरैः १ दशमेदेहसंबंधात्संसृतिनीत्मनःस्वतः इत्येतद्वर्णयामासमतांतरनिरासतः २ तदेवमन्वयव्य तिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेकज्ञानस्यतत्त्वज्ञानायादितआरभ्यसाधनान्युपदिशतिभगवान् मयेति पंचरात्राद्यु क्तवैष्णवधर्मेष्ववहितः अप्रमत्तःसन् तदविरोधेनवर्णाद्याचारमनुतिष्ठेत् १ कथमकामात्मतासंभवतितन्ना

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेनवमोऽध्यायः ९ श्रीभगवा नुवाच मयोदितेष्ववहितःस्वधर्मेषुमदाश्रयः वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मासमा चरे त् १ अन्वीक्षेतविशुद्धात्मादेहिनांविषयात्मनाम् गुणेषुतत्त्वध्यानेनसर्वारंभविपर्ययम् २ सुप्तस्यविषयालोकोध्यायतोवामनोरथः नानात्मकत्वाद्विफलस्तथाभेदात्मधीर्गुणैः ३ निवृत्तंकर्मसेवेतप्रवृत्तंमत्परस्त्यजेत् ४

ह अन्वीक्षेतेति स्वधर्मैःविशुद्धचित्तःसन् देहिनांवि षयेषुसत्यत्वाभिनिवेशेनयेसर्वेआरंभाः तेषांफलवैपरीत्यंपश्येत् एवंफलवैपरीत्यादकामःस्यात् २ किंच काम्यविषयाणांमिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येति विफलः अर्थशून्यः अत्रैवंप्रयोगः इंद्रियैर्याबहिर्नानाबुद्धिःसा विफला नानात्मकत्वात् ऐंद्रियकत्वात् मनोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति ३ मोक्षार्थीनप्रवर्तेततत्रकाम्यनिषिद्ध योः नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासया इतिस्मृतिः अतःप्रवृत्तंकाम्यकर्मत्यजेन्निवृत्तंनित्यनैमित्तिक

भा॰ टी॰ ४९

आत्मविचारे तु सम्यक्प्रवृत्तो निवृत्तकर्मचोदनामपि नाद्रियेत ४ किंच यमानहिंसादीन् अभीक्ष्णमादरेण सेवेत शौचादींस्तु नियमान् क्वचिद्यदा शक्तिस्तदा आत्मज्ञानाविरोधेन यमान्द्वादश नियमांश्चैकोनविंशे ध्यायेवक्ष्यति किंच यमेष्वप्यादरं परित्यज्य गुरुमुपासीतेत्याह मदभिज्ञमिति मदात्मकं मद्रूपं ५ गुरुसेवकस्य धर्मानाह अमानीति दक्षः अनलसः निर्ममः जायादिषु ममताशून्यः गुरौ तु दृढसौहृदः असत्वरः अव्यग्रः अमोघवाक् व्यर्थालापरहितः एतान्येव शिष्यस्य लक्षणानि ज्ञेयानि ६ ननु स्वजायादिषु कथं निर्ममः स्यात्तत्राह

जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ४ यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् मदभिज्ञं गुरुं शांतमुपासीत मदात्मकम् ५ अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः असत्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु उदासीनः समं पश्यन्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७ विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षिता स्वदृक् ॥ ८ ॥

जायेति औदासीन्यहेतुं विवेकं दर्शयति आत्मनोऽर्थं प्रयोजनं सर्वेष्वसममिव पश्यन्निति अयं भावः सर्वदेहेष्वात्मन एकत्वाज्जायादिदेहेऽस्मिंश्च देहे आत्मनोऽर्थः सुखादिः सम एव केन विशेषेणैतेष्वेव ममत्वाभिनिवेश इत्येवमुदासीनः सन्गुरुं प्रपद्येतेति ७ अहो कोऽसौ देहादिव्यतिरिक्त आत्मा यस्यैक्यादर्थः सर्वेषु समः स्यात्तमाह विलक्षण इति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्माऽन्यः यतो विल

क्षणः द्वेधावैलक्षण्यंदर्शयति ईक्षितास्वदृगिति द्रष्टाहिदृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणः तथोर
न्यत्वेदृष्टांतः यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्च दाह्यात् प्रकाश्याच्चदारुणः काष्ठादन्यस्तद्वदिति ८ अनेनैवदृष्टां
तेननित्यत्वानादित्वविभुत्वैकत्वाद्योऽपिसिध्यंतीत्याह निरोधेति यथादारुषु अंतः प्रविष्टोऽग्निस्तत्कृतान्ना
शादीन्प्राप्नोति नतुस्वतोनाशादिमान् एवंदेहगुणाननित्यत्वादीन्देहात्परोनित्यादिस्वरूपोऽप्यात्माऽनुभव.

यथाऽग्निर्दारुणोदाह्याद्दाहकोऽन्यःप्रकाशकः ८ निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वंतत्कृतान्
गुणान् अंतःप्रविष्टआधत्तएवंदेहगुणान्परः ९ योऽसौगुणैर्विरचितोदेहोऽयंपुरुषस्यहि
संसारस्तन्निबंधोऽयंपुंसोविद्याच्छिदात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थंकेवलं
परम् संगम्यनिरसेदेतद्वस्तुबुद्धिंयथाक्रमम् ११

ति ततश्चानित्यत्वादिभिरपिवैलक्षण्याद
न्यत्वमितिभावः ९ नन्वग्नेर्दारुसंयोगात्तद्धर्मभाक्त्वंघटते आत्मनस्त्वसंगत्वात्कथंदेहेनतद्धर्मैर्वासंबंधःसंबं
धेवाकुतस्तन्निवृत्तिस्तत्राह योऽसाविति पुरुषस्येश्वरस्याधीनैर्मायागुणैः योऽसौसूक्ष्मः अयंचस्थूलोदेहोवि
रचितः पुंसोजीवस्यायंसंसारः तन्निबंधनस्तदध्यासकृतः हियस्मादेवंतस्मादात्मविद्यातन्निवर्तिकेत्याह ।
आत्मनोविद्याविज्ञानंतस्याश्छित् छेत्री आच्छिदितिवापदच्छेदः १० यस्मादेवंतस्माज्जिज्ञासयाविचारेण आत्म
स्थमात्मनिकार्यकारणसंघातएवस्थितंसम्यक्ज्ञात्वा एतत् एतस्मिन्देहादौवस्तुबुद्धिंस्थूलसूक्ष्मक्रमेणनिर

गुरोर्लब्ध्वाविद्यांअविद्यातत्कार्यनिरसनक्षमेतिस्फुटीकर्तुंविद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेणनिरूपयतिआ
चार्यइति आद्यः अधरः तत्संधानंतयोर्मध्यंमंमथनकाष्ठम् प्रवचनमुपदेशः विद्यानुसंधिः संधौभवन्नग्निरि
व तथाचश्रुतिः आचार्यः पूर्वरूपम् अंतेवास्युत्तररूपम् विद्यासंधिः प्रवचनंसंधानमिति १२ अग्निसादृश्य
मेवाह वैशारदीति विशारदोऽतिनिपुणः तेनशिष्येणप्राप्तातेनगुरुणोपदिष्टावा अतिविशुद्धाबुद्धिः गुणकार्य
रूपांमायांनिवर्तयति यदात्मकमेतद्विश्वंजीवस्यसंसृतिनिमित्तंतान्गुणांश्चदग्ध्वा अस्तमितनिरिंधनः त

आचार्योऽरणिराद्यःस्यादंतेवास्युत्तराऽरणिः तत्संधानंप्रवचनंविद्यासंधिःसुखावहः १२
वैशारदीसाऽतिविशुद्धबुद्धिर्धुनोतिमायांगुणसंप्रसूताम् गुणांश्चसंदह्ययदात्ममेतत्स्व
यंचशाम्यत्यसमिद्यथाऽग्निः १३ अथैषांकर्मकर्तॄणांभोक्तॄणांसुखदुःखयोः ॥ स्मात्कार्येण

कारणेनविद्ययाचव्यवधानाभावात्साक्षात्परमानंदरूपोभवतीति १३ एवंतावत्स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपोनि
त्यएकएवात्माकर्तृत्वादयश्चधर्मास्तस्यदेहोपाधिकाः तद्व्यतिरिक्तंसर्वमनित्यंमायामयंच अतःसर्वतोवि
रक्तःसन्नात्मज्ञानेनमुच्यतइत्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवश्रुतिसमन्वयेननिर्णीतेऽप्यर्थेम
तांतरविरोधेनसंदेहोमाभूदितितन्मतंनिराकर्तुमुद्भावयति अथमन्यसेएषांजीवात्मनांकर्मकर्तॄणांसुखदुः
खयोर्भोक्तॄणांचनानात्वमिति एवंहिजैमिनीयामन्यंते अहंप्रत्ययविज्ञेयएवात्माप्रतिशरीरंभिन्नःकर्ताभोक्ता

ननुतत्स्वरूपभूतोनिर्विकारएकः परमात्माऽस्तीतियथाहुः अहंप्रत्ययविज्ञेयोज्ञातव्यः सर्वदैवहीतितथावै राग्यंचनसंभवतितथाहिभोगस्थानानामनित्यत्वाद्वैराग्यंभवेत् भोगकालस्यवातदुपायकर्मणोधिकारिणस्यवा भोक्तुरात्मनोवा नत्वेतदस्तीत्याह अथनित्यत्वंलोककालागमात्मनांमन्यसइति१४ नचभोग्यानांविच्छेदान्मायामयत्वाद्वैराग्यंस्यादित्याह सर्वभावानांस्रक्चंदनादीनांसंस्थास्थितिः औत्पत्तिकीप्रवाहरूपेणनित्या तथाचवदंति नकदाचिदनीदृशंजगदिति अतस्तत्कर्ताकश्चिदीश्वरोनास्तीतिभावः किंचयथायथावत् नतुमायामयीत्यर्थः नचात्मस्वरूपभूतंनित्यमेकंज्ञानमस्तीत्याह तत्तदिति घटपटाद्याकारभेदेन

नानात्वमथनित्यत्वंलोककालागमात्मनाम् १४ मन्यसेसर्वभावानांसंस्थाह्यौत्पत्तिकीयथा तत्तदाकृतिभेदेनजायतेभिद्यतेचधीः १५ एवमप्यंगसर्वेषांदेहिनांदेहयोगतः कालावयवतःसंतिभावाजन्मादयोऽसकृत् १६ ६

धीर्जायतेअतोऽनित्याभिद्यतेच अयंगूढोऽभिप्रायः नहिनित्यज्ञानरूपआत्माअपितुज्ञानपरिणामवान् नचविकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगः यथाहुः विक्रियज्ञानरूपाऽस्यननित्यत्वेविरोत्स्यतइति अतोमुक्तावींद्रियादिरहितस्यपरिणामासंभवाज्जडत्वेनतस्याप्रेरपुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिरेवश्रेयसीननिवृत्तिरिति१५ तन्नतावदुक्तमंगीकृत्यवैराग्योपपादनायप्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वंप्रपंचयति एवमपीत्यादिना लोकानांलोकपालानामित्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन अंगहेउद्धवका

अत्रापीति स्वातंत्र्यपक्षेदुष्कर्मणोदुःखभोगस्यवाऽसंभवादित्यर्थः १७ ननुयेसम्यक्कर्मकर्तुंजानंतितेसु
खिनएव येतुनजानंतितएवदुःखिनइतिचेत्तत्राहनेति विदुषामपिक्वचित्सुखंनविद्यते तथामूढानाम
पिदुःखंनविद्यतेअतोवयंकर्मकुशलत्वात्सुखिनइति तेषांकेवलंवृथैवाहंकारइत्यर्थः १८ अंगीकृत्याहय
दीति तद्योगमुपायंनविदुर्यथासाक्षान्मृत्युर्नप्रभवेत् १९ तथापि यावज्जीवंसुखंभविष्यतीतिचेत् नेत्याह

अत्रापिकर्मणांकर्तुरस्वातंत्र्यंचलक्ष्यते भोक्तुश्चदुःखसुखयोःकोन्वर्थोविवशंभजेत्
१७ नदेहिनांसुखंकिंचिद्विद्यतेविदुषामपि तथाचदुःखंमूढानांवृथाऽहंकरणंपरम् १८
यदिप्राप्तिंविघातंचजानंतिसुखदुःखयोः तेऽप्यद्धानविदुर्योगंमृत्युर्नप्रभवेद्यथा १९
कोन्वर्थःसुखयत्येनंकामोवामृत्युरंतिके आघातंनीयमानस्यवध्यस्येवनतुष्टिदः २०
श्रुतंचदृष्टवद्दुष्टंस्पर्द्धाऽसूयाऽत्ययव्ययैः बह्वंतरायकामत्वात्कृषिवच्चापिनिष्फलम् २१

कोन्विति यतः अंतिकेवर्तमानोमृत्युर्नतुष्टिदः नतुष्टिंददाति आघातंवधस्थानंप्रति नीयमानस्यवध्यस्यस्र
क्चंदनादिसुखंनभवेत् २० एवमस्मिँल्लोकेसुखंनास्तीत्युक्त्वा लोकांतरेऽपितथैवेत्याह श्रुतमितिश्रुतंस्वर्गा
दितदपिदुष्टम् स्पर्धापरसुखासहनं असूयापरगुणेदोषाविष्करणं अत्ययोनाशः व्ययोऽपक्षयः तैर्दुष्टं यद्वा
व्ययोनाशः अत्ययोऽन्यस्यातिशयः तंदृष्ट्वातदप्राप्त्यादुःखमित्यर्थः किंचबह्वोऽतरायावैगुण्यादिरूपाविघ्ना

विघ्नवैगुण्याद्यभावमंगीकृत्यापिनाशदुःखंदुष्परिहरमित्याह अंतरायैरितिपंचभिः निर्जितंसाधितमुपा
र्जितमित्यर्थः २२ यज्ञैर्देवताइंद्रादिरूपाइष्ट्वा २३ स्वपुण्यैरुपचितेसर्वभोगसंपन्नेदेवीनांमध्येविहरन् गं
धर्वैरुपगीयते २४ कामगेनइच्छयागच्छताविमानेन किंकिणीजालमालिना क्षुद्रघंटिकासमूहशोभिनास्त्री

अंतरायैरविहतोयदिधर्मःस्वनुष्ठितः तेनापिनिर्जितंस्थानंयथागच्छतितच्छृणु २२ इ
ष्ट्वेहदेवतायज्ञैःस्वर्लोकंयातियाज्ञिकः भुंजीतदेववत्तत्रभोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३
स्वपुण्योपचितेशुभ्रेविमानउपगीयते गंधर्वैर्विहरन्मध्येदेवीनांहृद्यवेषधृक् २४ स्त्री
भिः कामगयानेनकिंकिणीजालमालिना क्रीडन्नवेदात्मपातंसुराक्रीडेषुनिर्वृतः २५ ता
वत्समोदतेस्वर्गेयावत्पुण्यंसमाप्यते क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः २६ य
द्यधर्मरतःसंगादसतांवाजितेंद्रियः कामात्माकृपणोलुब्धःस्त्रैणोभूतविहिंसकः २७ प
शूनविधिनालभ्यप्रेतभूतगणान्यजन् ७ इ स्त्रीभिःसुराक्रीडेषुनंदनादिषुक्रीडन्नात्मपातंनवे
द २५ कालेनचालितःपातितः २६ प्रवृत्तिर्द्विविधा विध्यनुसारेणकाम्यकर्मणिवातल्लंघनेनाधर्मेवा तत्रका
म्यप्रवृत्तेर्गतिरुक्ता अधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदिति यदिचेत्यन्वयः अजितेंद्रियत्वात्कामात्मा अतःकृपणःअ

नाद्यर्थंपशूनविधिनाहत्वा उल्बणंदुःखंनरकंयाति तदनुतमःस्थावरतांयाति २८ एवंकर्मसुप्रवृत्तस्यनसु
खंनचनिवृत्तिरित्युपसंहरति कर्माणीति २९ तथाऽपिलोकानांनित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्चलोकपालानांसुख
मस्तीतिचेत्तत्राह लोकानामिति द्वौपरार्धौपरमायुर्यस्यतस्यब्रह्मणोऽपि तथाचश्रुतिः भीषास्माद्वातःपवते
भीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावतिपंचमइति अंतःप्रवृत्तिमार्गस्यैवमनर्थहेतुत्वाद्विरक्त्यात
तोनिवृत्तिरेवयुक्तेतितात्पर्यार्थः ३० एतेनैवस्वयमीश्वरत्वाविष्कारेणेश्वराभावांगीकारःपरित्यक्तः अन्यदपि

नरकानवशोजंतुर्गत्वायात्युल्बणंतमः २८ कर्माणिदुःखोदर्काणिकुर्वन्देहेनतैःपुनः दे
हमाभजतेतत्रकिंसुखंमर्त्यधर्मिणः २९ लोकानांलोकपालानांयद्भयंकल्पजीविनाम् ब्र
ह्मणोऽपिभयंमत्तोद्विपरार्द्धपरायुषः ३० गुणाःसृजंतिकर्माणिगुणोऽनुसृजतेगुणान् जीव
स्तुगुणसंयुक्तोभुंक्तेकर्मफलान्यसौ ३१ यावत्स्याद्गुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः

श्रैढ्यापूर्वमंगीकृतंनिराकरोतिचतुर्भिः तत्रयदुक्तंकर्तृभोक्तृरूपएवात्मेति तन्निराकरोति गुणाइति गुणाइं
द्रियाणिकर्माणिसृजंतिनत्वात्मा आत्मैवेंद्रियाणिप्रवर्तयन् कर्माणिकरोतीतिचेन्नेत्याह गुणइति गुणःसत्वा
दिःगुणानिंद्रियाणि अनसृजतेप्रवर्तयतिनत्वात्मा अतःआत्मनःकर्तृत्वंतावन्नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमि
त्याह जीवस्त्विति गणसंयुक्तइंद्रियादिसंयुक्तः कुतइत्यतआह असौतेषु अहंकारवानित्यर्थः ३१ यच्चोक्तमा

दितिगुणानांवैषम्यमहंकारादिकार्यरूपम् नन्वात्मनएकत्वेकथंपारतंत्र्यमुक्तंकथंवालोकपालादीना मपितद्भयमित्युक्तंतत्राह नानात्वमिति ३२ यच्चगूढमभिप्रेतंप्रवृत्तिरेवश्रेयसीतितत्राह यएतदिति ए तद्गुणवैषम्यंतत्कृतंभोगंकर्मचेत्यर्थः उपासीरन्सेवरन् तेलोकादीनामनित्यत्वाच्छुचाऽर्पिताःप्राप्ताःसं तीमुह्यंति ३३ नकेवलमनित्यतामात्रंकिंतुमाश्रयत्वमपीत्याह कालइति स्वभावोदेवत्वादिपरिणाम हेतुः धर्मस्तद्योगकारणम् गुणव्यतिकारेमायाक्षोभेसतिमामेवप्राहुः नतुमद्व्यतिरिक्ताःसंति ३४ ततोनिर

नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदेवहि ३२ यावदस्यास्वतंत्रत्वंतावदीश्वरतोभयम् य एतत्समुपासीरंस्तेमुह्यंतिशुचाऽर्पिताः ३३ कालआत्मागमोलोकःस्वभावोधर्मएवच इ तिमांबहुधाप्राहुर्गुणव्यतिकरेसति ३४ उद्धवउवाच गुणेषुवर्त्तमानोऽपिदेहजेष्वनपावृ तः गुणैर्नबध्यतेदेहीबध्यतेवाकथंविभो ३५ ७ त्तिरेवमुक्तिहेतुत्वाच्छ्रेयसीतिसिद्धं एवंताव

देकएवात्मातस्याचगुणकार्यदेहसंबंधकृतः संसारः आत्मज्ञानाच्चमुक्तिरित्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादिं त्यादिना तदेवचमतांतरनिरासेनदृढीकृतंअथैषामित्यादिना तत्रपृच्छति गुणेष्विति असमर्थःगुणेष्वअ सत्सुमुक्तिः सत्स्ववाआद्येज्ञानसाधनाभावान्नमुक्तिः द्वितीयेचगुणेषुवर्तमानोऽपितत्कार्येदेहजेषुकर्म सुसुखादिषुचकथंनबध्यतेतथाऽपितैराकाशवदनावृतत्वान्नबध्यतइतिचेत्तर्हिबंधोनसंभवतीत्याह अन

यदितुसत्वेवतदहंकारेणवध्यतेतन्निवृत्त्याचमुच्यतइतिमतंतर्हिकथंज्ञातव्यमितिपृच्छति वद्धोमुक्तो
वाकथंवर्तेतेत्यादि किंभुंजीत कथंभुंजीतेत्यर्थः ३६ अतएतद्विषयंप्रश्नंकिंच एकएवात्माअनादिगुणसं
वंधान्नित्यवद्धः मुक्तेर्जन्यत्वेअनित्यत्वप्रसंगान्नित्यमुक्तइत्यप्यंगीकार्यंस्यात् तत्रमेभ्रमोभवतीत्याहनि
त्यवद्धइति ३७ इत्येकादशेटीकायांदशमोऽध्यायः १० एकादशेतुवद्धानांमुक्तानांचाथलक्षणं साधूनांच
तथाभक्तेर्लक्षणंहरिणेरितं १ नित्यमुक्तोनित्यवद्धएकएवेतिमेभ्रमः इतियदुक्तंतत्किंवस्तुतोविरोधः

कथंवर्तेतविहरेत्कैर्वाज्ञायेतलक्षणैः किंभुंजीतोतविसृजेच्छयीतासीतयातिवा ३६ ए
तदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर नित्यमुक्तोनित्यवद्धएकएवेतिमेभ्रमः ३७ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेदशमोऽध्यायः १० श्रीभगवानुवा
च वद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमोक्षोनवंधनं १

प्रतीतितोवा नाद्यः वंधमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावादित्याह वद्धोमुक्तइतिद्वाभ्यां आत्मावद्धोमुक्तश्चमेगुणतः मद
धीनसत्वादिगुणोपाधितः नतुवस्तुतः नन्वौपाधिकत्वेऽपितंडुलपाकादिवद्वास्तवत्वंकिंनस्यात्तत्राह गुणस्यमा
यामूलत्वाद्वंधनंनास्ति अतएवमोक्षश्चनास्ति ननुकथंसर्वशास्त्रविरुद्धमुच्यतेतत्राह इतिमेव्याख्येति एवंम
त्कृतोनिर्णयः अलमतिकुतर्कैरित्यर्थः अथवैवमन्वयः आत्मावद्धोमुक्तइतियाव्याख्याउक्तिः सामेगुणः मद्गुणा

सर्वकारणभूतगुणानांमायामयत्वात् तत्कार्यसंसृतिर्मायेतिप्रपंचयति शोकमोहाविति यथास्वप्नःआत्म नःबुद्धेरेवख्यातिः विवर्त्तः यद्वत् २ अतोवस्तुविरोधस्तावन्नास्तिप्रतीतिस्तौपाधिकीघटतइत्याह विद्याऽविद्येइ ति तन्वेतेमोक्षबंधावाभ्यामितितनूशक्ती कुतः मेमाययाविनिर्मिते मायाशक्तिरूपत्वात् मोक्षबंधकरीत्येक व चनंद्विवचनार्थे ननुतत्कार्यत्वेबंधमोक्षयोरनादित्वनित्यत्वेनस्यातां नआद्येअनादिअतोयावदविद्यांप्रवर्त्तेया मितिबद्धःधः यदाविद्यांददामितदामोक्षः स्फुरतीत्यर्थः तथाचस्कंदपुराणे बंधकोभवपाशेनभवपाशाच्चमोचकः

शोकमोहौसुखंदुःखंदेहोत्पत्तिश्चमायया स्वप्नोयथात्मनःख्यातिःसंसृतिर्नतुवास्तवी २ वि द्याऽविद्येममतनूविध्युद्धवशरीरिणाम् मोक्षबंधकरीआद्येमाययामेविनिर्मिते ३ एकस्यै वममांशस्यजीवस्यैवमहामते ७ कैवल्यदःपरंब्रह्मविष्णुरेवसनातनइति ३ तन्नशरीरिणामितिबहु

वचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोधउक्तइतिभ्रांतिंव्यावर्तयन्बंधमोक्षव्यवस्थामुपपादयति एकस्यैवेतितर्हि किमात्मभेदात्तथापिबंधः नहीत्याह अस्यजीवस्यैवेति नवा त्मभेदेजीवोनामकोन्योऽस्तिपृथक् कथंचबंधा मोक्षसुखदुःखादिव्यवस्थातत्राह ममांशस्येति अयंभावः यथैकस्यापिचंद्रादेर्जलाद्युपाधिनाबिंबप्रतिबिंबरू पोभेदः तथाचजलकृताःकंपादयःप्रतिबिंबस्यैव तथाचप्रतिबिंबानामप्युपाधिभेदेनभेदादेकस्मिन्नुदकुंभेभ ग्नेतद्गतप्रतिबिंबस्यैवविवेकंनान्यगतस्यतथाऽविद्यायांप्रतिबिंबस्यमदंशस्यजीवस्यैतत्कृतोबंधः तस्यचो

पाधितोभेदान्नान्यवस्थेति तथाचाहुः यथैकस्मिन्घटाकाशेरजोधूमादिभिर्युते नसर्वेसंप्रयुज्यंतेतथाजीवाः
सुखादिभिरिति एतच्चातिरहस्यंसर्वगुह्यानिश्चेतव्यमितिसंबोधयतिहेमहामते इतरोमोक्षः४ तदेवंबंध
वस्थामुपपाद्यकथंवर्ततेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह अथेति तच्चवैलक्षण्यंद्विविधंजीवेश्वरयोरेकं
जीवानांचैकंतत्रजीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरितिसार्द्धद्वयेन शोकानंदधर्मवतोःएकस्मिन्
धर्मिणिशरीरेनियम्यनियंतृत्वेनास्थितयोः५सुपर्णौवृक्षात्पक्षिणाविवदेहाश्वत्थभूतौसदृशौ चिद्रूपत्वात्स

बंधोःस्याविद्ययानादिविद्ययाचतथेतरः४अथबद्धस्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामिते विरु
द्धधर्मिणोस्तावास्थितयोरेकधर्मिणि५सुपर्णावेतौसदृशौसखायौयदृच्छयैतौकृतनीडौ
चवृक्षे एकस्तयोःखादतिपिप्पलान्नमन्योऽनिरन्नोऽपिबलेनभूयान्६ ७ सखायौअवियोगा
दैकमत्याच्च यदृच्छयाअनिरुक्तयामाययावृक्ष्यतद्गतिवृक्षोदेहः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखंवृक्षंयोवेदसंप्रती
तिश्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम् छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदविदितिस्मृतेश्च तस्मि
न्कृतंनीडंनिकेतनंहृदयरूपंयाभ्यांतौ तयोर्मध्येएकोजीवःपिप्पलान्नंपिप्पलोऽश्वत्थः तस्मिन्नदनीयंकर्म
फलमित्यर्थःखादतिभक्षयति अन्यःईश्वरःनिरन्नःअभोक्ताऽपिनिजानंदतृप्तोबलेनज्ञानादिशक्त्याभूयान्
अधिकःश्रुतिश्च द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअ

बलाधिक्यमेवाह आत्मानमिति अतोयोऽविद्ययायुक्तमुक्तः सतुनित्यबद्धः अनादित्वात् यस्तुविद्याप्रधा
नः सतुनित्यमुक्तः मायायाअनावरकत्वात् आश्रयात्मामोहकत्वाच्च ७ इदानींवद्धमुक्तजीवानामेवमिथो
वैलक्षण्यमाह देहस्थोऽपीतिदशभिः विद्वानमुक्तः संस्कारवशेनदेहस्थोऽपिदेहस्थोनभवतियथास्वप्नाद्दुत्थि
तः स्मर्यमाणेस्वप्नदेहेस्थितोऽपितत्रस्थोनभवति तद्गतसुखदुःखाद्यभावात्तद्वत् तथाचवस्तुतःअदेह
स्थोऽपिकुमतिः अविद्वान् देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथास्वप्नदेहगतइति ८ अत्रहेतुत्वेनवैलक्ष

आत्मानमन्यंचसवेदविद्वानपिप्पलादोनतुपिप्पलादः योऽविद्ययायुक्सतुनित्यब
द्धोविद्यामयोयःसतुनित्यमुक्तः ७ देहस्थोऽपिनदेहस्थोविद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः अदे
हस्थोऽपिदेहस्थःकुमतिःस्वप्नदृग्यथा ८ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगुणैरपिगुणेषुच गृह्यमाणे
ष्वहंकुर्यान्नविद्वान्यस्त्वविक्रियः ९ दैवाधीनेशरीरेऽस्मिन्गुणभाव्येनकर्मणा ७ण्यन्तरमा

हद्वाभ्यां इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगृह्यमाणेष्वपियस्तुविद्वान् सनाहंकुर्यात् अहंगृह्णामीतिमतिंनकुर्यादित्यर्थः
कुतः गुणैर्गुणेषुगृह्यमाणेषु अतएव अविक्रियः रागादिशून्यः तदुक्तंगीतासु तत्त्वविन्तुमहावाहोगुणकर्मवि
भागयोः गुणागुणेषुवर्त्तंतइतिमत्वानसज्जतइति ९ अबुधस्तुपूर्वकर्माधीनेऽस्मिञ्छरीरेवर्तमानःगुणैरिंद्रियै
र्भाव्येनकर्मणातत्रदेहादौनिबध्यतेकुतः कर्ताऽस्मीत्यहंकारेण तदुक्तंतत्रैव प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैः ॥

कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते इति एतैस्त्रिभिः श्लोकैः कथं वर्तेतेत्यस्य प्रश्नस्य सुख
दुःखशून्यो निरभिमानश्च देहे वर्तेत इति उत्तरमुक्तं भवति १० वैलक्षण्यांतरं वदन् किं भुंजीतेत्यादि प्रश्नोत्तरमा
ह एवमिति त्रिभिः अन्यगतमेव कर्म मात्र ध्यातीत्येवं विरक्तो विद्वान् ११ तथाऽपि अविद्वानिव शयनासनादिषु
नबध्यते कुतः तत्र तत्र विषयेषु गुणान् इंद्रियाणि आदयन् भोजयन् तत्साक्षित्वेन वर्तमानः नतु स्वयमद

वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्ताऽस्मीति निबध्यते १० एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने दर्श
नस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ न तथा बध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन्गुणान् प्रकृति
स्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सविताऽनिलः १२ वैशारद्येक्षयाऽसंगशितया छिन्नसंशयः प्रति
बुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते १३ यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेंद्रियमनोधियाम् वृत्त
यः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः १४ यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किंचिद्यदृच्छया

न् एतदेव कुतस्तत्राह प्रकृतिस्थोऽपीति सार्द्धेन यथा खं सर्वत्र स्थितमपि न सज्जते तथा सविता जले प्रतिबिंबि
तोऽपि यथाऽनिलः सर्वत्र संचरन्नपि तद्वत् १२ असंगेन वैराग्येण शितया तीक्ष्णया छिन्नाः संशयाः असंभावनाद
यो यस्य सः नानात्वात् देहादिप्रपंचात् १३ कथं विहरेदित्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यांतरमाह यस्य स्युरिति तद्गुणैः दे
हगुणैः संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृत्तिभिः विहरन्मुक्त इत्यर्थः १४ एवं तावद्बद्धमुक्तयोः स्वसंवेद्यमेव वैलक्षण्य

इदानीं केवीज्ञायेतलक्षणैरित्यस्योत्तरं तयापरैरपिसुज्ञेयं वैलक्षण्यमाह यस्मात्मेतित्रिभिः हिंस्रैर्दुर्जनैः अन्यै
र्वाप्राणिभिः यस्मात्मादेहः पीड्यते यदृच्छयायेनकेनापि क्वचित्किंचित् अर्च्यते वा सबुद्धश्चेत्तन्नन व्यतिक्रि
यते नातिविक्रियत इत्यर्थः तदुक्तं याज्ञवल्क्येन यः कंटकैर्वितुदति चंदनैर्यश्चलिंपति अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च
समस्तस्य च तस्य चेति १५ किंच साध्वसाधुवाकुर्वतोवदतोवाजनान् नस्तुवीत न च निंदेत यो लौकिकव्यवहा
रे विमुखः समुक्त इत्यर्थः १६ अपि च नकुर्यादिति योदैहिकेऽपि कर्मण्युदासीनः समुक्तः इतरो बद्ध इत्यर्थः २

अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः १५ नस्तुवीत ननिंदेत कुर्वतः साध्वसाधु वा वद
तो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः १६ नकुर्यान्नवदेत्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधु वा आ
त्मारामोनयावृत्त्याविचरेज्जडवन्मुनिः १७ शब्दब्रह्मणिनिष्णातोननिष्णायात्परे यदि श्रम
स्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः १८ गां दुग्धदोहामसतीं च भार्यां देहं पराधीनमसत्प्रजां च

तान्येव सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञातव्यानि १७ यस्तु केवलं शब्दब्रह्मण्यभिज्ञः पांडित्यमात्रश्लाघी न तु तैः
साधनैस्तदर्थनिष्ठो भवेत् तं निंदति शब्दब्रह्मणिनिष्णातः अर्थतः पारंगतोऽपि परे ब्रह्मणि न निष्णायात् ध्या
नाद्यभियोगं न कुर्यात् तस्य शास्त्रश्रमः श्रमैकफलः न तु पुरुषार्थपर्यवसायी अधेनुं चिरप्रसूताम् १८ एत रामः
देवान्यार्थनिदर्शनैः प्रपंचयति गामिति दुह्यत इति दोहः पयः दोग्धो दोहो नोत्तरत्र दोह्योऽस्ति यस्या स्तामर्थे

शून्यामसतींभार्यांकामशून्यां देहंपराधीनम् प्रतिक्षणंदुःखहेतुं असत्प्रजां दृष्टादृष्टसाधनशून्यंपुत्रं अ
तीर्थीकृतमागतेपात्रेः दत्तंवित्तंदुष्कीर्तिदुरितापादकं अंगहेउद्धवदुःखानंतरंदुःखमेवयस्यसःरक्षति१९
मयाहीनांवाचमित्युक्तंविवृणोति यस्यांवाचि मेजगतःशोधकंचरित्रंनस्यात् किंतत् अस्यविश्वस्यस्थित्या
दिरूपं तद्धेतुरित्यर्थः लीलावतारेषुईप्सितं जगतःप्रेमास्पदंश्रीरामकृष्णादिजन्मवानस्यात् तांनिष्फलां।

वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांमयारक्षतिदुःखदुःखी १९ यस्यांनमेपावनमंगकर्मस्थि
त्युद्भवप्राणनिरोधमस्य लीलाऽवतारेप्सितजन्मवास्याद्वंध्यांगिरंतांबिभृयान्नधीरः २० ए
वंजिज्ञासयाऽपोह्यनानात्वभ्रममात्मनि उपारमेतविरजंमनोमय्यर्प्यसर्वगे २१ यद्या
नीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलम् मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्षःसमाचर २२ श्रद्धा
लुर्मेकथाःशृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः गायन्ननुस्मरन्कर्मजन्मचाभिनयन्मुहुः २३

गिरंधीरोधीमान्नधारयेत् २० उक्तंज्ञानमार्गमुपसंहरति एवंनिश्चित्यविचारेणात्मनिनानात्वभ्रमंदेहाद्य
ध्यासंनिरस्य निर्मलंमनोमयिसर्वगेपरिपूर्णेसमर्प्यसंधार्य उपारमेतनशास्त्रपांडित्यमात्रेणेत्यर्थः २१ य
द्यनीशःअशक्तस्तर्हिआस्तामिदं मद्भक्त्यैवकृतार्थोभविष्यसीत्याहमयीति २२ मदर्पणेनकर्मभिर्विशुद्ध
सत्वस्यांतरंगांभक्तिमाह श्रद्धालुरितिद्वाभ्यां अभिनयन् स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ

आचरन्सेवमानः २४ ततश्चानेनप्रकारेणमयिसत्संगेनलब्धयाभक्त्यासभक्तः मामुपासिताध्याताभवति
सचध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितं वैनिश्चितंसुखेनैवमेपदं स्वरूपंप्राप्नोति २५ सत्संगलब्धयाभक्त्येत्युक्तंतत्र
सतांभक्तेश्चविशेषंपृच्छति साधुरिति साधवः स्वस्वमतिकल्पिताः संतिबहवः तत्रतुकीदृशः संमतः भक्ति

मदर्थेधर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः लभतेनिश्चलांभक्तिंमय्युद्धवसनातने २४ सत्सं
गलब्धयाभक्त्यामयिमांसउपासिता सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदम् २५ उद्धवउ
वाच साधुस्तवोत्तमश्लोकमतः कीदृग्विधः प्रभो भक्तिस्त्वय्युपयुज्येतकीदृशीसद्भिराट
ता २६ एतन्मेपुरुषाध्यक्षलोकाध्यक्षजगत्प्रभो प्रणतायानुरक्तायप्रपन्नायचकथ्यता
म् २७ त्वंब्रह्मपरमंव्योमपुरुषः प्रकृतेः परः अवतीर्णोऽसिभगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः
२८ श्रीभगवानुवाच कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ७ एपि बहुविधालोकेकीदृ
शीपुनस्त्वय्युपयुज्येत सद्भिश्चनारदादिभिरादृता एतच्चकथ्यतां २६ दुर्दंचातिगुह्यंत्वयैववक्तव्यमितिऐश्वर्य
माविष्करोति हेपुरुषाध्यक्षेत्यादिनाब्रह्मादिनियंतः २७ अत्रहेतुः त्वमिति व्योमवदसंगः यतः प्रकृतेः परः स्वे
षांभक्तानामिच्छयाउपात्तंपृथगपरिमितंवपुर्येनसः २८ तत्रत्रिंशल्लक्षणैः साधुंनिरूपयति कृपालुरितिपंच

भिः कृपालुः परदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनां केषांचिदपि अकृतद्रोहः तितिक्षुः क्षमावान् सत्यं सारः स्थिरं बलं वा
यस्य सः अनवद्यात्मा असूयादिरहितः सुखदुःखयोः समः हर्षविषादरहितः यथाशक्ति सर्वेषां उपकारकः २९
कामैर्विषयैरक्षुभितचित्तः दांतः संयतबाह्येंद्रियः मृदुः अकठिनचित्तः शुचिः सदाचारः अकिंचनः अपरिग्रहः
अनीहः दृष्टक्रियाशून्यः मितभुक् लघ्वाहारः शांतः नियतांतःकरणः स्थिरः स्वधर्मे मच्छरणः मदेकाश्रयः मुनिः म
ननशीलः ३० अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान् विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासे शोक

सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः २९ कामैरहतधीर्दांतो मृदुः शुचिरकिंचनः अनी
होमितभुक् शांतः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ३० अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान्जितषड्गुणः अमा
नी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ३१ आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् ध
र्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः ३२

मोहौ जरामृत्यू षडूर्मयः एते जिता येन सः अमानी न माना
कांक्षी अन्येभ्यो मानदः कल्पः परबोधने दक्षः मैत्रः अवंचकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानः न दृष्टलोभेन कविः स
म्यक्ज्ञानी ३१ किंच मया वेदरूपेणादिष्टानपि स्वधर्मान् संत्यज्य यो मां भजेत सोऽपि एवं पूर्वोक्तवत्सत्तमः किमज्ञा
नान्नास्तिक्याद्वा न धर्माचरणे सत्वशुद्ध्यादीन् गुणान् विपक्षे दोषांश्च आज्ञाय ज्ञात्वापि मद्ध्यानविक्षेपकतया मद्भ
क्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयेनैव धर्मान् संत्यज्य यद्वा भक्तिदार्ढ्येन निवृत्ताधिकारतया संत्यज्य अथवा विद्वे

१
भा॰ए॰ टी॰ ५८

काद्श्युपवासकृष्णैकादश्यनुपवासानिवेद्यश्राद्धादयोयेभक्तिविरुद्धाधर्मास्तान्संत्यज्येत्यर्थः ३२ किंच या
वान्देशकालापरिच्छिन्नः यश्चसर्वात्मा यादृशः सच्चिदानंदादिरूपः तंमांज्ञात्वाऽपि यद्वाविशेषतःपुनः पु
नर्ज्ञात्वा एकांतभावेनयेभजंतीति ३३ साधुलक्षणमुक्तं भक्तेर्लक्षणमाह मल्लिंगेत्यष्टभिः लिंगानिप्रतिमा

ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथयेवैमांयावान्यश्चास्मियादृशः भजंत्यनन्यभावेनतेमेभक्ततमामताः
३३ मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् परिचर्यास्तुतिःप्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनं ३४
मत्कथाश्रवणेश्रद्धामदनुध्यानमुद्धव सर्वलाभोपहरणंदास्येनात्मनिवेदनम् ३५ मज्ज
न्मकर्मकथनंममपर्वानुमोदनम् गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३६ यात्राब
लिविधानंचसर्ववार्षिकपर्वसु वैदिकीतांत्रिकीदीक्षामदीयव्रतधारणम् ३७ ममार्चा
स्थापनेश्रद्धास्वतःसंहत्यचोद्यमः उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ३८ दीनि ३४ स

र्वलाभोपहरणंसर्वस्यलब्धस्यसमर्पणं ३५ पर्वाणिजन्माष्टम्यादीनितदनुमोदनं ३६ बलिविधानंपुष्पोप
हारादिसमर्पणं सर्ववार्षिकपर्वसुचातुर्मास्यैकादश्यादिषुविशेषतः ३७ उद्यानादिकरणेसामर्थ्येसतिस्व
तःअसतिचान्यैःसंभूयोद्यमःउद्यानंपुष्पप्रधानं उपवनंफलप्रधानंवनं आक्रीडंक्रीडास्थानम् ३८

ामः
५८

संमार्जनं रजसोऽपाकरणं उपलेपः गोमयादिभिरालेपनं सेकः तैरेव प्रोक्षणं मंडलवर्तनं सर्वतोभद्रादिकरणं
मह्यं मम ३९ कृतस्य धर्मस्यापरिकीर्तनं स्वयमन्येन वा निवेदितं न स्वीकुर्यात् एवञ्च साधारणस्यावरविष
यं रागप्राप्तविषयं वा भक्त्यानुग्राह्यमेव षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितं विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन पुण्यं
तद्भुंजतां कलौ हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युत इत्यादिवचने

संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्तनैः गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ३९ अमानि
त्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् अपि दीपावलोकं मे नोपयुंज्यान्निवेदितम् ४० यद्यदि
ष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानंत्याय कल्पते ४१ सूर्योऽग्निर्ब्रा
ह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि मे ४२ सूर्ये तु विद्य
यात्रय्या हविषाऽग्नौ यजेत माम् आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वंग यवसादिना ४३ ४० स्यः यद्वा अ

न्यस्मै निवेदितं मे नोपयुंज्यात् मह्यं न निवेदयेदित्यर्थः विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतांतरं पितृभ्यश्चैव तत्
देयं तदानंत्याय कल्पते पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने रेतोधाः पितरस्तस्य भवंति क्लेशभागिन इत्यादि
वचनेभ्यः ४० ४१ इदानीमेकादश पूजाधिष्ठानान्याह सूर्य इति हे भद्र ४२ अधिष्ठानभेदेन पूजासाधनान्या
ह सूर्य इति त्रिभिः त्रय्या विद्यया सूक्तैरुपस्थानादिना अंग हे उद्धव यवसादिना तृणादिना ॥ ४३ ॥

वंधुसत्कृत्याबंधुवत्संमानेन हृदिखेहृदयाकाशे मुख्याधियाप्राणदृष्ट्या तोयेतोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणादिना
४४ स्थंडिलेभुवि मंत्रहृदयैः रहस्यमंत्रन्यासैः ४५ सर्वाधिष्ठानेषुध्येयमाह धिष्ण्येष्विति इतिअनेनमंत्रप्र
कारेण एषुधिष्ण्येषु ४६ उक्तायाःभक्तेःफलमाह इष्टापूर्तेनेति सद्भक्तिं दृढांभक्तिम् अस्याभक्तेरंतरंगसाध

वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया वायौमुख्याधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४
स्थंडिलेमंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् ४५ धिष्ण्येष्वे
ष्वितिमद्रूपंशंखचक्रगदांबुजैः युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६ इष्टापूर्तेन
मामेवंयोयजेतसमाहितः लभतेमयिसद्भक्तिंमत्स्मृतिःसाधुसेवया ४७ प्रायेणभक्तियो
गेनसत्संगेनविनोद्धव नोपायोविद्यतेसध्र्यङ्‌प्रायणंहिसतामहम् ४८ अथैतत्परमंगु
ह्यंशृण्वतोयदुनंदन ७७ नमाह इत्थंमत्स्मृतिःसाधुसेवयाभवति यद्वा स्मृतिर्ज्ञानं ततश्चदृढभक्तिमतः
पुंसःसाधुसेवयामज्ज्ञानंभवतीत्यर्थः ४७ ज्ञानभक्तिमार्गौउक्तौ तत्रज्ञानमार्गादपिभक्तिमार्गःश्रेष्ठइत्याह प्रा
येणेति सत्संगेनयोभक्तियोगः तेनविनोपायःसंसारतरणेनविद्यते सत्संगेनेत्यत्रहेतुमाह हियस्मात् सता
महंप्रायणं प्रकृष्टमयनमाश्रयः अतःसत्संगोमय्यंतरंगइत्यर्थः ४८ इदानींसांख्ययोगादीनिसाधनांतरंसापे

क्षाणि सव्यभिचाराणि च सत्संगस्तु स्वतंत्र एव समर्थः फलाव्यभिचारी चेति वर्णयितुमाह अथेति एतद्गु
ह्यमाणं परमं गुह्यमतः शृण्वित्यर्थः ४९ इत्येकादशे टीकायामेकादशोऽध्यायः ११ द्वादशे साधुसंगस्य महि
मा वर्णितः पुरा कर्मानुष्ठानतत्यागव्यवस्था च ततः परं १ नरोधयति न वशीकरोति योगः आसनप्राणाया

सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादश
स्कंधे भगवदुद्धवसंवादे एकादशोऽध्यायः ११ श्रीभगवानुवाच नरोधयति मां योगो न
सांख्यं धर्म एव च न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा १ व्रतानि यज्ञश्छंदांसि ती
र्थानि नियमा यमाः यथाऽवरुंधे सत्संगः सर्वसंगापहो हि माम् २ सत्संगेन हि दैतेया या
तुधाना मृगाः खगाः गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरा मनुष्येषु वै
श्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेऽनघ ४ बहवो मत्पदं प्रा
प्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः ५ मादिः सांख्यं तत्त्वानां विवेकः धर्मः सामान्यतोऽहिंसादिः स्वाध्यायो वेदज
पः तपः कृच्छ्रादि त्यागः संन्यासः इष्टापूर्तमिष्टं च पूर्तं च तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्तं कूपारामादिनिर्माणं दक्षिणा
शब्देन सामान्यतो दानं लक्ष्यते १ व्रतानि एकादश्युपवासादीनि यज्ञः देवपूजा छंदांसि रहस्यमंत्राः अवरुंधे वशी

याधवः प्रल्हादः ५ ऋक्षो जांबवान् गृध्रो जटायुः वणिक्पथः तुलाधारः व्याधः धर्मव्याधः यज्ञपत्न्यः दीक्षितनार्यः ६ तेषां सत्संगव्यतिरिक्तसाधनांतराभावमाह तद्इति न अधीताः श्रुतिगणा यैः तदर्थं च न उपासिता महत्तमा यैस्ते तथा किंच अव्रतातप्ततपसः न व्रतानि येषां न तप्तानि तपांसि यैः ते च ते च तथा सत्संगादिति सद्भिः संगो ना मम यैवसंग इत्यभिप्रेत्योक्तं यद्वा स्वसंगस्यापि सत्संगत्वं विवक्ष्यते स्वस्यापि सत्त्वात् यद्वा मदीयसंगादित्यर्थः ७ तत्र वृत्रादीनां भवतु नाम कथंचित्साधनांतरं गोपीप्रभृतीनां तु नान्यदस्तीत्याह केवलेनेति सत्संग

वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ५ सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः ॥
व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः अ
व्रतातप्ततपसः सत्संगान्मामुपागताः ७ केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः येऽन्ये
मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंजसा ८ यं न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ९ लब्धेन केव

लेनैव भावेन प्रीत्या नगाः यमलार्जुनादयः नागाः कालियादयः यद्वा तदानींतनानां सर्वतरुगुल्मादीनामपि भगवति भावोस्तीति गम्यते तदुक्तं भगवतैव अहो अमी देववरामरार्चितं पादांबुजं ते सुमनः फलार्हणं नमंत्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोऽपहत्यै तरुजन्म यत्कृतमित्यादि सिद्धाः कृतार्थाः संत ईयुः प्रापुः ८ स्वप्राप्तेर्दुर्लभतामाह यमिति योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपि यं न प्राप्नुयात् तं मामीयुरिति पूर्वेणान्वयः अत्र च प्रथमं योगो

प्यः पश्चाद्योवा श्रीकृष्णेनसहसंगताः तेसंतः तत्संगोऽन्येषांसत्संगः तेनचतेषांभक्तिरितिज्ञातव्यं ॥ गोपी
नांभावंप्रपंचयति रामेणेतिचतुर्भिः श्वाफल्किनाऽक्रूरेणमथिप्रणीतेसति मेमत्तोऽन्यंसुखापनंद्दृशुःकु
तः वियोगेनतीव्राद्दुःसहःआधिर्यासांताः अत्रहेतुः मयिविगाढेनअतिदृढेनभावेनप्रेम्णाअनुरक्तानिसंस
क्तानिचित्तानियासांताः १० तीव्राधित्वंव्यनक्ति तास्ताइति मयासहयाएवक्षपाः रात्रयः क्षणार्द्धवन्नीता ।

व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैःप्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ रामेणसार्धंमथुरांप्रणीतेश्वाफल्किना
मय्यनुरक्तचित्ताः विगाढभावेननमेवियोगतीव्राधयोऽन्यंददृशुःसुखाय १० तास्ताःक्षपाः
प्रेष्ठतमेननीतामयैववृंदावनगोचरेण क्षणार्द्धवत्ताःपुनरंगतासांहीनामयाकल्पसमा
बभूवुः ११ तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियःस्वमात्मानमदस्तथेदम् यथासमाधौमुनयोऽ
ब्धितोयेनद्यःप्रविष्टाइवनामरूपे १२ ॥ ता एव पुनःमयाहीनास्तासांकल्पसमाबभूवुः कथंभूताः ।
तास्ताःवाचामगोचराइत्यर्थः ११ किंच एवंतीव्राधयस्ताःमोहमिषेणसमाधिंप्राप्ताइत्याहतादृति मयिअनु
षंगेण आसक्त्या बद्धाधियोयाभिस्ताः स्वात्मानंस्वदेहमदः दूरस्थमिदंसन्निहितंचनाविदन् यद्वा स्वंपतिपु
त्रादिममतास्पदं आत्मानमहंकारास्पदंदेहं अदःपरंलोकंचनाविदन्निति यथामुनयःसमाधौनामरूपेनवि

दुः तद्वत् किंतु अब्धितोयेनद्यइवमयिप्रविष्ट
इत्यन्वयः १२

एवंता अबला: केवलंमत्कामा: अस्वरूपविद: स्वरूपंनतुजानंति तथाऽपिसत्संगात् जारंब्रह्मजारबुद्धि
वेद्यमपिब्रह्मस्वरूपमेवमांपरंप्राप्रुरित्यर्थ: १३ यस्मादेवंभूतोमद्भजनप्रभाव: तस्मात्त्वंचोदनांश्रुतिंप्र
तिचोदनांश्रुतिंच यद्वाविधिंचनिषेधंचउत्सृज्यमांशरणंयाहि १४ मयैवाकुतोभय: स्या:भव १५ पूर्वंताव
न्मयोदितेष्ववहित: स्वधर्मेषित्यादिनाकर्मकर्तव्यमित्युक्तं इदानींतुसर्वंत्यक्त्वामांशरणंयाहीत्युच्यतेतत्र

मत्कामारमणंजारमस्वरूपविदोऽबला: ब्रह्ममांपरमंप्रापु:संगाच्छतसहस्रश: १३ त
स्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्यचोदनांप्रतिचोदनाम् प्रवृत्तंचनिवृत्तंचश्रोतव्यंश्रुतमेवच १४ मामे
कमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनाम् याहिसर्वात्मभावेनमयास्याह्यकुतोभय: १५ उद्धव
उवाच संशय:शृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर ननिवर्ततआत्मस्थोयेनभ्राम्यतिमेमन:
१६ श्रीभगवानुवाच सएषजीवोविवरप्रसूति:प्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्ट: ७ किमात्मन: क

र्तृत्वाद्यस्तिनास्तिवेत्यात्मविषय:संशयोननिवर्तते यद्वा कर्मकार्यंत्याज्यंवेत्यात्मस्थ:हृदिस्थ:संशयोन
निवर्ततइतिपृच्छति संशयइति येनसंशयेन १६ उत्तरंसएषइत्यष्टभि: अयंभाव: ईश्वरस्तावत्स्वमायाव
शात्प्रपंचात्मनाभाति तत्प्रपंचाध्यासाच्च जीवानामनाद्यविद्ययाकर्तृत्वादिततोविधिप्रतिषेधाधिकार:

तदानींसत्त्वशुद्ध्यर्थंकर्माणिकुर्वित्युक्तं सत्त्वेचशुद्धेपुनःकर्मजाड्यपरिहारायभक्तिविक्षेपककर्मादरंप
रित्यज्यदृढविश्वासेनभजेत्युक्तं जातायांतुविद्यायांनकिंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्रतावदीश्वरात्यागादींद्रियद्वार
जीवसंसृतिकारणभूतंप्रपंचोद्भममाह सार्धैश्चतुर्भिःसएषःअपरोक्षःजीवयतीतिजीवःपरमेश्वरःअपरोक्षत्वे
हेतुःविवरेषु आधारादिचक्रेषु प्रसूतिरिवप्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्यसः तामेवाभिव्यक्तिमाह घोषेणेति घोषेण
पराख्येननादवताप्राणेनसह गुहामाधारचक्रंप्रविष्टःसन् मनोमयंसूक्ष्मंरूपंपश्यंत्याख्यंमध्यमाख्यंचमणि
पूरचक्रेविशुद्धिचक्रेचउपेत्यप्राप्यवक्त्रेमात्राह्रस्वादिःस्वरउदात्तादिःवर्णःअकारादिरित्येवंवैखर्याख्यःस्थवि

मनोमयंसूक्ष्ममुपेत्यरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थविष्ठः १७

ष्ठःअतिस्थूलोनानावेदशाखात्मकोभवति तथाचश्रुतिःचत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेम
नीषिणःगुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंतीतिश्रुतेरर्थः वाक्परिमितानिवाचःपरिमिता
निशास्त्राणितानिचत्वारिपदानिस्थानानिपरापश्यंतीमध्यमावैखरीति तानिचयेब्राह्मणामनीषिणोऽध्यात्म
कुशलाः तेविदुःतेषांमध्येआदौत्रीणिपदानिशरीरेआधारनाभिहृदयेषुनिहितानिनेंगयंतिनजानंति तुरीयं
चतुर्थंवैखर्याख्यंमनुष्यावदंति मनुष्याणांवदनेवर्तमानोर्थबोधकःशब्दोभवतीत्यर्थःअभियुक्तश्लोकश्च
यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंतीत्रिषष्टिंवर्णानंतःप्रकटकरणैःप्राणसंगात्प्रसूते तांपश्यंतींप्रथममुदितांम

ध्यमां बुद्धि संस्थां वाचं वक्ते करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये श्लोकार्थश्च तां त्रिविधां भारतीं प्रपद्ये यासा मित्रा वरुणसदनात् अग्निसोमस्थानात् उच्चरंती उद्भवंती मित्रोऽग्निर्वरुणः सोमः तयोः सदनमावासस्थानं परमात्मायतः श्वासश्च शीतोष्णत्वं तस्मादुच्चरंती त्रिषष्टिं वर्णान् जनयति वायुसंगजान् प्रकृष्टकरणैः बुद्धिं गतैः प्रत्यक्षरूपैः इंद्रियैः अंतः पश्यति ननूच्चारयति सा पश्यंत्याख्या तां प्रथममुदितां उत्पन्नां बुद्धिसंस्थां उच्चारयामीति विचारयुक्तां मध्यमां मुखे वा स्थितां करणविशदां स्थानप्रयत्ननिर्मलां वैखरीं च प्रपद्ये त्रिषष्टिं वर्णानिति ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन स्वराः एकविंशतिः ऋलोरप्लुतत्वात् संधिस्वराणामह्रस्वत्वाच्च व्यंजनानि त्रयस्त्रिं

यथाऽनलः खेऽनिलबंधुरूष्मा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी १८ एवं गदिः कर्मगतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च

शत् अनुनासिकाः ऊननवमाः पंच विसर्गानुस्वारौ अः कः पौ चेति १७ अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौ दृष्टांतः यथेति यथाऽग्निः खे ऊष्मा अव्यक्तो ऽग्निरूपः दारुणि अधिकं मथ्यमानः अनिलसहायः सन् अणुः सूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपो भवति पुनः प्रकृष्टो जातो हविषा संवर्धते तथैवेयं वाणी मम अभिव्यक्तिः १८ उक्तां वागवृत्तिमुपसंहरन्नितरेंद्रियवृत्तिष्वतिदिशति एवं गदिर्गदनं भाषणं से व्यक्तिरित्युपसंहारः कर्म हस्तयोर्वृत्तिः गतिः पादयोः विसर्गः पायूपस्थयोरिति कर्मेंद्रियाणाम् घ्राणः अवघ्राणम् ॥

रसोरसनं दृकूदर्शनं स्पर्शः स्पर्शनम् श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेंद्रियाणां संकल्पोमनसः विज्ञानंबुद्धिचित्तयोः अभिमानोऽहंकारस्य सूत्रंप्रधानस्य सत्वरजस्तमसांविकारोऽधिदैवादिस्त्रिविधः प्रपंचोसेव्यक्तिरितिपूर्वेणान्वयः १९ तस्मादीश्वरादिव्यक्तिरूपः प्रपंचोनेश्वराद्भिन्नोऽस्तीत्याह अयमिति अयंजीवः ईश्वरः अदाव्यक्तःएकएव वयसाकालेनविश्लिष्टविभक्तावागादींद्रियरूपाः शक्तयोयस्य यद्वा विशेषेणाश्लिष्टाआलिंगितामायाशक्तिर्येनसः बहुप्रकारइवाभातियः सएवआद्यःत्रिवृत् त्रिगुणाश्रयः अजयोनिर्लोकपद्मस्यकारणभू

संकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजःसत्वतमोविकारः १९ अयंहिजीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्तएकोवयसासआद्यः विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेवभातिबीजानियोनिंप्रतिपद्ययद्वत् २० यस्मिन्निदंप्रोतमशेषमोतंपटोयथातंतुवितानसंस्थः यएषसंसारतरुःपुराणःकर्मात्मकःपुष्पफलेप्रसूते २१

तः एकस्यबहुधाभानेदृष्टांतः योनिंक्षेत्रंप्रतिपद्यप्राप्यबीजानियद्वदिति २० तस्मात्तन्मायाविलसितत्वात्तदाश्रयमिदंजगन्नततःपृथगितिसदृष्टांतमाह यस्मिन्निति तंतुवितानेसंस्थास्थितिर्यस्यसः पटोयथातथायस्मिन्निदंविश्वमोतंदीर्घतंतुषुपटइवप्रोतं तिर्यक्तंतुष्विव एवंभूतंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंविश्वमविद्ययाऽत्मन्यध्यस्तंवस्तुरूपंजीवस्यकर्तृत्वादिसंसारहेतुः अतस्तद्विवेकज्ञानेनकर्मादिसर्वंत्यज्य मित्युक्तमित्याशयेनाह यएषइतिसार्धैस्त्रिभिःपुराणःअनादिःकर्मात्मकःप्रवृत्ति

रूपकं प्रपंचयति द्वेइति द्वेपुण्यपापेअस्यबीजे सचशतमूलः शतमपरिमिताःवासनाःमूलानियस्यत्र
योगुणाः नालानिप्रकांडायस्यपंचभूतानिस्कंधायस्य पंचरसाःशब्दादिविषयास्तेषांप्रसूतिर्यस्मात् दशच
एकाचशाखाइंद्रियाणियस्य द्वयोःसुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडंयस्मिन् त्रीणिवल्कलानित्वचोवातपित्तश्ले
ष्माणोयस्य द्वेसुखदुःखेफलेयस्यसः अर्कंप्रविष्टःसूर्यमंडलपर्यंतंव्याप्तः तन्निर्भिद्यगतस्यसंसाराभावात् २२

द्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालःपंचस्कंधःपंचरसप्रसूतिः दशैकशाखोद्विसुपर्णनीडस्त्रि
वल्कलोद्विफलोर्कंप्रविष्टः २२ अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः हं
सायएकंबहुरूपमिज्यैर्मायामयंवेदसवेदवेदम् २३ एवंगुरूपासनयैकभक्त्याविद्याकु
ठारेणशितेनधीरः विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्तःसंपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रम् २४

तत्फलभोक्तॄनाह गृध्यंतीतिगृध्राः कामिनः ग्रामेचराः गृहस्थाः अस्यवृक्षस्यैकंफलंदुःखमदंति परिणामतः
स्वर्गादेरपिदुःखस्वरूपत्वात् हंसाविवेकिनः अरण्यवासाः संन्यासिनः एकंफलंसुखमदंति एकंपरमात्मा
नंमायामयमेवबहुरूपमिज्यैःगुरुभिः कृत्वायोवेदसवेदंवेदतत्त्वार्थंवेद २३ त्वंचैवंज्ञात्वाकृतकृत्यः सर्वसा
धनंत्यजेत्याह एवमिति एकांतभक्त्याशितेनतीक्ष्णेनज्ञानकुठारेणस्वतंत्रतावादयोर्ज्ञानभक्त्योः जीवोपा
धिंत्रिगुणात्मकंलिंगशरीरंविवृश्च्यछित्त्वापरमात्मानंचसंपद्यप्राप्य अथास्त्रंसाधनंत्यजेति ॥ २४ ॥

इत्येकादशेटीकायांद्वादशोऽध्यायः१२ त्रयोदशेऽथसत्त्वस्यवृत्त्याविद्योदयक्रमः हंसेतिहासतस्त्रिगुण
विश्लेषवर्णनं १ विद्याकुठारेणजीवाशयंविरक्तस्साधनंत्यजेदित्युक्तं ननुतत्रतमआदिगुणत्रयवृत्तिप्रतिबंधे
सतिकथंविद्योत्पत्तिरित्याशंक्यतन्निरस्याविद्योत्पत्तिप्रकारमाह सत्त्वमितिसप्तभिः तत्रयद्यानंदादिवदात्म
धर्मागुणाःस्युस्तर्हितत्स्वरूपत्वात्तेषांनिरस्याविद्योत्पत्तिर्नस्यात् नत्वेतदस्तीत्याह बुद्धेःप्रकृतेरेतेगुणाः न

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेद्वादशोऽध्यायः१२ श्रीभगवानुवाच सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचात्मनः सत्त्वेनान्यतमौहन्यात्सत्त्वंसत्त्वेनचैव हि१ सत्त्वाद्धर्मोभवेद्वृद्धात्पुंसोमद्भक्तिलक्षणः सात्त्विकोपासयासत्त्वंततोधर्मःप्रवर्तते २धर्मोरजस्तमोहन्यात्सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः आशुनश्यतितन्मूलोह्यधर्मउभयेहते३

त्वात्मनइति अतःसत्त्वेनसत्त्ववृत्त्याऽन्यतमौहन्यात् रजस्तमोवृत्तीजयेदित्यर्थः सत्त्वंचसत्यदयादिवृत्ति
रूपमुपशमात्मकेनसत्त्वेनैवहन्यात्१ ननुगुणत्रयवृत्तीनांपरस्परोपमर्दनरूपत्वात् कथंसत्त्ववृद्ध्यैवेतर
वृत्त्योर्नियमेनहंतव्यास्तत्राह सत्त्वादिति मद्भक्तिंलक्षयतियोधर्मःसमद्भक्तिरूपएववा सत्त्वमेवकथंवर्धेत
तत्राह सात्त्विकानांपदार्थानामुपासयासेवयासत्त्वंवृद्धंभवतीत्यर्थः २सचधर्मोरजस्तमश्चहन्यात्कुतः नविद्य
तेउत्तमोयस्मात्सः सर्वोत्तमः यतःसत्त्ववृद्धिःसत्त्वस्यवृद्धिर्यस्मिन्कारणंसः अतएवतत्कार्योऽधर्मप्रतिबंधोऽपि

सात्विकोपास्यासत्त्ववर्धतदुक्तं तानेवसत्त्ववृद्धिहेतून्दर्शयितुंसामान्यतोगुणत्रयवृद्धिहेतूनाह आ
गमः शास्त्रं अपः आपः क्वचिदागमोऽर्थइतिपाठः प्रजाप्रजः देशः वाराणस्यादिः कालः वसंतादिः कर्मवेदोक्तं
जन्मध्यानंचदेवादीनां मंत्रोद्वादशाक्षरादिः संस्कारः जातकर्मादिः एतेदशत्रिगुणोत्पत्तिहेतवः ४ एषांसा
त्विकादिनिर्णयमाह एषामेवमध्येयद्वृद्धाः शास्त्रज्ञाः प्रचक्षतेप्रशंसंतितत्सात्विकं यद्वनिंदंतितत्तामसं
यत्तुतैर्वृद्धैरुपेक्षितंनस्तुतंनचनिंदितंतद्राजसंस्मृतं ५ सात्विकान्येवेति निवृत्तानिशास्त्राण्येवसेवेतनप्रवृ

आगमोऽपः प्रजादेशःकालःकर्मचजन्मच ध्यानंमंत्रोऽथसंस्कारोदशैतेगुणहेतवः ४
तत्तत्सात्विकमेवैषांयद्यद्वृद्धाःप्रचक्षते निंदंतितामसंयत्तद्राजसंतदुपेक्षितम् ५ सा
त्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्त्वविवृद्धये ततोधर्मस्ततोज्ञानंयावत्स्मृतिरपोहनम् ६

त्तिपाखंडशास्त्राणि तीर्थापएवनगंधोदकसुराद्याः प्रजाःजनाःनिवृत्तान्जनान्नप्रवृत्तदुराचारान् विवि
क्तदेशं नरथ्याद्यूतदेशान् कालंब्राह्ममुहूर्तादिकंध्यानादौ नप्रदोषनिशीथादीन् कर्मचनित्यं नकाम्याभिचा
रादीनि जन्मचवैष्णवशैवदीक्षालक्षणं नशाक्तक्षुद्रदीक्षारूपं ध्यानंश्रीविष्णोःनकामिनीविद्विषां मंत्रंप्रण
वादिकंनकाम्यक्षुद्रादीन् संस्कारमात्मनःशोधकंनतुकेवलंदेहगृहादीनां नतुज्ञानंमहावाक्यश्रवणादेवोत्प
द्यतेकिंतत्रसत्त्वरजस्याधर्मेणवाअत आह यावत्स्मृतिः आत्मापरोक्ष्यं यावच्चदेहद्वयतत्कारणभूतगुणापोहःता

ननुगुणव्यतिकराज्जातोदेहः कथंस्वाश्रयभूतान् गुणान्स्वतएवोत्पन्नयाविद्ययाऽपोह्यस्वयमप्युपरमेत्त
त्राह वेणूनांसंघर्षाज्जातोऽग्निर्यथास्वतएवोत्पन्नाभिर्ज्वालाभिस्तद्वनंसर्वंदग्ध्वापश्चात्स्वयंशाम्यति एवंदे
होऽपितत्क्रियः तस्याग्नेरिवक्रियाव्यापारोयस्यसः ७ ननुनियतेंद्रियतयासात्विकसेवायामियानस्तिपुरुषा
र्थः तथापिराजसादीन्विषयान्दुःखमितिजानंतोपिकथंसेवंतइतिपृच्छति विदंतीति पदंस्थानं स्थानोयथा
भर्त्स्यमानाअपि खरायथापद्भ्यांताड्यमानाअपि खरीमनुधावंतः अजायथानिर्लज्जाः हंतुमानीताअपितद्वत्
वेणुसंघर्षजोवन्हिर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनम् एवंगुणव्यत्ययजोदेहेशाम्यतितत्क्रियः ७ उ
द्धवउवाच विदंतिमर्त्याःप्रायेणविषयान्पदमापदाम् तथाऽपिभुंजतेकृष्णतत्कथंश्वख
राजवत् ८ श्रीभगवानुवाच अहमित्यन्यथाबुद्धिःप्रमत्तस्ययथाहृदि उत्सर्पतिरजोघोरं
ततोवैकारिकंमनः ९ रजोयुक्तस्यमनसःसंकल्पःसविकल्पकः ततःकामोगुणध्यानाद्दुः
सहःस्याद्धिदुर्मतेः १० करोतिकामवशगःकर्माण्यविजितेंद्रियः ७ ८ मिथ्याऽभिनिवेशेनभुंजत
इतिसहेतुकमाह अहमितित्रिभिः प्रमत्तस्यविवेकसून्यस्य देहादावहमितिमिथ्याबुद्धिर्हृदियथोत्सर्पतिततो
हंबुद्धेश्चवैकारिकंसत्त्वप्रधानमपिमनः प्रतिघोरंदुःखात्मकंरजः उत्सर्पतिमनोव्याप्नोतीत्यर्थः इदमेवमि द
मेवंभोग्यमितिसविकल्पःसंकल्पःस्यात् ततश्च अहोरूपमहोभावइतिगुणाभिध्यानाद्दुर्धरःकामःस्यात् ९ त

भोक्तुं कर्माणि करोति ११ एवं चेन्न कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह यदपि यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षि
प्तधीर्मूढधीश्च तथापि विद्वान् विवेकी पुनर्मनो रुंधन्न सज्जते १२ विषयदोषदृष्ट्यापि मनोनिरोधाशक्तौ सु
खं तन्निरोधोपायमाह अप्रमत्त इति अनिर्विण्णः अनलसः यथाकालं त्रिषवणम् मयि परमानंदरूपे अपि

दुःखोदर्काणि संपश्यन् रजोवेगविमोहितः ११ रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान् विक्षिप्तधीः पु
नः अतंद्रितो मनो युंजन् दोषदृष्टिर्न सज्जते १२ अप्रमत्तोनयुंजीत मनो मय्यर्पयंच्छनैः॥
अनिर्विण्णो यथाकालं जितश्वासो जितासनः १३ एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादि
भिः सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धावेश्यते यथा १४ उद्धव उवाच यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रू
पेण केशव योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुम् १५ श्रीभगवानुवाच पुत्रा हिर
ण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकांतिकीं गतिं १६ यन् स

माद्ध्यात् १३ विषयैः संग्रथितस्य मनसस्तद्वियोगेनेश्वरनिष्ठत्वमसंभावितं मन्यमानं प्रति तन्निरूपणायेति
हासमुपक्षिपति एतावानिति यथा यथावन्मय्यावेश्यत एतावानित्यर्थः १४ मच्छिष्यैरित्युक्ते तेषामतिज्याय
सामनेन रूपेण निरूपणासंभवात् पृच्छति यदेति तं कालं तदेतद्रूपं च वेदितुमिच्छामि तत्कथयेति १५ मानसाः पु

तदेवाह गुणेष्विति विषयेषुस्वभावतोरागादिवशाच्चेतःप्रविशतितेचअनुभूताविषयवासनारूपेणचेतसि
प्रविशंति अतितितीर्षोः विषयानतिक्रमितुमिच्छोः १७ एवमिति महान्देवोऽपिस्वयंभूरपिभूतानांस्रष्टाऽपि
ध्यायमानः विचारयन्नपि प्रश्नस्यबीजंयदज्ञानादयंप्रश्नः तन्नाविंदत् यतःकर्मविक्षिप्तधीः १८ प्रश्नस्यपा
रमुत्तरमभिप्रायोवातस्य तितीर्षयाजिज्ञासया हंसरूपेणेति यथाहंसोनीरंक्षीरंचपृथक्कर्तुंशक्तः एवम

सनकादयऊचुः गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रभो कथमन्योऽन्यसंत्यागोमुमु
क्षोरतितितीर्षोः १७ श्रीभगवानुवाच एवंपृष्टोमहादेवःस्वयंभूर्भूतभावनः ध्यायमा
नःप्रश्नबीजंनाभ्यपद्यतकर्मधीः १८ समामचिंतयद्देवःप्रश्नपारतितीर्षया तस्याहंहंस
रूपेणसकाशमगमंतदा १९ दृष्ट्वामांतउपव्रज्यकृत्वापादाभिवंदनम् ब्रह्माणमग्रतः
कृत्वापप्रच्छुःकोभवानिति २० इत्यहंमुनिभिःपृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा यदवोचम
हंतेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमे २१ वस्तुनोयद्यनानात्वंआत्मनःप्रश्नईदृशः ऽ७ हंगुणांश्चेतश्चेति

द्योतयितुंहंसरूपेणगतोऽस्मीति १९ २० इत्यहंमुनिभिःपृष्टइतिपृथक्वाक्यं यदवोचमितिचपृथक् अतोः
स्वच्छंदावृत्तिरदोषः तेभ्योयदवोचंतन्मेवचनंबोध २१ देहादिविविक्तात्मज्ञानेसतितन्निष्ठस्यरागाद्यसंभवा
त्स्वयमेवविषयचेतसोर्विश्लेषोभवतीतिवक्तुंप्रश्नखंडनमिषेणैवतावदात्मानात्मविवेकमाह वस्तुनइति

त्रिभिः किमात्मनोऽयं प्रश्नः तदुपाधेर्भूतसंघस्य वा यद्यात्मविषयः तर्हि तस्य वस्तुनः परमार्थरूपस्य अना
नात्वे सति हे विप्राः वः युष्माभिः कृतः प्रश्नः ईदृशः वहुषु निर्धारणरूपः कथं घटेत वक्तुरुच्चरदातुर्वा मे मम
क आश्रयः अविशेषे आत्मनि कं जातिगुणादिविशेषमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः २२ भूतसंघविषयत्वेऽपि अ
यं वः प्रश्नः वाचारंभः वाङ्मात्रेणारब्धः यतोऽनर्थकः कुतः भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु पंचभूतात्मकेषु अतः
समानेषु अभिन्नेषु पुनश्च वस्तुतः परमकारणात्मना अभिन्नेषु वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव स

कथं घटेत वो विप्रा वक्तुर्वा मे क आश्रयः २२ पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः को
भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो ह्यनर्थकः २३ मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपींद्रियैः अ
हमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमंजसा २४ गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः जी
वस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः २५

त्यमिति श्रुतेः २३ तत्र पंचात्मकत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमेवेति
परमकारणाभेदमेवोपपादयति मनसेति मनआदिभिर्यद्गृह्यते तत्तदहमेवेत्यर्थः अंजसा तत्त्वविचारेण एते
नैव सर्वात्मकोऽहमित्यंजसाप्युत्तरमुक्तं भवति २४ एवं प्रश्नखंडनमिषेणात्मस्वरूपं सामान्यतो निरूप्य ब्र
ह्मणोऽपि दुष्परिहरं यत्पृष्टं तत्रोत्तरमाह गुणेष्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति अयमभिप्रायः यदि कर्तृत्वभोक्तृ
त्वादिरूपतया विषयैः संग्रथितं चित्तं बुद्ध्यादिशब्दवाच्यमेव जीवस्य स्वरूपं भवेत् ततः वियोगो न घटेत तस्य

स्वरूपमहंब्रह्मैवचित्ताध्यासेनतुतत्स्वभावतयाविषयैःसंग्रथितं अतःस्वस्यब्रह्मत्वभावनयाविषयाणां
चमिथ्यात्वानुसंधानेनसर्वतोनिर्विद्यभगवंतंभजतोभवत्येवपरिपूर्णस्वरूपावस्थानमिति हेप्रजाःपुत्र
काःसत्त्वंगुणेषुचेतआविशति गुणाश्चचेतसि एवंगुणाश्चेतश्चोभयंग्रथितंमदात्मनोब्रह्मरूपस्यजीवस्य
देहःअध्यस्तउपाधिःनतुस्वरूपं२५ तस्मात् अभीक्ष्णंपुनःपुनर्गुणसेवयातत्संस्कारेणगुणेष्वाविशच्चित्तं
तेचपुनर्वासनारूपेणचित्तेप्रकर्षेणभवंतीतितथातेगुणाश्च एवंयदुभयंतन्मद्रूपःसन् त्यजेत् २६ ननु

गुणेषुचाविशच्चित्तमभीक्ष्णंगुणसेवया गुणाश्चचित्तप्रभवामद्रूपउभयंत्यजेत् २६ जा
ग्रत्स्वप्नःसुषुप्तंचगुणतोबुद्धिवृत्तयः तासांविलक्षणोजीवःसाक्षित्वेनविनिश्चितः २७ य
र्हिसंसृतिबंधोऽयमात्मनोगुणवृत्तिदः मयितुर्येस्थितोजह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसाम् २८

जाग्रदाद्यवस्थावतःकुतःकूटस्थत्वरूपतातत्राह जाग्रत्जाग्रः स्वप्नः सुषुप्तंचेतिबुद्धेरेतावृत्तयः ताश्चन
स्वाभाविक्यः किंतु सत्त्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिषुसंततमि
तिवक्ष्यमाणक्रमेणगुणतएवजीवस्तुविलक्षणस्तदवस्थारहितएवविनिश्चितःकुतः तासांसाक्षित्वेन
२७ ननुतर्हिकथमहंजागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तत्राह यर्हियस्मात्सम्यक्सृतिःसरणमनयेतिसंसृतिर्बुद्धिः
तयाबंधोऽयमात्मनोगुणवृत्तीर्ददाति तस्मान्मयितुर्येस्थितःसन्निमंसंसृतिबंधंजह्यात् तत्तदागुणचेतसांग्र

कथंसंसृत्यावंधःकथंचतंजह्यात्तदाह अहंकारेणकृतंवंधमात्मनः अर्थविपर्ययमानंदाद्यावरणेनानर्थहे
तुंविद्वान् जानन्सन् निर्विद्यदुःखमेतदितिज्ञात्वातुर्येस्थितोभूत्वासंसारचिंतांसंसारोऽब्रुद्धिः तस्मिन्चिंता
मभिमानंतत्कृतांभोगचिंतांत्यजेदिति २९ यावदेवनत्यजेत् तावत्तस्यकर्मज्ञानादिसर्वंव्यर्थमित्याह याव
दिति यद्यपिजागर्तिकर्मादिषुतथाऽपिस्वपन् स्वप्नान् पश्यन्निवभवति यतोऽज्ञः असम्यक्दर्शी अज्ञजाग
रस्यस्वप्नेदृष्टांतःस्वप्नइति ३० ननुकथंवेदप्रमितवर्णाश्रमकर्मादिनानाधीर्निवर्तेततत्राह असत्वादिति।

अहंकारकृतंवंधमात्मनोर्थविपर्ययम् विद्वान्निर्विद्यसंसारचिंतांतुर्येस्थितस्त्यजेत्
२९ यावन्नानार्थधीःपुंसोननिवर्तेतयुक्तिभिः जागर्त्यपिस्वपन्नज्ञःस्वप्नेजागरणंयथा
३० असत्वादात्मनोऽन्येषांभावानांतत्कृताभिदा गतयोहेतवश्चास्यमृषास्वप्नदृशोयथा
३१ योजागरेवहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान्भुंक्तेसमस्तकरणैर्हृदितत्सदृक्षान् भावानांदेहा
दीनांतत्कृताभिदावर्णाश्रमादिरूपागतयः स्वर्गादिफलानिहेतवः कर्माणिचास्यात्मनोमृषा अविद्यावदूष
योवेदइतिभावः ३१ युक्तिभिरित्युक्तंताएवयुक्तीराह यइति अर्थान्स्थूलान्देहादीन्समस्तकरणैः चक्षुरा
दिभिःभुंक्ते कथंभूतान् अनुक्षणधर्मिणः क्षणिकबाल्यतारुण्यादिधर्मवतः यश्चस्वप्नेहृदिजागरदृष्टसदृशा
न्वासनामयान्भुंक्ते यश्चसुषुप्तेतान्सर्वानुपसंहरति सएकःकुतःत्रिगुणवृत्तिदृक् अवस्थात्रयद्रष्टा

ननु जाग्रदवस्थायां सर्वेंद्रियाणि पश्यंति स्वप्ने मनः सुषुप्तिं तत्संस्कारशेषा बुद्धिः कथमात्मा तद्द्रष्टा तत्राह इंद्रियेशः ननु इंद्रियेशा अपि विश्वतैजसप्राज्ञाभिन्नाः न कुतः स्मृत्या प्रतिसंधानेन सर्वावस्थास्वन्वयात् यः स्वप्नानद्राक्षं यश्च तदनंतरं न किंचिदवेदिषम् स एवैतर्हि जागर्मीति उपाधिभेदेन विश्वादिव्यवहार इति भावः एतेन बाल्ययुवाद्यवस्थास्वपि प्रतिसंधानेनात्मैक्यं द्रष्टव्यम् ३२ ततः किमत आह एवमिति गुणतो याः एता

स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रियेशः ३२ एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माखिलसंशयाधिम् ३३ ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ३४ ॥ मनसस्त्र्यवस्थाः ताः मद्विद्यया मयि कृताः न तत्त्वतः संतीति निश्चित आत्मरूपोऽर्थो यैः ते यूयमखिलसंशयानामाधिम् आधीयंते अस्मिन्नित्याधिरहंकारः तं संछिद्य हार्दं हृदिस्थितं मां भजत केन छित्वा तदाह अनुमानैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेन ज्ञानखड्गेन ३३ अनुमानानि दर्शयति ईक्षेतेति इदं जगद्विभ्रममीक्षेत तत्र हेतवः मनोविजृंभितत्वात् दृष्टत्वाद्विनाशित्वाच्च स्वप्नवत् अति चंचलत्वाच्च अलातचक्रवत् नतु भ्रमोऽपि निर्विषयः कथं स्यात्तत्राह विज्ञानमिति निगमनम् तस्मात्त्रिधा यो

तस्मात्ततोदृश्याद्दृष्टिप्रतिनिवर्त्यनिजसुखानुभवोभवेत् तन्नैष्कल्यार्थंचनिवृत्ततृष्णास्तूष्णींनिरीहश्चभवेत्
मनोवाक्कायव्यापाररहितइत्यर्थः ननुदेहवतः सर्वथाद्वैतदृष्टिप्रतिनिवर्तनायोगात् पुनः संसारःस्यादेवतत्राह
संदृश्यतइति क्वचिदावश्यकाहारादिषुयद्यपीदंसंदृश्यते तथाऽप्यवस्तुबुध्यायत्त्यक्तंतत्पुनर्मोहायनभ
वेदेव किंतुदेहपातपर्यंतंस्मृतिःसंस्कारमात्रेणावभासोभवेदित्यर्थः३५ एतदेवोपपादयति देहमिति आस

दृष्टिंततःप्रतिनिवर्त्यनिवृत्ततृष्णस्तूष्णींभवेन्निजसुखानुभवोनिरीहः संदृश्यतेक्वच
यदीदमवस्तुबुध्यात्यक्तंभ्रमायनभवेत्स्मृतिरानिपातात्३५ देहंचनश्वरमवस्थितमु
त्थितंवासिद्धोनपश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरूपम् दैवादपेतमुतदैववशादुपेतंवासोय
थापरिकृतंमदिरामदान्धः३६ देहोऽपिदैववशगःखलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतए
वसासुः ७ नादुत्थितमुत्थायतन्नैवास्थितंततः क्वचिदपेतंनिर्गतंपुनस्तन्नैवोपेतंवादेहमपिनानुसंध
त्तेकुतोऽन्यत् यतः येनदेहेनस्वरूपमध्यगमत् ज्ञातवान्तंदेहं यतःकारणादितिवा परिकृतपरिहितंवा
सोगतंस्थितंवायथानवेत्तितद्वत् ३६ ननुचयःपरिपाल्यमानोऽपिमुमूर्षति तंचेन्नपश्यति तर्हिपतेदेवने
त्याह देहोपीतिदेहोदैववशेनगच्छन्स्वारंभकंकर्मयावदस्तितावत्पर्यंतंप्रतिसमीक्षतएवजीवत्येवसा
सुःप्राणेंद्रियसहितः ननुतर्हितस्मिन्कदाचिदासज्जेतापिनेत्याह तमिति स्वाप्नंस्वप्नतुल्यं अधिरूढः॥

प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो येन अत एव प्रतिबुद्धं ज्ञातं परमार्थवस्तु येन सः तथा च श्रुतिः तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्यत इति ३७ उक्तार्थे तेषां विश्वासार्थं स्वस्वरूपमाह मयेति सांख्यमात्मानात्मवि
वेकः योगोऽष्टांगः तयोर्गुह्यं रहस्यं यज्ञं विष्णुं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः युष्मद्धर्मविवक्षयेत्यनेन धर्मोऽप्युप

तं स प्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयैतदुक्तं वो वि
प्रा गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः जानीत मागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहं योगस्य सांख्य
स्य सत्यस्यर्तस्य तेजसः परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ३९ मां भजंति गुणाः सर्वे
निर्गुणं निरपेक्षकम् सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयो गुणाः ४० इति मे छिन्नसंदेहा मु
नयः सनकादयः सभाजयित्वा परया भक्त्याऽगृणत संस्तवैः ४१ तैरहं पूजितः सम्यक् सं
स्तुतः परमर्षिभिः प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्यतः परमेष्ठिनः ४२ इति श्रीभागवते महापुरा
णे एकादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥ दिष्टादिति ज्ञेयं ३८ अत एव यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणोऽस्यास्य

माधवेत्यनुवादो भविष्यति ऋतं प्रमीयमानो धर्मः सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः तेजः प्रभावः एतेषां परायणं परमय
नं ३९ किंच मामिति कथंभूताः अगुणाः गुणपरिणामरूपा न भवंति किंतु नित्या इत्यर्थः ४० मे मया अगृणत संस्तु

चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेव न चेतरत् इत्येतद्वर्ण्यते ध्यानयोगश्च सह साधनैः १ एवं तावद्भगवतो भक्त्यायो
स्तद्युक्तं अन्ये चान्यानि साधनानि वदंतीति तत्र विशेषनिर्धारणाय पृच्छति वदंतीति श्रेयांसि श्रेयः साधना
नि किं विकल्पेन प्राधान्यमुताहो किं वा एकस्यैव मुख्यता १ एकमुख्यतापक्षे त्वनेकारणं भवतीति अनपेक्षि
तः न अपेक्षितमपेक्षा यस्मिन् सः अहैतुकः अयमर्थः भवता यो भक्तियोग उक्तः अन्ये च यानि श्रेयः साधनानि

उद्धव उवाच वदंति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो ए
कमुख्यता १ भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षितः निरस्य सर्वतः संगं येन त्व॰
य्याविशेन्मनः २ श्रीभगवानुवाच कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता मयादौ ब्रह्मणे
प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ३ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ततो भृग्वादयो
ऽगृह्णन्सप्तब्रह्ममहर्षयः ४ ॥ वदंति तेषां किं साक्षात्फलसाधनत्वेन प्राधान्यमेव सर्वेषां उता
ंगांगित्वं प्राधान्येऽपि किं विकल्पेन सर्वेषां तुल्यफलत्वं यद्वा कश्चिदस्ति विशेष इति २ तत्र भक्तिरेव महा॰
फलत्वेन मुख्या अन्यानि तु स्वस्वप्रकृत्यनुसारे पुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिः प्राणिभिः प्राधान्येन प
रिकल्पितानि क्षुल्लकफलानीति विवेक्तुं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेति सप्तभिः म
दात्मकः मय्येवात्मा चित्तं येन सः ३ भृग्वादयः भृगुश्च मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्येते सप्तब्रह्मा

किंदेवाः क्लमस्वेददौर्गंध्यादिराहित्येन किंदेवाः मनुष्या वेति संदेहास्पदभूताद्वीपांतरमनुष्याः एवं किन्नराः
किंचिन्नराइव मुखतः शरीरतो वा किंपुरुषाः किंचित्पुरुषाइव वानरादयः प्रकृतयः वासनाः बह्व्यः कुतः र
जःसत्त्वतमांसि भुवः जन्मस्थानानि यासां ताः ६ भूतानि देवासुरमनुष्यादीनि चित्रावाचः वेदार्थव्याख्यान
विषयाः ७ एवमित्युक्तोपसंहारः केषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशपारंपर्येण अपरे पाखंडमतयः

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्याधरचारणाः ५
किंदेवाः किंनरा नागा रक्षःकिंपुरुषादयः बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोभुवः ६ या
भिर्भूतानि भिद्यंते भूतानां मतयस्तथा यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवंति हि ७ ए
वं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंते मतयो नृणाम् पारंपर्येण केषांचित्पाखंडमतयोपरे ८ मन्मा
ययामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ श्रेयो वदंत्यनेकांतं यथाकर्म यथारुचि ९ धर्ममेके
यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् अन्ये वदंति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् १० वेदविरुद्धार्थ

मतयः ८ तत्प्रकृतीनां मायागुणमूलत्वान्मन्मायया मोहितधियः अनेकांतं नानाविधं ९ तदेवाह धर्ममिति सार्धेन ध
र्मं कर्ममीमांसकाः यदुक्तं मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासयेत्या

तिर्मेनुष्यस्यपुण्यालोकेषुगीयते तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयतइति कामंवात्स्यायनादयःसत्यंद
मंशमंच योगशास्त्रकृतःअन्येदृष्टार्थवादिनोदंडनीतिकृतः वैप्रसिद्धं ऐश्वर्यमेवस्वार्थपुरुषार्थंवदंति अतः
सामाद्युपाया एवश्रेयःसाधनमितितेषांमतं तथैवत्यागंभोजनंचलोकायतिकाः यज्ञतपोदानंयज्ञोदेवतानां
पूजनंतपश्चदानंच १० तेषांतुच्छफलत्वमाह आद्यंतवंतइति एषांलोकाःएतैःसाध्यानिफलानि तमोनिष्ठा

केचिद्यज्ञतपोदानंव्रतानिनियमान्यमान् १० आद्यंतवंतएवैषांलोकाःकर्मविनिर्मि
ताः दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाःक्षुद्रानंदाःशुचाऽर्पिताः ११ मय्यर्पितात्मनःसभ्यनिरपेक्षस्य
सर्वतः मयात्मनासुखंयत्तत्कुतःस्याद्विषयात्मनाम् १२ अकिंचनस्यदांतस्यशांतस्य
समचेतसः मयासंतुष्टमनसःसर्वाःसुखमयादिशः १३ नपारमेष्ठ्यंनमहेंद्रधिष्ण्यंन
सार्वभौमंनरसाधिपत्यम् नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवामय्यर्पितात्मेच्छतिमद्विनाऽन्यत् १४

मोहावसानाः भोगकालेऽप्यसूयादिभिःशुचार्पिताःव्याप्ताः ११ भक्तेर्मुख्यत्वमाहमयीतियावत्समाप्ति हेसभ्य
मयापरमानंदरूपेणआत्मनानन्यरूपत्वेनस्फुरता १२ किंच अन्येषांतत्तल्लोकादिपरिच्छिन्नंसुखं भक्तस्यतु
परिपूर्णमित्याह अकिंचनस्येति १३ परिपूर्णतामेवाह नपारमेष्ठ्यमिति रसाधिपत्यंपातालादिस्वाम्यं अपु
नर्भवंमोक्षमपि मद्विनामांहित्वा अन्यन्नेच्छति अहमेवतस्यप्रेष्ठइत्यर्थः १४

ममापि स एव प्रेष्ठ इत्याह नतथेति द्वाभ्यां आत्मयोनिर्ब्रह्मापुत्रोऽपि शंकरो मत्स्वरूपभूतोऽपि संकर्षणः भ्राताऽपि श्रीर्भार्याऽपि आत्मा मूर्तिरपि यथा भक्त इति वक्तव्ये तिहर्षेणाह भवानिति १५ पूयेयमदंतर्वर्तिब्रह्मांडानि पवित्रीकुर्यामिति भावेनेत्यर्थः १६ किंच मद्भक्तानां सुखमेतावदेवंभूतमिति वाकोऽपवक्तुं समर्थः यतस्तत्स्वसंवेद्यं निरुपममित्याह निष्किंचना इति महांतः निरभिमानाः अनालब्धधियः अस्पृष्टचित्ताः निष्किंच

नतथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः नच संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् १५
निरपेक्षं मुनिं शांतं निर्वैरं समदर्शनम् अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः १६ नि
ष्किंचना मय्यनुरक्तचेतसः शांता महांतोऽखिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियो जु
षंति यत्तन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम १७ बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेंद्रियः प्रा
यः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ नत्वाद्दीनांपये

ष्टहेतुहेतुमद्भावः एवंभूताः मम मदीयाः यत्सुखं जुषंति सेवंते तत्सुखं त एव विदुः लभंते नान्ये कुतः नैरपेक्ष्यं नास्ति अपेक्षणीयं येषां ते नैरपेक्षाः तैरेव लभ्यम् नतु मोक्षापेक्षैरपीत्यर्थः यद्वा एवंभूताः संतो ये मम मामित्यर्थः जुषंते प्रीणंते त एव यन्नैरपेक्ष्यं सुखं तद्विदुर्नान्य इत्यर्थः १७ अपि च आस्तां तावदुत्तमभक्तकथा यतः प्राकृतोऽपि भक्तः कृतार्थ एवेत्याह बाध्यमान इति द्वाभ्याम् विषयैराकृष्यमाणोऽपि प्रगल्भया समर्थया १८

१४
भा॰ ११
टी॰
७१

पाकाद्यर्थं प्रज्वालितोऽग्निर्यथा काष्ठानि भस्मीकरोति तथा रागादिनाऽपि कथंचिन्मद्विषया सती भक्तिः समस्त पापानीति भगवानपि स्वभक्तिमहिमाश्चर्येण संबोधयति अहो उद्धव विस्मयं शृणु वेति १९ अत एवंभूतं श्रेयो नान्यदस्तीत्याह नसाधयतीति द्वाभ्यां २० श्रद्धया या भक्तिस्तया संभवात् जातिदोषादपीत्यर्थः २१ भ

यथाऽग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः १९ न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता २० भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सताम् भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात् २१ धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति हि २२ कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना विनानंदाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाशयः २३ वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति २४ ७५ क्त्यभावेऽन्यत्साधनं व्यर्थमित्याह द्वाभ्यां धर्मइति २२ रोमहर्षादिकं विना कथं भक्तिर्गम्यते भक्त्या विना च कथमाशयः शुध्येदिति २३ किंच भक्तिः स्वाश्रयं शोधयतीति किं वक्तव्यं यतो गद्गदवागादिलक्षणो मद्भक्तियुक्तो लोकं सर्वं पुनातीत्या

भा॰ स्क॰ ११
७१

अपिचभक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यतइतिसदृष्टांतमाह यथेति यथाऽग्निनाध्मातंतापितमेवहेमसुवर्णमंतर्मलं
जहाति नक्षालनादिभिः स्वंनिजंरूपंचभजते कर्मानुशयंकर्मवासनां मांभजतेमद्रूपतामापद्यते २५ ननु
ब्रह्मविदाप्नोतिपरंतमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभ्योज्ञानादेवाविद्यानिवृत्यात्वत्प्राप्तिरवगम्यते कु
तोभक्तियोगेनेत्युच्यतेतत्राह यथायथेति आत्माचित्तंपरिमृज्यतेशोध्यते मत्पुण्यकथानांश्रवणैरभिधानैश्च

यथाऽग्निनाहेममलंजहातिध्मातंपुनःस्वंभजतेस्वरूपम् आत्माचकर्मानुशयंविधू
यमद्भक्तियोगेनभजत्यथोमाम् २५ यथायथात्मापरिमृज्यतेऽसौमत्पुण्यगाथाश्रवणा
भिधानैः तथातथापश्यतिवस्तुसूक्ष्मंचक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तम् २६ विषयान्ध्यायत
श्चित्तंविषयेषुविषज्जते मामनुस्मरतश्चित्तंमय्येवप्रविलीयते २७ तस्मादसदभिध्या
नंयथास्वप्नमनोरथम् हित्वामयिसमाधत्स्वमनोमद्भावभावितम् २८ भक्तेरेवावांतर

व्यापारोज्ञानंनपृथगित्यर्थः २६ किंच ज्ञानंनामचित्तस्यमदाकारपरिणामः सचमांभजतःस्वभावतएवभव
ति नत्वयत्नांतरमपेक्षतइतिसदृष्टांतमाह विषयानिति २७ यस्मादन्यसाधनंतत्फलंचस्वप्नमनोरथवद
सदभिध्यानमात्रं तस्मात्तद्विहायमय्येवमनःसमाहितंकुर्वितिप्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति मद्भा

विशेषतोवात्स्यायनाद्युक्तकाममार्गाः परित्याज्याइत्याह स्त्रीणामिति आत्मवान्धीरःसन् क्षेमेनिर्भयेदेशे
विविक्तेविजने २९ एतदुपपादयति नतथेति अस्यपुंसः यथातत्संगतःक्लेशोभवेत् यथाचबंधोयोषित्संग
तः तथाऽन्यप्रसंगतोनभवेदिति ३० मांचिंतयेदित्युक्तंतस्यप्रकारंपृच्छतियथेति ध्यानांगप्रश्नः यादृशमिति।
ध्येयविशेषणप्रश्नः यदात्मकमिति यस्यतानिविशेषणानितत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मेध्यानंमेवक्तुमर्हसीतिपा

स्त्रीणांस्त्रीसंगिनांसंगंत्यक्त्वादूरतआत्मवान् क्षेमेविविक्तआसीनश्चिंतयेन्मामतं
द्रितः २९ नतथाऽस्यभवेत्क्लेशोबंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगि
संगतः ३० उद्धवउवाच यथात्वामरविंदाक्षयादृशंवायदात्मकम् ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे
ध्यानंमेवक्तुमर्हसि ३१ श्रीभगवानुवाच समआसनआसीनःसमकायोयथासुखम्
हस्तावुत्संगआधायस्वनासाग्रकृतेक्षणः ३२ ७ ठः तत्रायमर्थः मुमुक्षुस्त्वांयथाध्यायेत्तन्मेवक्तु
मर्हसीतिजिज्ञासोः कथनायसेपुनरेतत्त्वह्यस्मेवपुरुषार्थः नतुध्यानेनकृत्यमस्तीतितदुक्तं त्वयोपभुक्त
स्रग्गंधेत्यादि त्वंवक्तुमर्हसीतिपाठः सुगमः ३१ तत्रध्यानांगत्वेनासनप्राणायामप्रकारमाह समइतिचतुर्भिः स
मेनात्युच्छ्रितेनातिनीचेआसनेकंबलादौ समकायःसन् यथासुखमासीनइतिनास्तिस्वस्तिकादिनियमइ
त्युक्तं नासाग्रनिरीक्षणंचचित्तस्थैर्याय अंतर्लक्ष्योबहिर्दृष्टिः स्थिरचित्तःसुसंयतइतियोगशास्त्रोक्तेः ३२

विपर्ययेण रेचकपूरककुंभकक्रमेणापि यद्वा वामनाड्यापूरितंदक्षिणयात्यजेत् तयावापूरितंवामयेत्ये
वंविपर्ययेण यथोक्तंयोगे इडयापूरयेद्वायुंत्यजेत्पिंगलयाततइति निर्जितेंद्रियइतिप्रत्याहारउक्तः ३३
प्राणायामोद्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्रश्रेष्ठत्वात्प्रणवगर्भमाह हृदीतिद्वाभ्यां मूलाधारादारभ्यअविच्छि
न्नसंततंघंटानादतुल्यमोंकारंहृदिसंतंप्राणेनउदीर्यऊर्ध्वद्वादशांतपर्यंतंनीत्वा कंठविसोर्णवत् कमलना
लतंतुवत् तत्रमात्राऽतीतेस्वरंपंचदशांविंदुंसंवेशयेत् अथपुनरित्यस्यतंचविंदुशिरस्कंकुर्यादित्यर्थः यद्वा

प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः विपर्ययेणापिशनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ३३ हृ
द्यविच्छिन्नमोंकारंघंटानादंविसोर्णवत् प्राणेनोदीर्यतत्राथपुनःसंवेशयेत्स्वरम् ३४
एवंप्रणवसंयुक्तंप्राणमेवसमभ्यसेत् दशकृत्वस्त्रिषवणंमासादर्वाग्जितानिलः ३५
हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसकर्णिकम् ३६

मूलाधारादारभ्यमूर्धांतपर्यंतंबिसतंतुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नसंततंहृदिमनसिप्राणेनोदीर्याभिव्यज्य अथपु
नस्तत्रोंकारेघंटानादतुल्यंस्वरमुदात्तंनादंस्थिरीकुर्यादिति ३४ मासादर्वाक्जितानिलोभवति ३५ एवंध्या
नांगमुक्त्वायादृशमित्यस्योत्तरंवक्तुंध्येयपीठमाह हृत्पुंडरीकमितिसार्धेन अंतस्थंदेहांतर्वर्ति ऊर्ध्वना
लमधोमुखं मुकुलितंचकदलीपुष्पसंकाशंयदस्तितद्विपरीतंध्यात्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

न्यसेत् चिंतयेत् सविशेषणं ध्यानमाह वन्हिमध्य इति षड्भिः ध्यानमंगलं ध्यानस्य शुभं विषयं ३७ समम
नुरूपावयवं दीर्घाश्चारवः चत्वारो भुजा यस्मिन् तत् सुचारु अतिरम्यं ३८ समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फु
रती मकराकारे कुंडले यस्मिन् तत् श्रीवत्सश्रियोर्निकेतनं वक्षसि दक्षिणवामतस्ताभ्यां युक्तमित्यर्थः ३९ ४०

कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम् वन्हिमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलम्
३७ समं प्रशांतं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् सुचारुसुंदरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितम्
३८ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलम् हेमांबरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतन
म् ३९ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभयायु
तम् ४० द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतम् सर्वांगसुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षण
म् ४१ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषु मनो दधत् इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो मनसाकृष्य तन्म
नः बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः ४२ तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत्

द्युमद्भिः किरीटादिभिः आसमंताद्युतमलंकृतं प्रसादेन शोभनं मुखमीक्षणं च यस्मिन् तत् ४१ सुकुमारमति
कोमलं सविशेषणं ध्यानमुपसंहरति इंद्रियाणीति प्रकर्षेण नयेत् सर्वतः सर्वांगयुक्ते ४२ यादृशमित्यस्यो

त्तरतयाशनैर्विशेषणत्यागेनध्यानमेवसमाधिपर्यंतमाह तदितित्रिभिः एकस्मिन्नंगेअन्यान्यंगानिनचिंतयेत् एकत्रेतियदुक्तंतदेवांगंदर्शयति सुस्मितमिति४३ व्योम्निसर्वकारणरूपेतच्चकारणत्वमपित्यक्त्वामदारोहः मयिशुद्धेब्रह्मण्यारूढः सन् किंचित् ध्यातृध्येयविभागमपिनचिंतयेत् ४४ मामेवात्मनिविचष्टे आत्मा

नान्यानिचिंतयेद्भूयः सुस्मितंभावयेन्मुखम् ४३ तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत् तच्चत्यक्त्वामदारोहोनकिंचिदपिचिंतयेत् ४४ एवंसमाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि विचष्टेमयिसर्वात्मन् ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुतम् ४५ ध्यानेनेत्थंसुतीव्रेणयुंजतोयोगिनोमनः संयास्यत्याशुनिर्वाणंद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीभगवानुवाच जितेंद्रियस्ययुक्तस्यजितश्वासस्ययोगिनः मयिधारयतश्चेतउपतिष्ठंतिसिद्धयः १

नंचसर्वात्मनिमयिसंयुतंविचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुक्तमिवेत्यन्वयः ४५ एवंभूतसमाधिपर्यंतध्यानस्यफलमाह ध्यानेनेति मनोयुंजतः समादधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः अधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपः दृश्यदृष्टृदर्शनरूपोवाभ्रमः निर्वाणंशांतिंसम्यक्यास्यतीति ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ ततः पंचदशेप्रोक्ताः सिद्धयोधारणानुगाः श्रीविष्णुपदसंप्राप्त्यावंतरायतयामताः १ एवंमनोयुंजतःयो

गिनोंतराविर्भवंत्यः सिद्धयोप्यंतरायप्रायाएव अतस्ताः परिहृत्यपरमेश्वरपरएवभवेदितिवक्तुंसिद्धीराह
जितेंद्रियस्येति युक्तस्यास्थिरचित्तस्य १ स्विदितिवितर्के कास्वित् किंनामा कथंस्वित्कीदृशीवा धारणाश्च
कतीतिप्रश्नांतरेवाशब्दः त्वमेवैतज्जानासिनान्यदृत्याशयेनाह योगिनामिति २ धारणाश्च अष्टादशेत्यनुषं
गः योगपारगैरिति त्रिकालज्ञत्वादिक्षुद्रसिद्धीरन्येऽपिजानंतीतिभावः अहमेवप्रधानंमुख्यःस्वभावतआश्र

उद्धवउवाच कयाधारणयाकास्वित्कथंवासिद्धिरच्युत कतिवासिद्धयोब्रूहियोगि
नांसिद्धिदोभवान् २ श्रीभगवानुवाच सिद्धयोऽष्टादशप्रोक्ताधारणायोगपारगैः ता
सामष्टौमत्प्रधानादशैवगुणहेतवः ३ अणिमामहिमामूर्तेर्लघिमाप्राप्तिरिंद्रियैः प्राका
श्यंश्रुतदृष्टेषुशक्तिप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगोवशितायत्कामस्तदवस्यति एतामेसि
द्धयः सौम्यअष्टावौत्पत्तिकामताः ५ ७ योयासांताः मत्सारूप्यंप्राप्तेषुकिंचिन्न्यूनाभवंतीतिभावः गु
णहेतवः सत्वोत्कर्षहेतुकाः ३ ताः स्वरूपेणोपदिशति अणिमेतिसार्द्धैः पंचभिः अणिमामहिमालघिमाच ।
मूर्तेर्देहस्यतिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्नामसिद्धिः सर्वप्राणिनामिंद्रियैः सहतत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेणसंबंधइत्य
र्थः श्रुतेषुपारलौकिकेषुदृष्टेषुदर्शनयोग्येष्वपि सर्वेषुभूविवरादिपिहितेष्वपिहितेष्वपिप्राकाश्यंभोगदर्शन
सामर्थ्यंसिद्धिः शक्तीनांमायातदंशभूतानांप्रेरणम् तन्नेश्वरेमायायाः अन्येषुतदंशानांप्रेरणमीशितानामसिद्धिः

प्नोतीतिसिद्धिः औत्पत्तिकाः स्वाभाविक्योनिरतिशयाश्चेत्यर्थः ५ गुणहेतुसिद्धीराह अनूर्मिमत्त्वं क्षुत्पिपासा
दिराहित्यम् दूरेश्रवणंदर्शनंचेतिद्वेसिद्धी मनोवेगेनदेहस्यगतिः कामितरूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ६ स्वे
च्छामृत्युः अप्सरोभिः सहदेवानांयाः क्रीडास्तासामनुदर्शनंप्राप्तिः संकल्पानुरूपप्राप्तिः आप्रतिहताआस

अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्शनम् मनोजवः कामरूपंपरकायप्रवेशनम् ६ स्व
च्छंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडानुदर्शनम् यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाऽप्रतिहतागतिः ७त्रि
कालज्ञत्वमद्वंद्वंपरचित्ताद्यभिज्ञता अग्न्यर्काम्बुविषादीनांप्रतिष्टंभोऽपराजयः ८एता
श्चोद्देशतःप्रोक्तायोगधारणसिद्धयः यथाधारणयायास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ९भू
तसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रंधारयेन्मनः अणिमानमवाप्नोतितन्मात्रोपासकोमम १०
महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदधत् ७ मंतात् गतिर्यस्याः सा आज्ञाचेत्येतादृश ७ क्षुद्र
सिद्धीश्चपंचाह त्रिकालज्ञत्वमिति अद्वंद्वं शीतोष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनांसंस्तंभनं ८ तत्तद्धारणाभिः स
हविशेषतोनिरूपयति यथेतियावत्समाप्ति ९ भूतसूक्ष्मोपाधौमयितन्मात्रंभूतसूक्ष्माकारं सः तन्मात्रोपा
सकः ममम‍दीयमणिमानं १० ज्ञानशक्तिमहत्तत्वोपाधौमयि यथासंस्थंमहत्तत्वाकारंभूतानांचेति आका

श्वादिभूतोपाधौचमयिमनोधारयन् तत्तद्भूमहिमानंप्राप्नोतीत्यर्थः११वाय्वादिभूतानांयेपरमाणवःतन्मा
येतदुपाधौचित्तंमयिरंजयन् योगीकालसूक्ष्मार्थतांकालपरमाणूपाधिरूपतामितिलघुत्वविवरणं तदु
क्तं सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुतामिति१२वैकारिकाहंकारोपाधौमयिअखिलमेकाग्रं आत्मत्वम
धिष्ठातृत्वं तत्रहेतुः मन्मनाःमयिमनोधारणप्रभावादेवंभवति नान्नातीवहेतुरनुसंधेयइतिभावःएवंमहा

महिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक्११ परमाणुमयेचित्तंभूतानांमयिरंजयन्।
कालसूक्ष्मार्थतांयोगीलघिमानमवाप्नुयात्१२धारयन्मय्यहंतत्त्वेमनोवैकारिकेऽखिल
म् सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंप्राप्तिंप्राप्नोतिमन्मनाः१३महत्यात्मनियःसूत्रेधारयेन्मयिमान
सम् प्राकाश्यंपारमेष्ठ्यंमेविंदतेऽव्यक्तजन्मनः१४विष्णौत्र्यधीश्वरेचित्तंधारयेत्कालवि
ग्रहे सईशित्वमवाप्नोतिक्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम्१५ ७ रणाऽनुभावेनमद्योगबलमाश्रयइत्यादिषु

दृष्टव्यं१३क्रियाशक्तिप्रधानंमहत्तत्त्वमेवसूत्रंतदुपाधौमयि सम्मेपारमेष्ठ्यंसर्वोत्कृष्टंप्राकाश्यंविंदते कथं
भूतस्य अव्यक्ताज्जन्मयस्यतस्यसूत्रस्य तदुपाधेर्ममेत्यर्थः१४त्र्यधीश्वरेत्रिगुणमायानियंतरि अतएव
कालविग्रहेकलयितृरूपेअंतर्यामिणि ईशित्वंविशिनष्टि क्षेत्रज्ञानांजीवानांक्षेत्राणांतदुपाधीनांच चोदनां

तुरीयाख्येविराट्हिरण्यगर्भस्वकारणंचेत्युपाधयःईशस्यत्रिभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुरित्येवंलक्षणे ए
श्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियःज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीरणा तद्वतिभगवच्छब्दशब्दिते१६
यत्रपरमानंदरूपेसर्वोपिकामस्तदंशभूतोऽवसीयतेसमाप्यतेतं१७ अतःपरंगुणहेतुकाःसिद्धीराह शुद्धेस
त्वात्मकेश्वेततांशुद्धरूपतां१८ आकाशात्माऽयःप्राणःसमष्टिरूपस्तद्रूपेमयिमनसाघोषंनादंचिंतयन् अ

नारायणेतुरीयाख्येभगवच्छब्दशब्दिते मनोमय्यादधद्योगीमद्धर्मावशितामियात्
१६ निर्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विशदंमनः परमानंदमाप्नोतियत्रकामोवसीयते
१७ श्वेतद्वीपपतौचित्तंशुद्धेधर्ममयेमयि धारयन्श्वेततांयातिषडूर्मिरहितोनरः
१८ मय्याकाशात्मनिप्राणेमनसाघोषमुद्वहन् तत्रोपलब्धाभूतानांहंसोवाचःशृणोत्य
सौ१९ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि मांतत्रमनसाध्यायन्विश्वंपश्यतिसूक्ष्म
दृक् २० मनोमयिसुसंयोज्यदेहंतदनुवायुना ७ सोऽहंसोजीवःतत्रआकाशेउपलब्धाज्ञातासन्

तत्रस्थाःविचित्राःवाचःशृणोति यद्वा तत्राकाशेउपलब्धाअभिव्यक्तायावाचस्तादूरतःशृणोतीति१९ त्वष्टा
आदित्यःतस्मिन्नपरिच्छिन्नेचक्षुःसंयोज्यतंचचक्षुषिसंयोज्यतत्रोभयसंयोगेमांध्यायन्विश्वंदूरतःपश्यति२०

तस्याः प्रभावेनयत्रमनोयाति तत्रात्मादेहोयातीत्यर्थः यद्वामनःकर्तृआत्मानंवायुनासहदेहंचमथित्वासं
योज्ययत्रयातितदनुतत्रदेहोयातीति २१ मनःउपादय उपादानकारणंकृत्वा यद्यद्देवादिरूपंभवितुमि
च्छति तत्तन्मनोरूपंमनसोऽभीष्टरूपंयोगीभवेत् कुतः यतोमद्योगबलं योऽहमचिंत्यशक्तिर्नानाकारस्त
स्मिन्मयिमनसोयोगधारणात्स्वबलंप्रभावः सएवाश्रयःकारणं २२ यत्रप्रविविक्षतितत्रात्मानंचिंतयेत्

मद्धारणानुभावेनतत्रात्मायत्रवैमनः २१ यदामनउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति त
त्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगबलमाश्रयः २२ परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत्
पिंडंहित्वाविशेत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिवत् २३ पार्ष्ण्यापीड्यगुदंप्राणंहृदुरःकंठमू
र्धसु आरोप्यब्रह्मरंध्रेणब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुम् २४ विहरिष्यन्सुराक्रीडेमत्स्थंसत्त्वं
विभावयेत् विमानेनोपतिष्ठंतिसत्त्ववृत्तीःसुरस्त्रियः २५ ७ ततःपिंडंस्वदेहंहित्वा प्रा

णःप्राणप्रधानलिंगशरीरोपाधिः वायुभूतःप्रविष्टस्तेनमार्गेणेत्यर्थः षडंघ्रिवत् भृंगोयथापुष्पात्पुष्पां
तरमनायासेनप्रविशतितद्वत् २३ पिंडंहित्वेत्युक्तंतत्प्रकारंकथयन् स्वच्छंदमृत्युमाह पार्ष्ण्यापा
र्ष्णिनागुदंनिरुध्य प्राणंप्राणोपाधिमात्मानंब्रह्मरंध्रेणमूर्धद्वारेण ब्रह्मेत्युपलक्षणं ब्रह्मवाअन्यद्वाअपे
क्षितंस्थानंमनसानीत्वा २४ मत्स्थंमन्मूर्तिरूपंशुद्धंसत्त्वंचिंतयेत् तदासत्त्ववृत्तयःसत्त्वांशभूताः २५

यद्वा वा अकालेपि यथावेति पाठे यथावा येन केनापि प्रकारेण बुद्ध्या संकल्पयेत्तत्तथा यथावत्प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा यथा संकल्पयेत् यथावा मत्परो मयि विश्वासवान् भवति तथा तदनुरूपं सर्वमाप्नोतीत्यर्थः किं कुर्वन् सत्ये सत्यसंकल्पे मयि मनो युंजन् २६ मदिति पृथक्पदं ममेत्यर्थः ईशितुः सर्वनियंतुः वशितुः स्वतंत्रस्य मम भावं स्वभावं प्राप्तः एता गुणहेतवः २७ अतः परं क्षुद्राः धारणा विद इति त्रिकालज्ञेश्वरधारणा

यथा संकल्पयेद्बुद्ध्या यदा वा मत्परः पुमान् मयि सत्ये मनो युंजंस्तथा तत्समुपाश्नुते २६ यो वै मद्भावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान् कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञा यथा मम २७ मद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता २८ अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः मद्योगश्रांतचित्तस्य यादसामुदकं यथा २९ मद्विभूतीरभिध्यायंच्छ्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ३० ॥

सूचिता त्रैकालिकी त्रिकालवस्तुविषया स्वजन्ममृत्युभ्यामुपबृंहिता तत्सहिता अनयैव परचित्ताद्यभिज्ञतापि व्याख्याता २८ अग्न्यादिसर्वोपघातशून्यो भगवानित्येवंभूतयोगमयं तेनाभिभूयेन अत्र हेतुः मद्योगेन यादसामुदकं यथाभिघातकं न भवति तथा तस्य वपुषोऽग्न्यादय इत्यर्थः अन

भिर्वाहितत्ता ऽपि व्याख्याता २९ मद्विभूतीरभि
वत्सादि ध्वजादिभिः सह ३०

उपसंहरति उपासकस्येति एवं पृथक्धारणादिभिः ३१ यद्वा किं नानाधारणाप्रयासेन एकयैव सर्वाः सिद्धयो भवंतीत्याह जितेंद्रियस्येति मद्धारणां नारायणे तुरीयाख्ये इत्यन्नोक्तां सुदुर्लभा स्यात्का न काचिदित्यर्थः ३२ यद्यप्येवं तथापि न प्रार्थ्यमित्याह अंतरायानिति ३३ तस्मादहैतुकीयमेव धारणा कार्या नान्याः काम्या इत्याह जन्मेति जन्मनैव काश्चित्सिद्धयो भवंति यथा देवानां यथा च यादसामुदकस्तंभः पक्ष्यादीनां खे

उपासकस्य मामेवं योगधारणया मुनेः सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठंत्यशेषतः ३१ जितेंद्रियस्य दांतस्य जितश्वासात्मनो मुनेः मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ३२ अंतरायान्वदंत्येता युंजतो योगमुत्तमम् मया संपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ३३ जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिह सिद्धयः योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत् ३४ सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनाम् ३५

चरत्वादि तदुक्तं पातंजले जन्मौषधितपोमंत्रयोगजाः सिद्धय इति योगेन मद्धारणामित्युक्तेन योगगतिं मत्सालोक्यादिरूपां ३४ कुत इत्यत आह सर्वासामित्यर्द्धेन प्रभुत्वोपपादनं हेतुः कारणं पतिः पालयिता चेति किंच न केवलं सिद्धीनामेव प्रभुः अपि तु मोक्षादीनामपीत्याह अहमिति योगो मोक्षः सांख्यं तत्साधनज्ञा

कुतस्तत्राह अहमिति सर्वदेहिनांजीवानामात्मा यतः आंतरः अंतर्यामी एषत आत्मांऽतर्याम्यमृत इति श्रु
तेः तर्हि किमंतर्वर्तित्वात्परिच्छिन्नः नवाह्यश्च व्यापकइत्यर्थः तत्रहेतुः अनावृतः एतत्सदृष्टांतमाह भूतेषु
चतुर्विधेषु महाभूतानि यथा वहिश्चांतश्च भवंति स्वयमहमपि तथेत्यर्थः ३६ इत्येकादशेटीकायांपंचद
शोध्यायः १५ षोडशेतु हरेराविर्भावयुक्ताविभूतयः ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेणोपवर्णिताः १ अंतश्चित्तेनय
स्थ्यानमशक्यमकृतात्मनां अतस्तद्योग्यतापरस्यैविभूत्यादिनिरूपणं २ एवंतावन्नवाध्यायामष्टप्रश्नानिरू

अहमात्मांतरोबाह्योऽनावृतःसर्वदेहिनाम् यथाभूतानिभूतेषुवहिरंतःस्वयंतथा ३६ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेपंचदशोध्यायः १५ उद्धवउ
वाच त्वंब्रह्मपरंसाक्षादनाद्यंतमपावृतम् ७ पिताः ब्रह्मत्वसंभवेतावत्सप्रमादिचतुष्टये ३
वंधमुक्त्योस्तुनिर्धारेसद्भक्त्योश्चततः परे द्वादशेनंतरंकर्मकृतित्यागव्यवस्थितौ ४ हंसेतिहासतोयोगानि
ष्ठायांचत्रयोदशे श्रेयःसाधननिर्धारेध्यानेचैवचतुर्दशे ५ धारणासिद्धिभेदेचप्रसंगेननिरंतरे उद्धवप्रश्न
तोदत्तमुत्तरंहरिणोचितं ६ षोडशेभूतिविस्तारेद्वयोर्वर्णाश्रमव्रते ज्ञानादिनिर्णयेचातोयमादीनांचनिर्णये
॥ ७ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ योगत्रयाधिकारेतुविंशेचतदनंतरे तत्त्वसंख्याविवादेचपुंप्रकृत्योर्विवेचने ८
जन्ममृत्युप्रकारेचद्वाविंशेदत्तमुत्तरं परापराधसहनेचतुर्भिस्तदनंतरैः ९ सप्तविंशेक्रियायोगप्रश्नेतद्वपव

र्णनं अष्टाविंशेततः प्रोक्ता ज्ञानयोगोपसंहृतिः १० संसारासंभवप्रश्नेतन्मध्येद्त्तमुत्तरंत द्शक्त्यापुनः प्र
श्नेभक्तियोगीपसंहृतिः ११ एवंप्रश्नोत्तराण्यत्रक्रमेणेतानिविंशतिः अहमात्मांतरोबाह्योऽनावृतःसर्वदे
हिनां १२ यथाभूतानिभूतेषुबहिरंतः स्वयंतथेत्युक्तं तत्रभूतानियेषु क्वचित्केनचिद्गुणविशेषेणोद्रिक्ता
निवर्ततेक्वचित्सामान्यरूपेणैवतथात्वमपिक्वकथंवर्त्तसइतिविभूतीः प्रष्टुंप्रथमंतावदुक्तमेवसर्वात्म
कत्वमनुवदतित्वंब्रह्मेति अपावृतं निरावरणं स्वतंत्रंवा अतएवसर्वेषामपित्राणंरक्षणंस्थितिजीवनं त्राण

सर्वेषामपिभावानांत्राणस्थित्यप्ययोद्भवः १ उच्चावचेषुभूतेषुदुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः उ
पासतेत्वांभगवन्याथातथ्येनब्राह्मणाः २ येषुयेषुचभावेषुभक्त्यात्वांपरमर्षयः उपा
सीनाःप्रपद्यंतेसंसिद्धिंतद्वदस्वमे ३ गूढश्चरसिभूतात्माभूतानांभूतभावन नत्वांप
श्यंतिभूतानिपश्यंतंमोहितानिते ४ याःकाश्चभूमौदिविवैरसायांविभूतयोदिक्षुमहा
विभूते ५ स्थितिसहितौअप्ययोद्भवौयस्मात् सत्वमुपादानकारणमित्यर्थः १ अत्रसदाचारंप्रमाण
माह यथातथ्येन यथार्थत्वेन सर्वभूतेकारणंत्वां ब्राह्मणावेदतात्पर्यविदः २ एवंकारणतत्वेनसर्वात्मत्व
मनूद्यविभूतीःपृच्छतियेष्विति उपासीनाःसेवमानाःसंतः ३ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह गूढःअस्फुटःभूतानांप्राणिनां
मध्ये अत्रहेतुःभूतानामात्माअंतर्यामीअत्रापिहेतुःहेभूतभावनेति तेत्वया ४ ताएवसाकल्येनपृच्छति हे

रसायां रसातले अनुभाविताः त्वयैव केनचिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः तीर्थानां पदं च तदंघ्रिपद्मं च ५ पुनरावतारभूतार्जुनप्रश्नसंवादित्वात्तवायं प्रश्नः साधीयानिति तावदनुमोदते एवमिति त्रिभिः प्रश्नं प्रष्टव्यं सपत्नैर्योद्धुमिच्छता विनशने कुरुक्षेत्रे ६ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्ने कः प्रसंगस्तत्राह ज्ञात्वेति लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ७ स च यदा ततो ज्ञातिवधान्निवृत्तः तदा मया प्रतिबोधितः सन् यथा त्वमभिभाषसे एवं संग्राममुखे मामभ्यभाष

तामहमाख्याह्यनुभाषितास्तेन मामिते तीर्थपदांघ्रिपद्मम् ५ श्रीभगवानुवाच एवमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वर युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ६ ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकम् ततो निवृत्तो हन्ताहं हतोऽयमिति लौकिकः ७ स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्धनि ८ अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ९ अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहं

त तद्देवतवापि कथयिष्यामीति भावः ८ ता विभूतीः कथयति अहमिति अस्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथमांता द्वितीयांताश्च सर्वा विभूतयः तास्ताश्चोपासनार्थं कथ्यंते षष्ठी च क्वचिन्निर्धारणे संबंधे च क्वचिद्यथा योग्यं द्रष्टव्या ततश्चामीषां भूतानामात्मेति सुहृदिति ईश्वर इति च सामान्येनाहमुपास्य इत्यर्थः एवं सर्वत्र तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः तत्तद्धेतुरित्यर्थः ९ विशेषतो विभूतीराह कलयतां वशीकुर्वतां गुणानां सत्त्वादीनां मध्ये ॥

१६
भा॰ टी॰
७९

साम्यमव्याकृतं गुणिनि धर्मिणि औत्पत्तिकः स्वाभाविको यो गुणः सोऽहम् १० सूत्रं प्रथमकार्यं महान्महत्तत्त्वम् सूक्ष्मोपाधित्वात् दुर्ज्ञेयत्वाच्च जीवस्य सूक्ष्मत्वं बुद्धेर्गुणेन चैव वालाग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति श्रुतेः ११

गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः १० गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहम् सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जेयानामहं मनः ११ हिरण्यगर्भो वेदानां मंत्राणां प्रणवस्त्रिवृत् अक्षराणामकारोऽस्मि पदानि छंदसामहम् १२ इंद्रोऽहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट्॥ आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः १३ ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु १४ सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणाम् प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितॄणामहमर्यमा १५ मां विद्ध्युद्धव दैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरम् सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसाम् १६ ऐरावतं गजेंद्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिम् १७ उच्चैःश्रवास्तुरंगाणां धातूनामस्मि कांचनम् यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः १८

वेदानां संबंधी तेषामध्यापकः पदानि त्रिपदा गायत्र्यात्मार्थः १२ १३ हविर्धानी कामधेनुः १४ १५ नक्षत्रौषधीनां प्रभुं सोमम् यक्षरक्षसां प्रभुम् १६ यादसां प्रभुम् तप

७९

शृंगिणां दंष्ट्रिणां च मध्ये तेषां प्रभुर्वा तुर्यः संन्यासः प्रथमो ब्राह्मणः १९ स्रोतसां प्रवाहाणां च सरसां स्थिरोद
काशयानां २० धिष्ण्यानां निवासस्थानानां गहनानां दुर्गमानाम् २१ ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानाम् सेनान्यां
चमूपतीनां अग्रण्यां सन्मार्गप्रवर्तकानां अजः ब्रह्मा २२ शुचीनां शोधकानामपि मार्जनतक्षणघर्षणादीनां

नागेंद्राणामनंतोऽहं मृगेंद्रः शृंगिदंष्ट्रिणाम् आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ १९
तीर्थानां स्रोतसां गंगा समुद्रः सरसामहम् आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम् २० धि
ष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः २१ पु
रोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः स्कंदोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः २२ य
ज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविहिंसनम् वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः २३
योगानामात्मसंरोधो मंत्रोऽस्मि विजिगीषताम् आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्याति
वादिनाम् २४

॥ मध्ये वाय्वादिरूपः शोधकोऽहम् २३ योगानां योगांगानामष्टानां मध्ये आत्मसंरोधः
समाधिरहं मंत्रो नीतिः कौशलानां विवेकादिनैपुणानां मध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविवेकविद्या आख्या
लन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसत्ख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादिनामेवमिदमेवं वेति यो दुरंतो विकल्पः सोऽहं

१६ भा०ए० टी० ८०

कुमारः सनत्कुमारः २५ संन्यासः भूताभयदानं क्षेमाणामभयस्थानानांमध्येअवहिर्मतिः अंतर्निष्ठा सूनृतंप्रियवचनं मौनंच नहिप्रियभाषणेमौनेचपुरुषस्याभिप्रायोज्ञायते अजः प्रजापतिः यस्यदेहार्धाभ्यां मिथुनमभूत् सएवसुख्यंमिथुनम् अर्धोहवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः २६ अनिमिषाणामनिमिषाणामप्रमत्तानाम् मधुमाधवौवसंतऋत्यर्थः अभिजिदुत्तराषाढाचतुर्थपादःश्रवणप्रथमपादश्च तथाचश्रुतिःअभि

स्त्रीणांतुशतरूपाऽहंपुंसांस्वायंभुवोमनुः नारायणोमुनीनांचकुमारोब्रह्मचारिणाम्
२५ धर्माणामस्मिसंन्यासःक्षेमाणामवहिर्मतिः गुह्यानांसूनृतंमौनंमिथुनानामजस्त्वहम् २६ संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनांमधुमाधवौ मासानांमार्गशीर्षोऽहंनक्षत्राणांतथाऽभिजित् २७ अहंयुगानांचकृतंधीराणांदेवलोऽसितः द्वैपायनोऽस्मिव्यासानांकवीनांकाव्यआत्मवान् २८ वासुदेवोभगवतांत्वंतुभागवतेष्वहम् किंपुरुषाणांहनुमान्विद्याध्राणां सुदर्शनः २९ रत्नानांपद्मरागोऽस्मिपद्मकोशःसुपेशसाम्

जिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाइत्यादि २७ कृतंकृतयुगं देवलः असितश्च व्यासानांवेदविभागकर्तॄणां कवीनांविदुषांकाव्यः शुक्रः २८ भगवताम् उत्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामागतिंगतिम् वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानितिवल

राम ८०

हविष्युचरुपुरोडाशादिषुघृतेषुवा ३० लक्ष्मीः धनादिसंपत् ३१ बलवतामोजश्चसहश्च सात्वतांभागवतानां
भक्त्याकृतंकर्माहमित्यर्थः तेषामेवनवमूर्त्यर्चनेवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहन्
सिंहब्रह्माणइतियानवमूर्तयस्तासांमध्येवासुदेवाख्या ३२ गंधर्वाणांविश्वावसुःअप्सरसांपूर्वचित्तिः गंधमा

कुशोस्मिदर्भजातीनांगव्यमाज्यंहविष्यहम् ३० व्यवसायिनामहंलक्ष्मीःकितवानांछलम्
हः तितिक्षास्मितितिक्षूणांसत्वंसत्ववतामहम् ३१ ओजःसहोबलवतांकर्माहंविद्धिसात्व
ताम् सात्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपरः ३२ विश्वावसुःपूर्वचित्तिर्गंधर्वाप्सरसामहम्
भूधराणामहंस्थैर्यंगंधमान्नमहंभुवः ३३ अपांरसश्चपरमस्तेजिष्ठानांविभावसुः प्रभासूर्ये
दुताराणांशब्दोऽहंनभसःपरः ३४ ब्रह्मण्यानांबलिरहंवीराणामहमर्जुनः भूतानांस्थितिरु
त्पत्तिरहंवैप्रतिसंक्रमः ३५ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणम् आस्वादश्रुत्यवघ्रा
णमहंसर्वेंद्रियेंद्रियम् ३६ पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतिरहंमहान् ७ नमविकृतम् ३३ परमः

मधुरःपरःपराख्यःशब्दः ३४ अर्जुनःपार्थःभूतानांप्राणिनांप्रतिसंक्रमःप्रलयः ३५ गत्यादयःपंचकर्मेंद्रियव्या
पाराःस्पर्शादयोज्ञानेंद्रियव्यापाराः तत्रलक्षणंदर्शनं सर्वेंद्रियाणामिंद्रियंतत्तदर्थग्रहणशक्तिरप्यहम् ३६ तदेवं

भूतीर्निरूप्येदानींसामान्यतः सर्वाअपिनिरूपयति पृथ्वीतिसार्धद्वयेन पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणिविवक्षितानि अहमहंकारः महान्महत्तत्वम् एताः सप्तप्रकृतिविकृतयः विकाराः पंचमहाभूतानि एकादशेंद्रियाणि चेत्येवंषोडशसंख्याकः पुरुषोजीवः अव्यक्तंप्रकृतिः एवंपंचविंशतितत्वानि तदुक्तम् मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकश्चविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषइति किंच रजः सत्वंतमइतिकृति गुणाश्च परंब्रह्मचतदेवंतत्सर्वमहमेव ३७ किंच एतत्संख्यानमेतेषांपरिगणनमेतेषांलक्षणतो

विकारःपुरुषोऽव्यक्तंरजःसत्वंतमःपरम् ३७ अहमेतत्प्रसंख्यानंज्ञानंतत्वविनिश्चयः मयेश्वरेणजीवेनगुणेनगुणिनाविना सर्वात्मनापिसर्वेणनभावोविद्यतेक्वचित् ३८ संख्यानंपरमाणूनांकालेनक्रियतेमया नतथामेविभूतीनांसृजतोऽंडानिकोटिशः ३९

ज्ञानंचतत्फलंतत्वनिश्चयश्चाहमेवएतदेव संक्षिप्याह मयेति जीवेश्वररूपोद्विविधोयोभावः यश्चगुणिगुणारूपः यश्चक्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपः ससर्वोऽपिमयाविनामद्व्यतिरेकेणनास्ति अहमेवसर्वमित्यर्थः ३८ ननुसामान्यतः किमेवंसंक्षिप्यकथयसि पूर्ववन्निर्धारणसंबंधाभ्यांविशेषतः सर्वाः कथयेतिचेत्तत्राह संख्यानंपृथिव्यादिपरमाणूनांकालेनमहतातदपिमयैवक्रियते कृत्वाचवक्तुंशक्यते तथामेविभूतीनांसंख्यानंकर्तुंनशक्यते कुतइत्यतआह सृजतोंडानीति यदामयासृज्यमानानांब्रह्मांडानामेवतावत्संख्यानास्ति तदाकुतस्तद्गता

तथाऽपिविशेषतएवसर्वाअपिसंक्षेपतः कथयामीत्याह तेजःप्रभावःश्रीःसंपत् सौभगंमनोनयनाल्हादक
त्वं भगःभाग्यं वीर्यंबलंअंशकः विभूतिः४० उपसंहरति एताइति एतेचविभूतिभेदामयिचित्तावतारायक
ल्पिताःअतोनात्रातीवाभिनिवेशःकर्तव्यइत्याह मनोविकाराएवनतुपरमार्थाः यथाकिंचित्स्वप्नदृष्ट्यादिवा

तेजःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यंह्रीस्त्यागःसौभगंभगः वीर्यंतितिक्षाविज्ञानंयत्रयत्रसमेंऽशकः४०
एतास्तुकीर्तिताःसर्वाःसंक्षेपेणविभूतयः मनोविकाराएवैतेयथावाचाभिधीयते४१वा
चंयच्छमनोयच्छप्राणान्यच्छेंद्रियाणिच आत्मानमात्मनायच्छनभूयःकल्पसेऽध्वने४२
योवैवाङ्मनसीसम्यगसंयच्छन्धियायतिः तस्यव्रतंतपोज्ञानंस्रवत्यामघटांबुवत्४३त
स्मान्मनोवचःप्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः मद्भक्तियुक्तयाबुद्ध्याततःपरिसमाप्यते४४इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषोडशोऽध्यायः१६ उद्धवउवाच यस्त्वयाऽभिहितः

पूर्वंधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः७ऊ्नात्रेणाभिधीयतेतत्तुल्याः४१तस्माद्वागादीन्नियच्छ आत्मानंबुद्धिम्आ
त्मनासत्त्वंसंपन्नयातयैवनियच्छ अध्वनेसंसारमार्गाय४२असंयमनेदोषमाह यइति असंयच्छन् नसंय
च्छति४३परिसमाप्यते कृतकृत्योभवतीत्यर्थः४४इत्येकादशेटीकायांषोडशोऽध्यायः१६ ततःसप्तदशेष्टे

हंसोक्तंधर्ममन्वाहब्रह्मचारिगृहस्थयोः १ कर्माहंविद्धिसात्वतामित्यत्र भक्त्याकृतंकर्ममोक्षसाधनंमद्विभूतिरित्युक्तं भक्तिसाधनत्वंचकर्मणां मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेष्वित्यादिनातत्रतत्रोक्तं नचकर्मानुष्ठातॄणां नियमेनभक्तिर्दृश्यते अतःपृच्छति यस्त्वयेतिसप्तभिः पूर्वकल्पादौत्वदुक्तिलक्षणः तज्ज्ञापकः तत्साधनमि

वर्णाश्रमाचारवतांसर्वेषांद्विपदामपि १ यथाऽनुष्ठीयमानेनत्वयिभक्तिर्नृणांभवेत् स्वधर्मेणारविंदाक्षतत्समाख्यातुमर्हसि २ पुराकिलमहाबाहोधर्मंपरमकंप्रभो यत्तेनहंसरूपेणब्रह्मणेऽभ्यात्थमाधव ३ सइदानींसुमहताकालेनामित्रकर्शन नप्रायोभवितामर्त्यलोकेप्रागनुशासितः ४ वक्ताकर्तावितानान्योधर्मस्याच्युततेभुवि सभायामपिवैरिंच्यांयत्रमूर्तिधराःकलाः ५ कर्त्राऽवित्राप्रवक्त्राचभवतामधुसूदन त्यक्तेमहीतलेदेवविनष्टंकःप्रवक्ष्यति ६ ७ त्वयीति वर्णाश्रमहीनानामपिद्विपदांनराणां १ यथायेनप्रकारेणानुष्ठीयमानेनस्वधर्मेण २ नतुसंप्रदायादेवज्ञास्यते किंपुनर्वर्णनेनतत्राह पुरेति परमकंपरमश्वासौकंसुखरूपश्चतं यत्त्वं हंसरूपेणधर्मोऽभ्युक्तएवनतुयोगमात्रंजानीतमागतंयज्ञंयुष्मद्धर्मविवक्षयेत्युक्तत्वात् ३ प्रागनुशासितोऽपिनभविष्यति ४ अत्रहेतुमाह वक्तेतिद्वाभ्यांतेत्वत्तोऽन्यः कलावेदाद्याः ५ ६

तत्तस्मान्नः अस्माकंमनुष्याणांमध्येयस्ययथाविधीयते ७ धर्म्योधर्मादनपेतः कुतोनैःश्रेयसकरोभक्तिज
नकः अतोमेमत्तः तंधर्मंनिबोध ८ तत्रादौमदुपासनालक्षणएवमुख्योधर्मआसीत् आचारलक्षणस्तुपश्चा
त्प्रवृत्तः सचैवमनुष्ठितोभक्तिहेतुरितिवर्णयितुमाह आदाविति कल्पादौयत्कृतयुगंतस्मिन् तेचतदामा
मुपासतएवकेवलंनान्यत्कुर्वंतीतिवक्तुंकृतयुगनामनिरुक्तिमाह कृतकृत्याइति जात्याजन्मनैव ९ किं

तत्त्वंनःसर्वधर्मज्ञधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः यथायस्यविधीयेततथावर्णयमेप्रभो ७ श्रीभ
गवानुवाच धर्मएष तवप्रश्नोनैःश्रेयसकरोनृणाम् वर्णाश्रमाचारवतांतमुद्धवनिबो
धमे ८ आदौकृतयुगेवर्णोनृणांहंसइतिस्मृतः कृतकृत्याःप्रजाजात्यातस्मात्कृतयुगंवि
दुः ९ वेदःप्रणवएवाग्रेधर्मोऽहंवृषरूपधृक् उपासतेतपोनिष्ठाहंसंमांमुक्तकिल्बिषाः १०
त्रेतामुखेमहाभागप्राणान्मेहृदयात्त्रयी विद्याप्रादुरभूत्तस्याअहमासंत्रिवृन्मखः ११

चविधायकाभावादपितदानींनान्यत्कर्मास्तीत्याह वेदइति धर्मश्चमनोविषयोऽहमेववृषरूपधृक् च
तुष्पात् नक्रियाविशेषोयज्ञादिः अतः तपोनिष्ठाः मनसश्चेंद्रियाणांचैकाग्र्यंपरमंतपइतिवचनादेका
ग्रतयाहंसंशुद्धंमांध्यायंतीत्यर्थः १० पश्चात्त्रेतायुगप्रवेशेमेवैराजरूपस्यप्राणान्निमित्तात् हृदयात्स
काशात्तस्यास्त्रय्याः सकाशात् हौत्राध्वर्यवौद्गात्रैः त्रिवृत् त्रिरूपः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः ॥ ११ ॥

वर्णानामाश्रमाणांच धर्मान्वक्तुं तेषामुत्पत्तिमाह विप्रेतिद्वाभ्यां आत्माचारः स्वधर्म एव लक्षणं ज्ञापको येषां ते १२ मम वैराजरूपस्य हृदः वक्षसोऽधस्ताद्ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायं १३ तेषामधिकारिविशेषेण स्वभा

विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः
१२ गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम वक्षस्थानाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः १३
वर्णानामाश्रमाणांच जन्मभूम्यनुसारिणीः आसन्प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः
१४ शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षांतिरार्जवम् मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः
१५ तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः स्थैर्यं ब्रह्मण्यतैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः॥
१६ आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदंभो ब्रह्मसेवनम् अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः
शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः १८ अ
शौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ७ वानाह वर्णानामिति पंचभिः जन्मस्थानानुसारिण्यः नी

चैरित्यन्वयं अतोऽयमर्थः मंदाभिर्जन्मभूमिभिर्मंदाः उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति १४ तपः आलोचनं १५ तेजः प्र तापः एतैरेवाश्रमस्वभावा अपि ज्ञेयाः १६ १७ १८ तद्बाह्यानां स्वभावानाह अशौचमिति शुष्कविग्रहः

निर्मूलकलहः तर्षः तृष्णा १९ तत्र तावत्सर्वसाधारणं धर्ममाह अहिंसेति वर्णग्रहणमुपलक्षणार्थं वर्ण
धर्मान् गृहस्थप्रकरणे वक्ष्यति २० प्रथमं तावदाश्रमेषु ब्रह्मचारिणो धर्मा वर्ण्यन्ते स च द्विविधः उपकुर्वाण
को नैष्ठिकश्च तत्र उपकुर्वाणकस्य धर्मानाह द्वितीयमिति नवभिः द्विजः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्याद्गर्भाधाना
दिसंस्कारमात्रेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्याचार्येणाहूतो ब्रह्म वेदमधीयीत चकारात्तदर्थं च विचा

कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोऽन्तेवसायिनाम् १९ अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलो
भता भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः २० द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं
द्विजः वसन्गुरुकुले दान्तो ब्रह्माधीयीत चाहुतः २१ मेखलाजिनदण्डाक्षब्रह्मसूत्रकम
ण्डलून् जटिलोऽधौतदद्वासोऽरक्तपीठः कुशान्दधत् २२ स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारे च
वाग्यतः न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि २३ रेतो नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतध
रः स्वयम् ७ रयेत् २१ किंच मेखलादीन्कुशांश्च दधत् तत्राक्षशब्देनाक्षमाला कथंभूतः जटिलः अनभ्यं
गादिना जातजटः तथा अधौतदद्वासोऽरक्तपीठः दन्ताश्च वासश्च दद्वासांसि न धौतानि तानि यस्य सः अधौतदद्वा
साः स चासावरक्तपीठश्च न तु कौतुकादिना रक्तं पीठमासनं यस्य सः २२ जपश्च उच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः जपोच्चारं

ब्रह्मव्रतधरः अगृहस्थः स्वयमेव कथंचिदवकीर्णो अवगाह्य स्नात्वा यतासुः कृतप्राणायामः त्रिपदीं गायत्रीं जपेत् २४ संध्ये च द्वे यतवाक् जपन्नुपासीत् मध्यान्हे संध्यानिमित्तं मौनं नास्तीति द्विवचनं २५ २६ अन्यदपि यत्संप्राप्तं तच्च निवेदयेत् तेनानुज्ञातं तु संयतः सन्नुपयुंजीत इत्यर्थः २७ यानशय्यासनस्थानैः यांतं एष्वतो

अवकीर्णोऽवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदीं जपेत् २४ अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान्शुचिः समाहितउपासीत संध्ये च यतवाग्जपन् २५ आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः २६ सायंप्रातरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुंजीत संयतः २७ शुश्रूषमाणआचार्यं सदोपासीत नीचवत् यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृतांजलिः २८ एवंवृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः विद्या समाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितः २९ यद्यसौ छंदसां लोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपम् ॥

यानेन निद्रितमप्रमत्ततया समीपशयनेन विश्रांतं पादसंवाहनादिभिः समीपासनेन आसीनं कृतांजलिर्नियोगप्रतीक्षया नातिदूरेऽवस्थानेनेत्यर्थः २८ एवंभूतं वृत्तं यस्य सः २९ एवमुपकुर्वाणकस्य धर्मानुक्त्वा नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह यदीति षड्भिः असौ ब्रह्मचारी यदि छंदसां लोकं महर्लोकं ततो ब्रह्मलोकं

आरोढुमिच्छतीत्यर्थः यद्वा ऊर्द्धरेतसांलोकमितिब्रह्मलोकविशेषणं यत्रमूर्तिधराः कलादृत्युक्तत्वात् तर्हि
गुरवेविन्यसेत् समर्पयेत् अधिकस्वाध्यायार्थमधीतनिष्क्रियार्थंच ३०
बृहद्व्रतःसन् बृहन्नैष्ठिकंव्रतंयस्यसः विन्यसेत् समर्पयेत् अधिकस्वाध्यायार्थमधीतनिष्क्रियार्थंच ३०
ब्रह्मवर्चः वेदाभ्यासजंतेजः तद्वान् ३१ तस्यैवबनस्थयतिसाधारणधर्मानाह स्त्रीणामिति निरीक्षणं भाव

गुरवेविन्यसेद्देहंस्वाध्यायार्थंबृहद्व्रतः ३०अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेषुमांपरम् अपृ
थग्धीरुपासीतब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३१ स्त्रीणांनिरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम्
प्राणिनोमिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ३२ शौचमाचमनंस्नानंसंध्योपासनमार्ज
वम् तीर्थसेवाजपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ३३ सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयंनियमःकुल
नंदन मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायसंयमः ३४ एवंबृहद्व्रतधरोब्राह्मणोऽग्निरिवज्व
लन् मद्भक्तस्तीव्रतपसादग्धकर्माशयोऽमलः ३५ अथानंतरमावेक्ष्यन्यथाजिज्ञासिता

गमः ७ गर्भंक्ष्वेलनंपरिहासः एवमादिकंत्यजेत् मिथुनीभूतानग्रतस्त्यजेत् नपश्येदित्यर्थः ३२ तस्यै
वसर्वाश्रमसाधारणंधर्ममाह शौचमितिद्वाभ्यां ३३ ३४ निष्कामनैष्ठिकस्यतुमोक्षफलमाह एवमिति अ
मलः निष्कामश्चेत् दग्धःकर्माशयोंऽतःकरणंयस्य तथाभूतःसन्मद्भक्तोभवति ३५ उपकुर्वाणस्यसमावर्त

प्रवेष्टुमिच्छन् यथायथावद्विचारितवेदार्थः स्नायात् अभ्यंगादिकंकृत्वासमावर्तेतेत्यर्थः इतस्याधिका
रानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह गृहमिति सकामश्चेद्गृहं अंतःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनंप्रवि
शेत् शुद्धांतःकरणः सचद्विजोत्तमः ब्राह्मणश्चेत्सव्रजेदित्यर्थः यद्वा आश्रमादाश्रमांतरंगच्छेत् अन्यथाअ
नाश्रमीप्रतिलोमंचनाचरेदित्यर्थः अमत्सरइतिवाकेदः स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावस्यवक्ष्यमाणत्वात्

गुरवेदक्षिणांदत्वास्नायाद्वुवेनुमोदितः ३६ गृहंवनंवोपविशेत्सव्रजेद्वाद्विजोत्तमः
आश्रमादाश्रमंगच्छेन्नान्यथामत्सरश्चरेत ३७ गृहार्थीसदृशींभार्यामुद्वहेदजुगुप्सि
ताम् यवीयसींतुवयसायांसवर्णामनुक्रमात ३८ इज्याध्ययनदानानिसर्वेषांचद्वि
जन्मनाम् प्रतिग्रहोऽध्यापनंचब्राह्मणस्यैवयाजनम् ३९ प्रतिग्रहंमन्यमानस्तपस्ते
जोयशोनुदम् अन्याभ्यामेवजीवेतशिलैर्वादोषदकृतयोः ४० ७ ३७ विवाहनियमपूर्वकंव
र्णधर्मैःसहगृहस्थधर्मानाह गृहार्थीति सदृशींसवर्णां अजुगुप्सितांकुलतोलक्षणतश्चानिंदितां कामत
स्तुयामन्यामुद्वहेत् तांसवर्णामनुतस्याअनंतरं तत्रापिवर्णक्रमेणोद्वहेदित्यर्थः तिस्रोवर्णानुपूर्व्येणद्वेतथै
कायथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियविशांभार्याःस्वाःशूद्रजन्मनइतिस्मृतेः ३८ इज्यादयस्त्रैवर्णिकानामावश्य
काधर्माः ३९ प्रतिग्रहादित्रयंतुवृत्तिःसाचब्राह्मणस्यैव तत्रापिसुरव्यांसुरव्यतमांचान्यांचवृत्तिमाह प्रतिग्र

एवंचरन्तिकार्श्यंब्राह्मणेनसोढव्यमित्याह ब्राह्मणस्येति ४१ उंछवृत्तिर्नामविपणादिपतितकणोपादानं तांशिलवृत्त्यैकीकृत्य तयातुष्टचित्तस्यमोक्षफलमाह शिलोंछेति महांतमातिथ्यादिलक्षणं ४२ एवमधनस्यमहत्फलमुक्त्वा सधनानामप्याहत्रिभिःसमुद्धरंति दारिद्र्यादुत्तारयंति विप्रमित्युपलक्षणं मत्परा

ब्राह्मणस्यहिदेहोऽयंक्षुद्रकामायनेष्यते कृच्छ्रायतपसेचेहप्रेत्यानंतसुखायच ४१ शिलोंछवृत्त्यापरितुष्टचित्तोधर्मंमहांतंविरजंजुषाणः मय्यर्पितात्मागृहएवतिष्ठन्नातिप्रसक्तःसमुपैतिशांतिम् ४२ समुद्धरंतियेविप्रंसीदंतंमत्परायणम् तानुद्धरिष्येनचिरादापद्भ्योनौरिवार्णवात् ४३ सर्वाःसमुद्धरेद्राजापितेवव्यसनात्प्रजाः आत्मानमात्मनाधीरोयथागजपतिर्गजान् ४४ एवंविधोनरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा विधूयेहाशुभंकृत्स्नमिंद्रेणसहमोदते ४५ सीदन्विप्रोवणिग्वृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत् ४६

यणांयंकमपि ४३ राज्ञस्त्वावश्यकमेतदित्याह सर्वाइति ४४ ४५ सर्वेषामापद्वृत्तीराहसीदन्निति त्रिभिः पण्यैर्विक्रयार्हैः नतुसुरालवणाद्यैः तत्राप्यापदाक्रांतश्चेत्खड्गेनक्षत्रियवृत्त्यावा यद्यपिगौतमोनंतरांपापीयसींवृत्तिमातिष्ठेदितिस्मरन् खड्गधारणंपण्य

विक्रयाच्छ्रेष्ठंमन्यते तथाऽपिहिंसातोवणिग्वृत्तिरेवश्रेष्ठेतिभगवतोमतम् नतुस्ववृत्त्यानीचसेवया४६
तन्नाप्यापदिमृगयया विप्ररूपेणवाअध्यापनादिना४७ कारवः प्रतिलोमजविशेषाः कुरुण्डादयः तेषां
रसिंकटादिक्रियाम् आपद्वृत्तीर्णस्तुनानुकल्पेनवर्तेतेत्याह कृच्छ्रादिति ४८ तदेवंवृत्तिव्यवस्थामुक्त्वा

खड्गेनवापदाक्रांतोनस्ववृत्त्याकथंचन४६ वैश्यवृत्त्यातुराजन्योजीवेन्मृगयया
पदि चरेद्वाविप्ररूपेणनस्ववृत्त्याकथंचन४७ शूद्रवृत्तिंभजेद्वैश्यः शूद्रः कारुक
टक्रियाम् कृच्छ्रान्मुक्तोनगर्ह्येणवृत्तिंलिप्सेतकर्मणा४८ वेदाध्यायस्वधास्वा
हाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् देवर्षिपितृभूतानिमद्रूपाण्यन्वहंयजेत्४९ यदृच्छ
योपपन्नेनशुक्लेनोपार्जितेनवा धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून्५०
कुटुंबेषुनसज्जेतनप्रमाद्येत्कुटुंब्यपि ७ पुनर्गृहस्थस्यावश्यकान्पंचयज्ञानाह वेदाध्य
यनंब्रह्मयज्ञः तेनऋषीन् स्वधाकारेणपितॄन् स्वाहाकारेणदेवान् बलिहरणेनभूतानि अन्नाद्यैरन्नाद
कादिभिर्मनुष्यानितिज्ञातव्यं यथोदयंविभवानुसारतः तेषांस्वरूपंविधत्तेमद्रूपाणीति४९आवश्य
कंधर्ममुक्त्वाशक्त्यनुसारंधर्ममाह यदृच्छयाउद्यमंविनाउपार्जितेनवाशुक्लेनस्ववृत्त्यालब्धेन शुद्धेनवा
धनेनभृत्यानपोष्यान् ५० गृहस्थस्यापिनिवृत्तिनिष्ठामेवाह कुटुंबेष्विति त्रिभिः

नप्रमाद्येत् ईश्वरनिष्ठायांप्रमत्तोनभवेत् ननुदृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तस्यकथमप्रमादः विचारेणेत्याह
विपश्चिदिति ५१ तत्रापिदृष्टेष्वासक्तेराधिक्यात्तेषांनश्वरताप्रपंचयति पुत्रादीनामेकत्रसंगमः पां
थानांप्रपायांसंगमइव तत्रहेतुः अनुदेहंप्रतिदेहमेतेवियंतिनश्यंति निद्रानुवर्तीस्वप्नोनिद्रापायेयथा

विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् ५१ पुत्रदाराप्तबंधूनांसंगमः पांथसंगमः
अनुदेहंवियंत्येतेस्वप्नोनिद्रानुगोयथा ५२ इत्थंपरिमृशन्मुक्तोगृहेष्वतिथिवद्वस
न् नगृहैरनुबध्येतनिर्ममोनिरहंकृतः ५३ कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वामामेवभक्तिमा
न् तिष्ठेद्वनंवोपविशेत्प्रजावान्वापरिव्रजेत् ५४ यस्त्वासक्तमतिर्गेहेपुत्रवित्तैषणा
तुरः स्त्रैणःकृपणधीर्मूढोममाहमितिबध्यते ५५ अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबालात्म
जात्मजाः।अनाथामामृतेदीनाःकथंजीवंतिदुःखिताः ५६ एवंगृहाशयाक्षिप्तहृदयो
मूढधीरयम् ५७ यद्वति ५२ अतिथिवत् उदासीनः ५३ अस्याप्याश्रमविकल्पमाह कर्मभिरिति गृ
हाश्रमएवतिष्ठेत् यदिप्रजावान् तर्हिप्रव्रजेद्वा ५४ गृहाद्यासंगेदोषमाह यस्त्वितित्रिभिः ५५ बंधमेवाभि
नयेनदर्शयति अहोइति बालाआत्मजायस्याःसा आत्मजाश्चमांविनाअनाथाःसंतःकथंजीविष्यंतीति॥

क्षिप्तंहृदयंयस्यसः अंधंतमः अतितामसींयोनिम् ५७ इत्येकादशेटीकायांसप्तदशोध्यायः १७ अष्टाद
शेऽवदद्धर्मंवनस्थयतिगोचरम् अधिकारविशेषेणविशेषंचापितद्गतम् १ क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाा
ह वनमिति आयुषस्तृतीयंभागंपंचसप्ततिवर्षपर्यंतम् ततः परंक्षीणेंद्रियस्यषट्दिगोऽपिसंन्यासा

अतप्रस्तानतुध्यायन्मृतोंऽधंविशतेतमः ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएका
दशस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीभगवानुवाच वनंविविक्षुःपुत्रेषुभार्यांन्यस्यस
हैववा वनएववसेच्छांतस्तृतीयंभागमायुषः १ कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिंप्र
कल्पयेत् वसीतवल्कलंवासस्तृणपर्णाजिनानिच २ केशरोमनखश्मश्रुमलानि
बिभृयाद्दतः नधावेदप्सुमज्जेतत्रिकालंस्थंडिलेशयः ३ ग्रीष्मेतप्येतपंचाग्नीन्व
र्षास्वासारषाड्जले आकंठमग्नःशिशिरएवंवृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्वंसमश्नीया
त्कालपक्वमथापिवा ५ धिकारःस्यादितिभावः १ वसीतपरिदधीत २ दतः दंतान्नधावेत नशो
धयेत् त्रिकालमप्सुमज्जेत मुसलवत्स्नायात् स्थंडिलेशयः भूमिशायी ३ तप्येतपंचाग्नीन् सूर्येणसहच
तुर्दिशमग्नीन्निधायात्मानंतापयेदित्यर्थः आसारषाट् आसारंधारासंपातंसहतइतितथा अभ्रावकाशंना

मव्रतंचरेत् जलेआकंठमग्नः उदकवासंनाम
व्रतंचरेत् ४ उलूखलेनवाश्मनावाकुट्टयति

कंडयतीतितथा दंताएवोलूखलंयस्यसतथा ५ संचिनुयात् आहरेत् अन्यदाकालांतरेआहृतंकालांत
रेनाददीत् लब्धेनवेनवेऽन्नाद्येपुराणंतुपरित्यजेदितिनारदोक्तेः ६ कालनोदितान् आग्रयणादीन् ७ किंच
चाग्निहोत्रमितिसुनेश्चनैगमैर्वेदवादिभिः ८ अस्यनिष्कामस्यफलमाह एवमिति धमनीभिः शिराभिः

उलूखलाश्मकुट्टोवादंतोलूखलएववा ५ स्वयंसंचिनुयात्सर्वमात्मनोवृत्तिकार
णम् देशकालबलाभिज्ञोनाददीतान्यदाहृतम् ६ वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्काल
नोदितान् नतुश्रौतेनपशुनामांयजेतवनाश्रमी ७ अग्निहोत्रंचदर्शश्चपूर्णमासश्च
पूर्ववत् चातुर्मास्यानिचमुनेराम्नातानिचनैगमैः ८ एवंचीर्णेनतपसामुनिर्ध
मनिसंततः मांतपोमयमाराध्यऋषिलोकादुपैतिमाम् ९ यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं
तपोनिःश्रेयसंमहत् कामायाल्पीयसेयुंज्याद्बालिशःकोऽपरस्ततः १० यदाऽसौनि
यमेऽकल्पोजरयाजातवेपथुः

८ संततः व्याप्तः यावज्जीवंकृतेनतपसाशुष्कमांसइत्यर्थः ऋषि
लोकात् महर्लोकादिक्रमेण अयंभावः अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वाराऽत्रैवतावन्मुच्येत प्रतिबंधकवशात्तु
ल्येत्वनेनक्रमेणमुच्यतइति ९ तंसकामंनिंदति यस्त्विति निःश्रेयसंमोक्षफलं अल्पीयसेआविरिंच्याद

भा॰ एका॰ अ॰ १८ ...

तृतीयभागावसानेतुमंदविरागेपिसंन्यासाधिकारः यदितुततोऽर्वागेवस्वधर्मीशक्तोभवेत् तदापिस
म्यगविरक्तः विरक्तोवा तत्राविरक्तस्यकृत्यमाह यदेति जातोवेपशुः कंपोदेहेयस्यसः ११ विरक्तंप्रत्या
ह यदेति १२ तत्रादौकृत्यमाह दृष्ट्वेति यथोपदेशंश्राद्धाष्टकपूर्वकंप्राजापत्येष्ट्यामामिष्ट्वा स्वप्राणेआ
त्मनि १३ संन्यासेविघ्नाभवंतितानविगणय्यसंन्यसेदेवेत्याशयेनाह विप्रस्येति केनाभिप्रायेणकुर्वं

आत्मन्यग्नीन्समारोप्यमच्चित्तोऽग्निंसमाविशेत् ११ यदाकर्मविपाकेषुलोकेषु
निरयात्मसु विरागोजायतेसम्यक्न्यस्ताग्निःप्रव्रजेत्ततः १२ दृष्ट्वायथोपदेशं।
मांदत्वासर्वस्वमृत्विजे अग्नीन्स्वप्राणआवेश्यनिरपेक्षःपरिव्रजेत् १३ विप्रस्यवै
संन्यसतोदेवादारादिरूपिणः विघ्नान्कुर्वन्त्ययंह्यस्मानाक्रम्यसमियात्परम् १४ वि
भृयाच्चेन्मुनिर्वासःकौपीनाच्छादनंपरम् त्यक्तंनदंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि
१५ दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलम्

७ तितमाह अयमिति परंपरंब्रह्म १४ एवंप्रव्र
जितस्यधर्मानाह बिभृयाच्चेदिति परं कौपीनादन्यद्वासोयदिधारयितुमिच्छति तर्हिकौपीनमाच्छाद्यते
यावतातावन्मात्रंधारयेदित्यर्थः त्यक्तंप्रैषोच्चारात्पूर्वमेव अतोऽन्यत्किंचिदपिनबिभृयात् दंडपात्राभ्या
मित्यावश्यकजलपात्रादेरुपलक्षणं १५ मनःपूतंमनसासम्यक् ॥

विचार्य यच्छुद्धं तदाचरेत् १६ मौनं वाचो दण्डः अनीहा काम्यकर्मत्यागः देहस्य प्राणायामश्चेतसः एते त्रयो दण्डा यस्य न सन्ति अङ्ग हे उद्धव अङ्गे धृतैर्वेणुभिरिति वा १७ चतुर्ष्विति ब्राह्मणेष्वेव वृत्तिभेदेन चतुर्विधेषु पूर्वपूर्वासंभवे च विगर्ह्यान् अभिशस्तपतितान् असंक्लृप्तान् अन्नाद्यं लाभो भविष्यतीति पूर्वमनुद्दिष्टान् १८ बहिर्ग्रामात् पावितं प्रोक्षणादिभिः शोधितं विभज्य विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः अशेषमित्यधिकाह

सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् १६ मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् न ह्येते यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिः १७ भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् सप्तागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेन तावता १८ बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः विभज्य पावितं शेषं भुञ्जीताशेषमाहृतम् १९ एकश्चरेन्महीमेतां निःसंगः संयतेन्द्रियः आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः २० विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः

रणं निरस्तं याचितमिति पाठे माधुकरेण याचितमन्नं चेत्तर्हि विभज्य भुञ्जीत न त्वयाचितादि भैक्ष्यचतुष्टयमित्यर्थः माधुकरे तु नैवेद्यं भैक्ष्येनान्येष विद्यते नैवेद्यं क्षिपेदप्सु न्त्रितयं भौतिकं बहिरिति स्म ते: यद्वा तदानीं केनापि याचितं चेत्तन्मध्ये तस्मै किंचिद्विभज्य दद्यादित्यर्थः १९ किंच एकश्चरेदिति आत्मन्येव क्रीडा कौतुकं यस्य सः आत्मन्येव चरतस्तुष्टः आत्मवान् धीरः २० विविक्तं विजनं क्षेमं निर्भ

यंशरणं स्थानंयस्यसः मयिभावेनविमलआशयोयस्यसः २१ वंधंमोक्षंच केनवंधःकेनवामोक्षइतितावा
ह वंधइति २२ २३ पुराणिहट्टादिमंति ग्रामास्तद्रहिताःव्रजाःगोष्ठानि तान्सार्थान् यात्रिकजनसमूहा
न् २४ यतःशिलवृत्त्याप्राप्तेन तदीयेनांधसाअन्नेनशुद्धसत्त्वःसन्निवृत्तमोहः संसिध्यतिमुच्यते २५ ननु

आत्मानंचिंतयेदेकमभेदेनमयामुनिः २१ अन्वीक्षेतात्मनोवंधंमोक्षंचज्ञाननिष्ठया
वंधइंद्रियविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः २२ तस्मान्नियम्यषड्वर्गंमद्भावेनचरेन्मुनिः
विरक्तःक्षुल्लकामेभ्योलब्ध्वात्मनिसुखंमहत् २३ पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थंप्रवि
शंश्चरेत् पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतींमहीम् २४ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं
भैक्ष्यमाचरेत् संसिध्यत्याश्वसंमोहःशुद्धसत्वःशिलांधसा २५ नैतद्वस्तुतयापश्येद्दृ
श्यमानंविनश्यति असक्तचित्तोविरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात् २६ यदेतदात्मनिजग
न्मनोवाक्प्राणसंहतम् ७

मिष्टान्नंविहायकथंशिलान्नेप्रवृत्तिःस्यादतआह नैतदिति एतत् दृ
श्यमानंमिष्टान्नादिवस्तुतयानपश्येत् यतोविनश्यति अतइहामुत्रचलोकेअसक्तचित्तःसन् चिकीर्षितामु
तात् तदर्थकृत्यात् विरमेत् २६ ननुतथापि यावद्विनाशंसुखहेतुत्वात् तच्चिंतावतःकुतोविरागःस्याच्च

यदेतदिति एतज्जगत् ममतास्पदं मनोवाक्प्राणैः संहतं सहितमहंकारास्पदं शरीरं च सर्वं तज्ज्ञन्यंसु
खं च आत्मनि मायामात्रमिति तर्केण स्वप्नादिदृष्टांतेन त्यक्त्वा स्वस्थः आत्मनिष्ठः सन् तत् न स्मरेत् न
चिंतयेत् २७ एवं बहूदकादिधर्मानुक्त्वा परमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठ इति सार्द्धैर्दशभिः बहिर्विरक्तो मु
मुक्षुः सन् ज्ञाननिष्ठो वा मोक्षेऽप्यनपेक्षो मद्भक्तो वा सलिंगान् त्रिदंडादिसहितान् आश्रमान् तद्धर्मान्
त्यक्त्वा तदासक्तिं त्यक्त्वा यथोचितं धर्मं चरेदित्यर्थः न तु नरत्यंतत्याग एव विक्षितः पुनर्धर्म्मविधानात् अ

सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत् २७ ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽन
पेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः २८ बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो
जडवच्चरेत् वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यां नैगमश्चरेत् २९ वेदवादरतो न स्यान्न पाखं
डी न हैतुकः शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ३० ७ क्रियस्योत्तराध्याये वक्ष्यमाण

त्वाच्च तर्हि पूर्वस्मात्को विशेषस्तमाह अविधिगोचरः विधिकिंकरो न स्यादिति एतदेव स्फुटीकरिष्यति शौ
चमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेदित्यादिना २८ कथं चरेत्तदाह बुधः विवेकवानपि बालकवत् मानावमा
नविवेकशून्यः कुशलः निपुणोऽपि जडवत् फलानुसंधानाभावेन विद्वान् पंडितोऽप्युन्मत्तवत् लोकरंजना
भावेन नैगमः वेदार्थनिष्ठोऽपि गोचर्यां मनियताचारमिव २९ वेदवादरतः कर्मकांडव्याख्यानादिनिष्ठः पाखंडी

श्रुतिस्मृतिविरुद्धधर्मानुष्ठानवान् हैतुकः केवल
तर्कनिष्ठः शुष्कवादे निष्प्रयोजनगोष्ठ्यां यो विवादस्त

स्मिन् ३० अतिवादान् दुरुक्तानि ३१ आत्मदृष्ट्या तावद्वैरकारणं नास्तीत्युक्तम् एक एवेति देहदृष्ट्याऽपि ना-
स्तीत्याह भूतानिचदेहा अपिकारणरूपेणैकात्मकानि ३२ दैवतंत्रितंदैवाधीनंयतः ३३ अलंतर्हि भिक्षाप्रय-
त्नेनापितत्राह आहारमात्रार्थंसमीहेतैव यतः तस्यप्राणधरणंयुक्तंसम्यक् कथंतेनप्राणधारणेनतत्त्वं

नोद्विजेतजनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन देह-
मुद्दिश्यपशुवद्वैरंकुर्यान्नकेनचित् ३१ एकएवपरोह्यात्माभूतेष्वात्मन्यवस्थितः य-
थेंदुरुदपात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच ३२ अलब्ध्वानविषीदेतकालेकालेऽशनंक्वचित्
लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदैवतंत्रितम् ३३ आहारार्थंसमीहेतयुक्तंतत्प्राणधारण-
म् तत्त्वंविमृश्यतेतेनतद्विज्ञायविमुच्यते ३४ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुता-
परम् तथावासस्तथाशय्यांप्राप्तंप्राप्तंभजेन्मुनिः ३५ शौचमाचमनंस्नानंनतुचोद-
नयाचरेत् अन्यांश्चनियमाञ्ज्ञानीयथाऽहंलीलयेश्वरः ३६ ७७ विचार्यते किंतेनापित-

दाह तद्विज्ञायेति ३४ तर्हि किंमिष्टान्नादिकमग्राह्यमेवकिंनेवमुक्तमित्याह यदृच्छयेति ३५ यथाऽह-
मीश्वरोलीलयाचरामि तथाज्ञानीज्ञाननिष्ठः अनासक्तः कुर्यात् नतुविधिकिंकरत्वेन तस्यज्ञाननिष्ठाविरो-

कुतोविधिकिंकरत्वाभावस्तस्यतत्राह नहितस्यविकल्पाख्याभेदप्रतीतिः नन्वस्तीसासत्यं याचासौ त्वा पिमद्वीक्षयाज्ञानेनहतानत्रनहतापुनर्दृश्यमानत्वात्तत्राह आदेहांतात् क्वचित्कदाचित्बाधितैवख्यातिर्भवति ३७ तदेवंविरक्तस्यपरोक्षज्ञानवतः संन्यासंतद्धर्मांश्चोक्त्वा केवलंवैराग्यवंतंविवि

नहितस्यविकल्पाख्यायाचमद्वीक्षयाहता आदेहांतात्क्वचित्ख्यातिस्ततः संपद्यतेमया ३७ दुःखोदर्केषुकामेषुजातनिर्वेदआत्मवान् अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेत ३८ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः यावद्ब्रह्मविजानीयान्मामेवगुरुमादृतः ३९ यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचंडेंद्रियसारथिः ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ४० सुरानात्मानमात्मस्थंनिन्हुतेमांचधर्महा अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्चविहीयते ४१ भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसातपईक्षावनौकसः ८८ दिक्षुप्रत्याह दुःखोदर्केष्विति नजिज्ञासितोमद्धर्मोमत्प्राप्तिसाधनंयेनसः ३८ मामेवमद्दृष्ट्यैवगुरुंपरिचरेत् ततः परमेकश्चरेदित्यादिधर्मैर्वर्तेतद्दुतिभावः ३९ अनाधिकारिणः संन्यासंनिंदतिद्वाभ्यां यस्त्विति प्रचंडोऽत्यासक्तः इंद्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्यसः ४० सुरान्यष्टव्यान्देवान् आत्मानंचस्वात्मानमात्मस्थंमांचनिन्हुते प्रता

भिक्षोरिति ४२ अन्यधर्मान्कांश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति ब्रह्मचर्यमिति शौचं रागादिराहित्यं च तस्य ब्रह्मचर्यमि त्याह ऋतौ गंतुरिति ४३ एवंभूतवर्णाश्रमधर्मफलमाह इतिमामिति दृढां मद्भक्तिं विंदते ४४ ततः किमत आह भक्त्येति महेश्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वस्योत्पत्त्यप्ययौ यस्मात् अतएव त

गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनम् ४२ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषो भूतसौहृद म् गृहस्थस्याप्यृतौ गंतुः सर्वेषां मदुपासनम् ४३ इतिमां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्य भाक् सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विंदते ऽचिरात् ४४ भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकम हेश्वरम् सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्मकारणं मोपयाति सः ४५ इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो नि ज्ञातमद्गतिः ज्ञानविज्ञानसंपन्नो नचिरात्समुपैति माम् ४६ वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ४७ एतत्ते ऽभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् ४८ कारणं मां मां ब्रह्मरूपं वैकुंठनिवासिनं यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य कारणं मामुपया ति सामीप्येन प्राप्नोति ४५ ततश्चासौ मुक्त एवेत्याह इति एवंभूतेन स्वधर्मेण निर्णिक्तं शुद्धं सत्त्वं यस्य सः अतएव निर्ज्ञाता मम गतिरैश्वर्यं येन ४६ उक्तमर्थं संक्षिप्याह य एष आचारलक्षणः पितृलोकप्राप्तिफलः

यथाभक्तोभूत्वामांपरंसंप्राप्नुयादिति४८इत्येकादशेटीकायांअष्टादशोऽध्यायः१८ ज्ञानादेर्निर्णयःपूर्वं
कृतोह्याश्रमधर्मतः अन्नोनविंशतितमेज्ञानादेस्त्यागउच्यते१ तदेवंतर्कतोबाधितोऽपिदेहादिप्रपंचो
यावदपरोक्षानुभवेनदिङ्मोहादिरिवनलीयते तावत्ज्ञानाभ्यासस्ततोमुक्तिरित्युक्तं आदेहांतात्क्व
चित्ख्यातिस्ततःसंपद्यतेमयेत्यादिना यस्यत्वपरोक्षानुभवेनप्रपंचोलीनप्रायस्तस्यनकिंचित्कृत्य

यथास्वधर्मसंयुक्तोभक्तोमांसमियात्परम्४८इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकाद
शस्कंधेअष्टादशोऽध्यायः१८ श्रीभगवानुवाच योविद्याश्रुतसंपन्नआत्मवान्नानुमा
निकः मायामात्रमिदंज्ञात्वाज्ञानंचमयिसंन्यसेत्१ ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टःस्वार्थोहे
तुश्चसंमतः स्वर्गश्चैवापवर्गश्चनान्योऽर्थोमदृतेप्रियः२ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाःप
दंश्रेष्ठंविदुर्मम ज्ञानीप्रियतमोऽतोमेज्ञानेनासौबिभर्तिमाम्३ ७मस्तीत्याह यइति वि

द्याअनुभवः तत्पर्यंतेनश्रुतेनसंपन्नः अतएवात्मवान् प्राप्तात्मतत्त्वः नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवा
न्नभवति अनकारपाठेप्राक्श्रुत्यनुकूलतर्कतोनिर्णीतार्थइत्यर्थः सएतद्द्वैतं तन्निवृत्तिसाधनंचमयिमाया
मात्रमितिज्ञात्वा ज्ञानंचतत्साधनंसंन्यसेत् अयमेवविद्वत्संन्यासोनाम१ अत्रहेतुमाह ज्ञानिनस्त्विति यस्माद
हमेवतस्येष्टः अपेक्षितः स्वार्थः फलंहेतुः तत्साधनंच संमतः स्वर्गोऽभ्युदयश्च अपवर्गः संसारनिवृत्तिश्च अत

भिनंदति ज्ञानीति यतोऽसौ ज्ञानेनमांधारयति ३ तस्यज्ञानंस्तौति तपइति अलमत्यर्थं ज्ञानस्यकलयाले
शेन ४ ज्ञानेनसहितंतत्स्वयंतंयथाभवतितथाज्ञात्वा तत्संपन्नःसन्मामेवभज अन्यत्सर्वंत्यजेत्यर्थः ५ त
स्यप्रत्ययार्थंपूर्वेषांवृत्तमाह ज्ञानेति मामेवसंसिद्धिंप्राप्ताः ६ तदेवज्ञानंसंक्षेपतउपदिशति त्वयीति त्रि
विधः आध्यात्मिकादिः विकारः देहादिः सः माया नतुपरमार्थः यद्यस्मात् अंतरामध्यएवापतति रज्जौ

तपस्तीर्थंजपोदानंपवित्राणीतराणिच नालंकुर्वंतितांसिद्धिंयाज्ञानकलयाकृ
ता ४ तस्माज्ज्ञानेनसहितंज्ञात्वास्वात्मानमुद्धव ज्ञानविज्ञानसंपन्नोभजमांभक्ति
भावतः ५ ज्ञानविज्ञानयज्ञेनमामिष्ट्वात्मानमात्मनि सर्वयज्ञपतिंमांवैसंसिद्धिंमु
नयोऽगमन् ६ त्वय्युद्धवाश्रयतियस्त्रिविधोविकारोमायांतरापततिनाद्यपवर्ग
योर्यत् जन्मादयोऽस्ययदमीतवतस्यकिंस्युराद्यंतयोर्यदसतोऽस्तितदेवमध्ये ७

सर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोः नत्वादावंतेचास्ति अतः यत् यदा अस्यविकारस्यामीजन्मादयःस्युः
तदा तस्यतवाधिष्ठानभूतस्यकिंनकिंचिदित्यर्थः ननुतस्यापिवस्तुतोनसंति तस्यासत्त्वादित्याह
आद्यंतयोरिति असतः सर्पादेः आद्यंतयोर्यदस्ति रज्ज्वादितदेवमध्येऽपि ननुसर्पादितद्दृश्यंविकारो
नास्तीत्यर्थः यद्वा आद्यंतयोर्यदस्तितन्मध्येऽप्यस्त्येव नतस्यजन्मादयःसंति अतस्त्वंनिर्विकारंब्रह्मेति

ज्ञानादेर्विशेषंजिज्ञासुःपृच्छति ज्ञानमिति विशुद्धमेतत् ज्ञानंविपुलंयथाभवतितथाकथयेति मह
द्भिर्ब्रह्मादिभिर्मृग्यं ८ महद्भिर्मृग्यत्वमभिनयेनाह तापत्रयेणेति तापत्रयेण अध्यात्मादिना अभिह
तस्य अतःसंतप्यमानस्य अंघ्रिद्वंद्वमेवातपत्रंतस्मात्केवलमातपात्त्रातुःकिंतुअमृतमप्यभितोवर्षि

उद्धवउवाच ज्ञानंविशुद्धंविपुलंयथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतंपुराणम् आख्याहिवि
श्वेश्वरविश्वमूर्तेत्वद्भक्तियोगंचमहद्भिर्मृग्यम् ८ तापत्रयेणाभिहतस्यघोरेसंतप्य
मानस्यभवाध्वनीश पश्यामिनान्यच्छरणंतवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ९
दष्टंजनंसंपतितंबिलेस्मिन्कालाहिनाक्षुद्रसुखोरुतर्षं समुद्धरैनंकृपयाऽपवर्ग्यै।
र्वचोभिरासिंचमहानुभाव १० श्रीभगवानुवाच इत्थमेतत्पुराराजाभीष्मंधर्मभृतां
वरम् अजातशत्रुःपप्रच्छसर्वेषांनोनुशृण्वताम् ११ निवृत्तेभारतेयुद्धेसुहृन्निधन।
विह्वलः श्रुत्वाधर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत १२ ७ ति यत्तस्मात् ९ अतिकृपास्प
त्वात्स्वयमाह दष्टमिति अस्मिन्बिलेसंसारकूपेपतितं तत्रचकालाहिनादष्टमेवमपि क्षुद्रसुखेष्वेवउरुस्त
र्षस्तृष्णायस्यतम् दह्यमानःकथंसमुद्धरणीयइतिचेत्तत्राहआपवर्ग्यैःअपवर्गबोधकैःवागमृतैरासिंचेति १०

१६
भा॰ए॰
टी॰
८२

ज्ञानादिभिरुपबृंहितान् तत्सहितानित्यर्थः १३ तत्र ज्ञानं कथयति नवेति प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपं
चतन्मात्राणि एकादशेंद्रियाणि पंचमहाभूतानि त्रयोगुणाः एतान्भावानष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्र
ह्मादिस्थावरांतेषु कार्येषु अनुगतानि येन ज्ञानेनेक्षेत अथ एषु अपि भावेषु एकं परमात्मतत्त्वमनुगतं येने
क्षेत कार्यकारणात्मकं जगत् परमकारणात्मकमेवैतत् नतु ततः पृथगिति येन पश्यति तज्ज्ञानमित्यर्थः
१४ विज्ञानमाह एतदेवेति श्लोकार्धेन यत् यदा येनैकेनानुगतानेकात्मकान्भावान्पूर्वमैक्षत तान् त

तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् । ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृं-
हितान् १३ नवैकादश पंच त्रीन् भावान्भूतेषु येन वै । ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं म
म निश्चितम् १४ एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् ।

७ थापूर्ववन्नेक्षेत किंतु तदेकं
परमकारणं ब्रह्मैव तदा एतदेव विज्ञानमुच्यते एतदुक्तं भवति परोऽक्षज्ञानेनापरोऽक्षभ्रमस्य दि-
ङ्मोहादिष्विव निरस्तभावात् तदात्मकं जगत् पश्यंस्तथात्मनः पृथक् सदिति मन्यते अपरोऽक्षज्ञाने
तु बाधितमेव जीवन्मुक्तः संस्कारशेषं पश्यति अतः परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येते।
इति एके सर्वकार्याणामनुगतिं कार्येभ्यः पृथगसत्त्वं चोपपादयति सार्धेन तत्र यदि न कदाचिदनीदृ
शं जगदित्यादिमतेनैतेषां भावानामुत्पत्त्यादयो न स्युः तर्हि कारणस्यैकदा भावादेकात्मता मिथ्यात्वं च

रामः
८३

अतस्तेषामुत्पत्त्यादीन्साधयतिस्थितीति त्रिगुणात्मनांसावयवानामित्यर्थः विमताभावाउत्पत्त्यादिमं
तः सावयवत्वात् घटादिवदितिपश्येत् १५ ततआदौउत्पत्तौअंतेपरिणामांतरापत्तौचकारणत्वेन म
ध्येचाश्रयत्वेन सज्यात्सज्यंकार्यात्कार्यांतरंप्रतियदन्वियात् अनुगच्छेत् तत्प्रतिसं
क्रामेतेषांप्रलयेचयदवशिष्येततदेवसदितिपश्येदित्यर्थः १६ वैराग्यमाहश्रुतिरितिद्वाभ्यां श्रुतिः नेह

स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानांत्रिगुणात्मनाम् १५ आदावंतेचमध्येचसज्यात्स
ज्यंयदन्वियात् पुनस्तत्प्रतिसंक्रामेयच्छिष्येततदेवसत् १६ श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्य
मनुमानंचतुष्टयम् प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते १७ कर्मणांपरिणामि
त्वादाविरिंच्याद‍मंगलम् विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् १८ भक्तियोगः पु

रैवोक्तः प्रीयमाणायतेऽनघ ७ नानास्तिकिंचनेत्यादि प्रत्यक्षंपटादिकार्यंतंत्वादिव्यतिरेकेणन
दृश्यते चैतन्यव्यतिरेकेणाचनकिंचिद्दृश्यतइति ऐतिह्यंमहाजनप्रसिद्धिः अनुमानम् विमतंमिथ्यादृ
श्यत्वात् शुक्तिरजतादिवदित्यादि एवंप्रमाणचतुष्टयं एतेष्वनवस्थानात् एतैर्बाधितत्वात् सएवंसर्वानुगतं
सत्यमात्मतत्त्वंपश्यन् विकल्पस्यचमिथ्यात्वात्ततोविरज्यतेविरक्तोभवतीत्यर्थः १७ ननुवेदोक्तंस्वर्गादिसु
खंशाश्वतंकथंविरज्येतेत्याह कर्मणामितिआविरिंच्यात् ब्रह्मलोकपर्यंतमदृष्टमपिसुखममंगलंदुःखरूपंनश्वरं

पूर्वमुक्तएवतथाऽपितास्मिन्प्रीतिंप्राप्नुवतेतुभ्यंपुनश्चकथयिष्यामि १९ श्रद्धाश्रवणादरः शश्वदितिसर्वत्रानुषज्जते मदनुकीर्तनंश्रवणानंतरंमत्कथाव्याख्यानमित्यर्थः २० २१ अंगचेष्टालौकिकीक्रिया वचसालौकिकेनापिमद्गुणानामीरणंकथनं २२ मदर्थेमद्भजनार्थे तद्विरोधिनोऽर्थस्यपरित्यागः भोगस्यतत्साध

पुनश्चकथयिष्यामिमद्भक्तेःकारणंपरम् १९ श्रद्धाऽमृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनम् परिनिष्ठाचपूजायांस्तुतिभिःस्तवनंमम २० आदरःपरिचर्यायांसर्वांगैरभिवंदनम् मद्भक्तपूजाभ्यधिकासर्वभूतेषुमन्मतिः २१ मदर्थेष्वंगचेष्टाचवचसामद्गुणेरणम् मय्यर्पणंचमनसःसर्वकामविवर्जनम् २२ मदर्थेऽर्थपरित्यागोभोगस्यचसुखस्यच इष्टंदत्तंहुतंजप्तंमदर्थंयद्व्रतंतपः २३ एवंधर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् मयिसंजायतेभक्तिःकोन्योर्थोस्यावशिष्यते २४ यदात्मन्यर्पितंचित्तंशांतंसत्त्वोपबृंहितम्

नस्यचंदनादेः सुखस्यपुत्रोपलालनादेः इष्टादिवैदिकंयत्कर्मतदपिमदर्थंकृतंभक्तेःकारणमित्यर्थः २३ भक्तिःप्रेमलक्षणासंजायते अस्यभक्तस्यअन्यःकोऽर्थःसाधनरूपःसाध्यरूपोवाऽवशिष्यते सर्वोऽपिस्वतएवभवतीत्यर्थः २४ तदेवाह किंबहुनाचित्तमेवांतर्बहिर्निष्ठम

यदात्मनिमयिईश्वरे चित्तमर्पितंतदापुमान् धर्मादीन्सांप्रोत्येव २५ एतदेवव्यतिरेकेणद्रढयति यत्
यदातच्चित्तंविकल्पे देहगृहादावर्पितंसत्परिधावति तदाथिर्कंरजस्वलमसन्निष्ठंचभवति ततश्चवि
पर्ययमधर्मादिकंविद्धि २६ स्वाभिप्रेतान्धर्मादीन्व्याचष्टे धर्मोमद्भक्तिकृत् ततएवप्रोक्तःप्रकृष्टउक्तः

धर्मंज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते २५ यदर्पितंतद्विकल्पेइंद्रियैःपरिधावति
रजस्वलंचासन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययम् २६ धर्मोमद्भक्तिकृत्प्रोक्तोज्ञानंचैकात्म्य
दर्शनम् गुणेष्वसंगोवैराग्यमैश्वर्यंचाणिमादयः २७ उद्धवउवाच यमःकतिविधः
प्रोक्तोनियमोवाऽरिकर्शन कःशमःकोदमःकृष्णकातितिक्षाधृतिःप्रभो २८ किंदा
नंकिंतपःशौर्यंकिंसत्यमृतमुच्यते कस्त्यागःकिंधनंचेष्टंकोयज्ञःकाचदक्षिणा
२९ पुंसःकिंस्विद्बलंश्रीमन्भगोलाभश्चकेशव काविद्याह्रीःपराकाश्रीःकिंसुखंदुः
खमेवच ३० कःपंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथश्चकः ७७ शास्त्रेषु २७ धर्मादीनांमहाजने
नप्रसिद्धानामन्यथाव्याख्यातत्वाद्यमादिष्वपिसंख्यातःस्वरूपतोवाकिंचिद्वैलक्षण्यंस्यादितिएवंसंभा
वनयातद्विशेषंजिज्ञासुःपृच्छति यमइतिपंचभिः २८ इष्टमभ्यर्हितंधनंचकिं २९ परेतिविद्यादीनांविशे

३१ प्रश्नान्स्पष्टानर्थान् विपरीतान् अशमादीन् ३२ यमनियमानाह अहिंसेतित्रिभिः अस्तेयंमनसाऽपि परस्वाग्रहणं आस्तिक्यंधर्मेविश्वासः ३३ शौचंबाह्यमाभ्यंतरंचेतिद्वयं अतोद्वादशनियमाः श्रद्धाधर्माद रः ३४ उभयोःश्लोकयोर्येस्मृताः तेयमानियमाश्च यद्वा उभयोःप्रवृत्तनिवृत्तयोःमुमुक्षोर्यमामुख्याः सका

कः स्वर्गोनरकः कः स्वित्कोबंधुरुतकिंगृहम् ३१ कआढ्यःकोदरिद्रोवाकृपणःकः कईश्वरः एतान्प्रश्नान्ममब्रूहिविपरीतांश्चसत्पते ३२ श्रीभगवानुवाच अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगोह्रीरसंचयः आस्तिक्यंब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यंक्षमाभयम् ३३ शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनम् तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टिराचार्यसेव नम् ३४ एतेयमाःसनियमाउभयोर्द्वादशस्मृताः पुंसामुपासितास्तातयथाकामं दुहंतिहि ३५ शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियसंयमः [illegible] मस्त्वनियमामुख्याः स्मृतास्त्वर्थः

अत्रहेतुमाह हियस्मात् उपासिताःसेविताःसंतःपुंसांप्रवृत्तानांनिवृत्तानांचयथाकामं कामानुसारे णमोक्षमभ्युदयंचदुहंतीति ३५ मुमुक्षोरुपादेयान्शमादीन्हेयांश्चदुःखादीन्महाजनप्रसिद्धेभ्योवि लक्षणानाह शमइत्यादिनायावत्समाप्ति एतेनैवतद्विपरीताअशमादयोऽप्युन्नेयाः शमोमन्निष्ठताबुद्धेः

नतुशांतिमात्रं दमः इंद्रियसंयमः नचौरादिदमनं तितिक्षाविहितदुःखस्यसंमर्षः सहनंनभारादेः जि
ह्वोपस्थयोर्जयोवेगधारणंधृतिः नतुअनुद्वेगमात्रं ३६ दंडोभूतद्रोहः तस्यत्यागोदानं नधनार्पणं कामा
त्यागः भोगोपेक्षातपः नकृच्छ्रादिस्वभावोवासनातस्यजयः प्रतिबंधः शौर्यं नविक्रांतिः समंब्रह्मतस्यदर्श
नमालोचनं सत्यविषयत्वात्सत्यं नयथार्थभाषणमात्रं ३७ अन्यत्त्वृतंसूनृतासत्याप्रियाचवाक् एवंच
ऋतसत्ययोः स्फुटएवविवेकः क्रमप्राप्तंत्यागंव्याख्यातुमादौततोऽर्थभेदेनशौचंव्याचष्टे तस्यापिमंगलत्वा

तितिक्षादुःखसंमर्षोजिह्वोपस्थजयोधृतिः ३६ दंडन्यासः परंदानंकामत्यागस्त
पः स्मृतम् स्वभावविजयः शौर्यंसत्यंचसमदर्शनम् ३७ ऋतंचसूनृतावाणीक
विभिः परिकीर्तिता कर्मस्वसंगमः शौचंत्यागः संन्यासउच्यते ३८ धर्मइष्टंधनंनॄ
णांयज्ञोऽहंभगवत्तमः दक्षिणाज्ञानसंदेशः प्राणायामः परंबलम् ३९ भगोमऐश्व
रोभावोलाभोमद्भक्तिरुत्तमः

गरूपत्वेनत्यागाभेदप्रतीतेः कर्मसुअसंगमः अनासक्तिः शौचंत्या
गस्तुसंन्यासइतितयोर्भेदइत्यर्थः ३८ नॄणामिष्टंधनंधर्मः नपश्वादिसाधारणंभगवत्तमः परमेश्वरोऽहमेव
यज्ञः मदुपास्याययज्ञोऽनुष्ठेयः नक्रियामात्रमित्यर्थः यज्ञार्थंदानंदक्षिणासाचज्ञानोपदेशः नहिरण्यादिदानं
तेनहियज्ञरूपोविष्णुः प्राप्यते दुर्दमदमनंबलं तच्चमनोदमनरूपत्वात्प्राणायामइति ३९ लाभंव्याचिख्या

लोकेतयोरभेदप्रसिद्धेः भगोभाग्यंतच्चमेऐश्वरोभावोमदीयमैश्वर्यादिषाड्गुण्यमित्यर्थः उत्तमोलाभस्तु
मद्भक्तिर्नपुत्रादिः विद्याचात्मनिप्रतीतस्यभेदस्यबाधः नज्ञानमात्रं अकर्मसुजुगुप्साहेयत्वदर्शनंह्रीःन
लज्जामात्रं४० गुणाएवश्रीर्मंडनं नकिरीटादिः दुःखसुखयोरत्ययः अतिक्रमः अनजुसंधानंसुखं नभो
गः विषयभोगापेक्षैवदुःखंनाग्निदाहादि बंधमोक्षंद्वयंचयोवेत्तिसपंडितः नविद्वन्मात्रं४१ अहंबुद्धिरि
त्युपलक्षणं देहगेहादिष्वहंममेत्यभिमानवान्मूर्खइत्यर्थः मन्निगमः मांनितरांगमयति प्रापयतियो॥

विद्यात्मनिभिदाबाधोजुगुप्साह्रीरकर्मसु४० श्रीर्गुणानैरपेक्ष्याद्याः सुखंदुःखसुखा
त्ययः दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित्४१ मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिः पंथाम
न्निगमः स्मृतः उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः४२ नरकस्तमउन्नाहोबं॥
धुर्गुरुरहंसखे गृहंशरीरंमानुष्यंगुणाढ्योह्याढ्यउच्यते४३ ॐ निवृत्तिमार्गः सतुपंथाः स

न्मार्गः नकंटकादिशून्यः चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिमार्गः सउत्पथः कुमार्गः नतुचौराद्याकुलः सत्त्वगुणस्योदयः
उद्रेकः स्वर्गः नैंद्रादिलोकः४२ तमसउन्नाहउद्रेकः सनरकः नतामिस्रादिः गुरुरेवबंधुः नभ्रात्रादिः सचाह
मेवयथाऽहंजगद्गुरुः एकएवपरोबंधुर्विषमेसमुपस्थितेगुरुः सकलधर्मात्मायत्राकिंचनगोहरिरिति ससा
धनंभोगायतनंगृहंतच्चमानुष्यंमानुषंरूपंशरीरमेवनहर्म्यादि गुणैःसंपन्नआढ्यउच्यते नधनी॥४३॥

असंतुष्टोयः सदरिद्रः ननिःस्वःयोऽजितेंद्रियः सकृपणः शोच्यः नदीनः विषयेष्वनासक्तधीर्यः सईशः स्वतंत्रः नराजादिः गुणसंगः गुणेषुसंगोयस्यसः विपर्ययः अनीशः एतच्चशमादिविपर्ययोपलक्षणार्थं ४४ उपसंहरति एतदिति साधुमोक्षोपयोगितयाएतच्चसर्वंगुणदोषयोर्विवेकायोद्धवेनपृष्टमितितयोः संक्षेपतोलक्षणमाह किंबहुनावर्णितेन गुणदोषयोःलक्षणमेतावदेवतदाह गुणदोषयोर्दृशिर्दर्शनंदोषः गुणस्तुतदुभयदर्शनविवर्जितस्वभावइति ४५ इत्येकादशेटीकायांएकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशेयोगत्रयंप्रोक्तंभक्तिज्ञानक्रि

दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टः कृपणोयोऽजितेंद्रियः गुणेष्वसक्तधीरीशोगुणसंगोविपर्ययः ४४ एतउद्धवतेप्रश्नाः सर्वेसाधुनिरूपिताः किंवर्णितेनबहुनालक्षणंगुणदोषयोः गुणदोषदृशिर्दोषोगुणस्तूभयवर्जितः ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकोनविंशोऽध्यायः १९ उद्धवउवाच विधिश्चप्रतिषेधश्चनिगमोहीश्वरस्यते॥

यात्मकं गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः १ गुणदोषदृशिर्दोषगुणस्तूभयवर्जितइत्युक्तंतदाक्षिपति विधिश्चेतिपंचभिः विधिश्चप्रतिषेधश्चेश्वरस्यतवनिगमआज्ञारूपोवेदः सचविधेयानांप्रतिषेध्यानांचकर्मणांगुणदोषंपुण्यपापफलरूपमेवेक्षते उत्तमाधमभावेनतदधिकारिणांवर्णानामाश्रमाणांविकल्पंभेदंच गुणदोषरूपमेवेक्षते प्रतिलोमानुलोमजंचगुणदोषंरूपमेवेक्षते प्रतिलोमानुलोमजंचगुणदोषंचतथै

वावेक्ष्यते प्रतिलोमजाः उत्तमवर्णासु स्त्रीषु हीनवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैदेहकादयः अनुलोमजास्तु
उत्तमवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो हीनवर्णासु स्त्रीषु जाताः मूर्धावसिक्ताम्बष्ठादयः तेषांच असत्त्वंतत्तुविज्ञेयाः प्रति-
लोमजास्तुउत्तमवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो हीनवर्णासु तानहंताभ्याम् स्वर्गनरकंचतत्फलतयागुणदोषरूपमेवा
वेक्ष्यते एतच्चोत्तराध्याये प्रपंचयिष्यते १ २ तथापि प्रस्तुते किमायातमत आह गुणदोषेति गुणदोषदर्शिर्दो
षद्वृत्तिनिराकृतत्वात् गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण तां विना निषेधविधिलक्षणं तव वचः कथं तच्च वचोंऽतरेण

अवेक्ष्यतेऽरविंदाक्ष गुणदोषं च कर्मणाम् १ वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजम्
द्रव्यदेशवयःकालान् स्वर्गनरकमेव च २ गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण वचस्तव निःश्रे
यसं कथं नृणां निषेधविधिलक्षणम् ३ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर ४ नृणां निःश्रे

यसं कथं स्यात्तत्रापि श्रोतव्यो मंतव्य इति साधनविधेः नानुध्यायेद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदित्यादिनि
षेधस्य चावश्यकत्वादिति भावः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण निषेधविधिलक्षणं तव वचो विनेति सामाना
धिकरण्यमेवास्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण निषेधविधिलक्षणमपि वचः कथं नु तत्त्वमस्यादिवाक्य
वन्निःश्रेयसपरं स्यात् सर्वस्य वेदस्य तत्परत्वांगीकारादित्यर्थः ३ ननु पितरो देवाश्च सर्वज्ञाः प्रत्यक्षतो दृष्टा म
नुष्येभ्यः कथयिष्यंतीत्याह पित्रादीनां सर्वेषां तव त्वद्वाक्यरूपो वेद एव तु श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुः प्रमापकम् ॥

कअनुपलब्धेऽर्थेमोक्षेस्वर्गादौच तथासाध्यसाधनयोः इदमस्यसाध्यमिदमस्यसाधनमित्यत्रापि तदेवं
गुणदोषदृष्ट्यभावेनिःश्रेयसंनघटेत४ किंच शास्त्रेणैवविहितांभेददृष्टिंतस्मिन्नेवविषयेशास्त्रंकथंनिवर्त
यदित्याह तेनिगमात् स्वदाज्ञारूपादेदादेवनहिस्वतः यस्मादर्थप्राप्तत्वेननिवर्तेत इत्युक्तंभ्रमोभवति त
न्निवर्तयेतिशेषः५ विषयाभेदेऽप्यधिकारिभेदेनाविरोधंवक्तुंप्रथमंयोगत्रयमाह योगाइति योगाउपायाः ब्र

श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थेसाध्यसाधनयोरपि४ गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्तेनहिस्वतः॥
निगमेनापवादश्चभिदायाइतिह्यमः५ श्रीभगवानुवाच योगास्त्रयोमयाप्रोक्तानृणां
श्रेयोविधित्सया ज्ञानंकर्मचभक्तिश्चनोपायोऽन्योऽस्तिकुत्रचित्६ निर्विण्णानांज्ञान
योगोन्यासिनामिहकर्मसु तेष्वनिर्विण्णचित्तानांकर्मयोगस्तुकामिनाम्७ ७ ह्मकर्मदेव

ताकांडैः प्रोक्ताः कर्मचनिष्कामम् श्रेयोविधित्सयामोक्षसाधनेच्छया अन्यउपायोनास्तीतिकाम्यकर्मादिकं
आवर्तयति तथाचोत्तराध्यायेस्फुटीकरिष्यति यएतानित्यादिना६ तेष्वधिकारिभेदमाह निर्विण्णानामि
तिद्वाभ्यां इहएषांमध्येकर्मसुनिर्विण्णानांदुःखबुद्ध्यातत्फलेषुविरक्तानामतएवसाधनभूतकर्मन्यासि
नां ज्ञानयोगःसिद्धिदइत्युत्तरेणान्वयः अनिर्विण्णचित्तानांदुःखबुद्धिशून्यानां अतःकामिनांतत्फलेष्ववि
रक्तानामित्यर्थः ॥७॥

यदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेन तत्रकाम्यकर्मसुप्रवर्तमानस्यसर्वात्मनाविधिप्रतिषेधाधिकारइत्युत्तराध्या
येवक्ष्यति निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तुयथाशक्ति सचज्ञानभक्तियोगाधिकारात्प्रागेव तदधिकृतयो
स्तुस्वल्पःतासांसिद्धीनांतुनकिंचिदिति ८ सावधिंकर्मयोगमाह तावदितिनवभिःकर्माणिनित्यनैमित्तिका
नि यावतायावत् ९ कर्मयोगिनोज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्मस्थइति अनाशीःकामःअफल

यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ननिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोऽस्यसि
द्धिदः ८ तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजाय
ते ९ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञैरनाशीःकामउद्धव नयातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् १०
अस्मिँल्लोकेवर्तमानःस्वधर्मस्थोऽनघःशुचिः ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृच्छया
११ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा ७ कामःअन्यत्निषिद्धं नरकयानंहिदृष्टैवव

हितातिक्रमाद्वानिषिद्धाचरणाद्वा अतःस्वधर्मस्थत्वान्निषिद्धवर्जनाच्चनरकंनयाति अफलकामत्वान्न
स्वर्गमपीत्यर्थः १० किंतु अस्मिँल्लोके अस्मिन्नेवदेहे अनघःनिषिद्धत्यागी अतःशुचिःनिवृत्तरागादिमलः
यदृच्छयेति केवलज्ञानादपिभक्तेर्दुर्लभतांद्योतयति ११ अनेनप्रकारेणज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नरदेहंस्तौ ग्सः
ति स्वर्गिणोपीति निरयिणइतिदृष्टांतत्वेनोक्तं ज्ञानभक्तिभ्यांज्ञानभक्त्योः छे ॥ छे ॥ छे ॥ छे ॥ छे

यदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेन तत्रकाम्यकर्मसुप्रवर्तमानस्सर्वात्मनाविधिप्रतिषेधाधिकारइत्युत्तराध्या
येवक्ष्यति निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तुयथाशक्ति सचज्ञानभक्तियोगाधिकारात्प्रागेव तदधिकृतयो
स्तुस्वल्पःतासांसिद्धीनांतुनकिंचिदिति ८ सावधिकर्मयोगमाह तावदितिनवभिःकर्माणिनित्यनैमित्तिका
नि यावतायावत् ९ कर्मयोगिनोज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्मस्थइति अनाशीःकामःअफल

यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ननिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोऽस्यसि
द्धिदः ८ तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजाय
ते ९ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञैरनाशीःकामउद्धव नयातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् १०
अस्मिँल्लोकेवर्तमानःस्वधर्मस्थोऽनघःशुचिः ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृच्छया
११ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा ६ कामःअन्यत्निषिद्धं नरकयानंहिदुर्धैववि
हितातिक्रमाद्वानिषिद्धाचरणाद्वा अतःस्वधर्मस्थत्वान्निषिद्धवर्जनाच्चनरकंनयाति अफलकामत्वान्न
स्वर्गमपीत्यर्थः १० किंतु अस्मिँल्लोके अस्मिन्नेवदेहे अनघःनिषिद्धत्यागी अतःशुचिःनिवृत्तरागादिमलः
यदृच्छयेति केवलज्ञानादपिभक्तेर्दुर्लभतांद्योतयति ११ अनेननप्रकारेणज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नरदेहंस्तौ
ति स्वर्गिणोपीति निरयिणइतिदृष्टांतत्वेनोक्तं ज्ञानभक्तिभ्यांज्ञानभक्त्योः ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६

तदुभयंस्वर्गिनारकिशरीरं १२ अतोनरःस्वर्गतिंनकांक्षेत् नारकीमितिदृष्टांतः यद्वा स्वर्गनरकसाधनक
र्माणिनकुर्यादित्यर्थः अस्यातिश्रेष्ठत्वात्पुनरपिमनुष्योभवेयमित्यपिनकांक्षेत् यतोदेहावेशात् देहासक्त्या
स्वार्थेप्रमाद्यति अवधानशून्योभवति १३ अपितु एतद्देहसाधकमितिविद्वान् तच्चार्थसिद्धिदमपिमर्त्यंज्ञा

साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाधकम् १२ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकींवाविचक्षणः
नेमंलोकंचकांक्षेतदेहावेशात्प्रमाद्यति १३ एतद्विद्वान्पुरामृत्योरभवायघटेतसः अप्रम
त्तइदंज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् १४ छिद्यमानंयमैरेतैःकृतनीडंवनस्पतिम् खगःस्व
केतमुत्सृज्यक्षेमंयातिह्यलंपटः १५ अहोरात्रैश्छिद्यमानंबुद्ध्वायुर्भयवेपथुः मुक्तसंगः
परंबुद्ध्वानिरीहउपशाम्यति १६ नृदेहमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारम् ॥

त्वा अप्रमत्तःअनलसःसन् मृत्योःपूर्वमेवमोक्षायघटेतप्रयत्नंकुर्यात् १४ अप्रमत्तोमुक्तसंगःसुखंप्राप्नोती
त्यत्रदृष्टांतःछिद्यमानमिति यमैःयमवन्निर्दयैःपुरुषैःकृतंनीडंयस्मिन् तंस्वकेतंस्वस्याश्रयं अलंपटः
अनासक्तः १५ दार्ष्टांतिकमाह अहोरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुद्ध्वा भयेनवेपथुःकंपोयस्यसः १६ एवमप्रयतमा
नंप्रमत्तंनिंदति नृदेहंप्लवंनावंप्राप्येत्यध्याहारःयोभवाब्धिंनतरेत् सआत्महा तत्रहेतवःआद्यंसर्वफलानां

मूलं एतदुपार्जितकर्मभिः सर्वप्राप्तेः किंच सुदुर्लभमुद्यमकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यम् तथाऽपि तु सुलभं य
दृच्छयालब्धत्वात् तंच सुकल्पं पटुतरं किंच गुरुः संश्रितमात्र एव कर्णधारो नेता यस्य तं मयाच स्मृतमा
त्रेणानुकूलमारुतेन प्रेरितं १७ एवं तावद्विरक्तस्य वैराग्यद्वारा ज्ञानभक्तिसाधकं कर्मयोगमुक्त्वेदानीं सा-
म्यक् विरक्तस्य ज्ञानयोगं तस्य च ज्ञानप्राप्तेः पूर्वं किंचित्कृत्यं वर्जनीयं चाह सार्धैर्नवभिः यदा तु आरंभेषु क

मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा १७ यदारंभेषु निर्विण्णो
विरक्तः संयतेंद्रियः अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदचलं मनः १८ धार्यमाणं मनो यर्हि भ्रा
म्यदाश्वनवस्थितम् अतंद्रितोऽनुरोधेन मार्गेणात्मवशं नयेत् १९ मनोगतिं न विसृजे-
ज्जितप्राणो जितेंद्रियः सत्त्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् २० एष वै परमो योगो
मनसः संग्रहः स्मृतः २१

आरंभेषु निर्विण्णः दुःखदर्शनेनोद्विग्नः तत्फलेषु विरक्तश्च तदा संयतेंद्रियः
सन् आत्मनोऽभ्यासेन आत्मविषयवृत्तिसंतत्या अचलं यथा भवति तथा मनो धारयेत् १८ तत्र प्रथममेवा
त्यंतधारणासंभवात् तत्स्वभावानुसारेण वशीकरणमाह यर्हि आशु भ्राम्यत्परिभ्रमदनवस्थितं भवति त
दा अनुरोधेन किंचिदपेक्षापूरणद्वारेण १९ ननु तर्हि यथापूर्वमेव स्यात्तत्राह मनोगतिं तु न विसृजेत् नोपेक्षे
त किंतु अप्रमत्तः सन् लक्षयेदित्यर्थः २० अनुरोधमार्गं सदृष्टांतं स्तौति एषः अनुवृत्तिमार्गेण मनसः संग्रहः

परमोयोगः तत्साधनत्वात् उपचारेणस्तुतिः यथाअदांतस्यदमनीयस्यअर्वतःअश्वस्यहृदयज्ञत्वं स्वामि
प्रायेणगतिमन्विच्छन् अपेक्षमाणःअश्वधारकः प्रथमंकिंचित्तद्गतिमनुवर्तते तदाचरश्मिनातंधृत्वैवग
च्छतिनतूपेक्षते तद्वदित्यर्थः२१ एवमीषद्वशीकृतस्यमनसोऽत्यंतनैश्चल्योपायानाह सांख्येनेतित्रिभिः
सांख्येनतत्त्वविवेकेनसर्वभावानां महदादिदेहांतानामनुलोमतःप्रकृत्यादिक्रमेणभवं प्रतिलोमतःपृथि
व्यादिक्रमेणाप्ययंच अन्वनुध्यायेत् प्रसीदतिनिश्चलंभवति२२ ततश्चागमापायिषुतेष्वधिभूतात्मदर्श

हृदयज्ञत्वमन्विच्छन्दम्यस्येवार्वतोमुहुः२१ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानुलोमतः भ
वाप्ययावनुध्यायेन्मनोयावत्प्रसीदति२२ निर्विण्णस्यविरक्तस्यपुरुषस्योक्तवेदिनः म
नस्त्यजतिदौरात्म्यंचिंतितस्यानुचिंतया२३ यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्याचविद्यया
ममार्चोपासनाभिर्वानान्यैर्योग्यंस्मरेन्मनः२४ यदिकुर्यात्प्रमादेनयोगीकर्मविगर्हितम्

नाच्चद्विवेकापन्नसंसारेनिर्विण्णस्यअतोविरक्तस्यततश्चउक्तवेदिनःगुरूपदिष्टार्थालोचकस्य ततोगु
रूपदिष्टस्यैवचिंतितस्य पुनःपुनरनुचिंतयादौरात्म्यं देहाद्यभिमानंत्यजति२३ किंच यमादिभिर्योगमार्गैः
आन्वीक्षिक्यापदार्थद्वयशोधनेनममार्चनध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्यपक्षस्यस्वातंत्र्यंदर्शयति एतैरूपा
यैर्योग्यंपरमात्मानंमनःस्मरेत् नान्यैःअतोऽन्यन्नकुर्यादित्यर्थः२४ ननुपापापत्तौप्रायश्चित्तंकार्यमेवतत्रा

यद्दीति योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव एतच्च भक्तस्यापि नामकीर्तनाद्युपलक्षणार्थं नान्यत्कृच्छ्रादि २५ ननु नित्यनैमित्तिकं कर्म सत्त्वशोधकत्वाद्गुणः हिंसादिकं त्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्र च तन्निवर्तकत्वात्कृच्छ्रादि प्रायश्चित्तं गुण इति विधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्प्रायश्चित्तं विना योगेनैव कथं पापं दहेत्तत्राह स्वे स्व इति सार्धेन स एव गुणः नेतरः तदुपपादयति यस्माद्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेन गुणदोषविधानेन कर्मणां नियमः संकोचः कृतः कुत इत्यत आह जात्या उत्पत्त्यैवाशुद्धानां स च प्राप्तानां संगानां त्याजनेच्छया अयं भावः पुरुष

योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन २५ स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः
कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः गुणदोषविधानेन संगानां त्याजनेच्छया २६
जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु वेद दुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः
२७ ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ७ स्याशुद्धिर्नाम न प्रवृत्तेरन्याऽस्ति स्वाभाविकप्रवृत्ते

व तस्य मलिनत्वात् न च सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते अत इदं न कर्तव्यमिदमेव कर्तव्यमित्येवं स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते यथा च न प्रवृत्तिपरो वेदस्तथोत्तराध्याये वक्ष्यामः उत्पत्त्यैव हि कामेष्वित्यादिना अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावान्न प्रायश्चित्तादिविधिगोचरतेति २६ भक्त्यधिकारिणो भक्तियोगमाह जातश्रद्ध इति नवभिः मत्कथासु जातश्रद्धः अत एवान्येषु कर्मसु उद्विग्नः न तु तत्फलेषु विरक्तः

भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयः सन् ततः तदनंतरं मां प्रीत्या भजेत विषयांस्तु सेवमानोऽपि तेषु प्रीतिं न कुर्यादित्याह गर्हयन्निति २८ कथं भजेत किं वा ततो भवति तदाह प्रोक्तेनेति द्वाभ्यां श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनमित्यादिना तत्र तत्रोक्तेन मामसकृन्नित्यं भजतः हृद्य्याः हृद्गताः कामा नश्यंति २८ हृदयमेव ग्रंथिरहंकारः तत्पूर्वकाश्च सर्वे संशयाः असंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानि संसार

जुषमाणश्च तान्कामान्दुःखोदर्कांश्च गर्हयन् २८ प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो माऽसकृन्मुने कामा हृदय्या नश्यंति सर्वे मयि हृदि स्थिते २८ भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि ३० तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ३१ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ३२ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा

हेतुभूतानि ३० तदेवं त्रयाणामवस्थयाऽधिकारत्रयमुक्तं तत्र च भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादन्यस्य च तत्सापेक्षत्वात् भक्तियोग एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति तस्मादिति त्रिभिः मदात्मनः मयि आत्मा चित्तं यस्य तस्य श्रेयः श्रेयः साधनं ३१ तत्र हेतुः यत्कर्मभिरित्यादि इतरैरपि तीर्थयात्रादिभिः श्रेयःसाधनैर्यद्भाग्यं सत्त्वशुद्ध्यादि

यदिवांछतीति ३३ तत्रहेतुमाह नकिंचिदिति धीराः धीमंतः यतोममएकांतिनः मय्येवप्रीतियुक्ताः अ
तोमयादत्तमपिनगृह्णंति किंवक्तव्यंनवांछतीत्यर्थः अपुनर्भवमात्यंतिकमपिकैवल्यं ३४ तदुपपादय
ति नैरपेक्ष्यमेवपरमुत्कृष्टमनल्पकं महत् निःश्रेयसंफलंतत्साधनंचप्राहुः मेभक्तिः निराशिषः प्रार्थनाशू

स्वर्गापवर्गमद्धामकथंचिद्यदिवांछति ३३ नकिंचित्साधवोधीराभक्ताह्येकांतिनोमम
वांछंत्यपिमयादत्तंकैवल्यमपुनर्भवम् ३४ नैरपेक्ष्यंपरंप्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् त
स्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभवेत् ३५ नमय्येकांतभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः॥
साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपरमुपेयुषाम् ३६ एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमेपथः क्षे
मंविंदंतिमत्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविंश
तितमोऽध्यायः २० ॥ न्यस्यनिरपेक्षस्य प्रार्थनाकारणभूतापेक्षारहितस्यपुंसोभवेत् यद्वामेनिरपेक्षस्

याभक्तिः सानिराशिषोभवेदित्यर्थः ३५ अनेनप्रकारेणसिद्धानांनगुणदोषाइतिविरोधपरिहारमुपसंहरति न
मय्येति गुणदोषैर्विहितप्रसिद्धैरुद्भवोयेषांतेगुणाः पुण्यपापादयः साधूनांनिरस्तरागादीनामतः समचित्ता
नांतएव बुद्धेः परमीश्वरंप्राप्तानां ३६ काम्यकर्मनिष्ठांनिंदिष्यन्नेतान्मुक्तिमार्गानुपसंहरति एवमिति मेपथः म

इत्येकादशेटीकायांविंशतितमोऽध्यायः २० जयतिस्वपरानंदः परानंदनकेसरी यत्कृपालवलेशेनश्रीधरःसत्कृतिःकृती १ ईसतामिच्छयासंतःसमंतांममसाहसं मयाद्वितीयवोधायकृतमेतत्नसर्वतः २ एकविंशेक्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणां कामिनांद्रव्यदेशादिगुणदोषाःप्रपंचिताः ३ तदेवंगुणदोषव्यवस्थार्थंयोगत्रयमुक्तंतत्रज्ञानभक्तिसिद्धानांनकिंचिद्गुणदोषौ साधकानांतुप्रथमतोनिवृत्तिकर्मनिष्ठानांयथाशक्तिनित्यनैमित्तिकंकर्मसत्वशोधकत्वाद्गुणःतदकरणंनिषिद्धकरणंचतन्मलीमसकरणत्वाद्दोषःतन्निवर्तकत्वाच्चप्रायश्चित्तंगुणःविशुद्धसत्वानांतुज्ञाननिष्ठानांज्ञानाभ्यासएवसिद्धिहेतुत्वाद्गुणःभक्तिनिष्ठानांपुनःश्रवणादी

श्रीभगवानुवाच य एतान्मत्पथोहित्वाभक्तिज्ञानक्रियात्मकान् क्षुद्रान्कामांश्चलैः प्राणैर्जुषंतःसंसरंतिते १ स्वेस्वेऽधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिश्चयः २

नादिभक्तिरेवगुणः तद्विरुद्धंसर्वमुभयेषामित्युक्तं इदानींयेतुनसिद्धानापिसाधकाःकिंतुकेवलंकाम्यकर्मप्रधानाःतेषांसकलगुणदोषान्प्रपंचयिष्यन्नादौतानतिवहिर्मुखान्निंदति य एतानिति मत्पथः मदुक्तमार्गान् क्षुद्रान्तुच्छान् चलैःअस्थिरैःप्राणैर्देहवासुभिरिंद्रियैर्वाजुषंतःसेवमानाभवंतितेसंसरंति निखिलगुणदोषभाक्त्वेननानायोनीःप्राप्नुवंतीत्यर्थः १ ननुतैरेवकर्मभिःकेचिद्गुणदोषभाजःकेचिन्नेतिकुतोवैषम्यं नह्यग्निनाकेचित्तप्यंतेकेचिन्नेतिसंभवति तत्राह स्वेस्वइति अधिकारभेदेनकाम्यितोगु

तदाह शुद्ध्यशुद्धी इति विचिकित्सार्थं योग्यमयोग्यं वेति संदेहद्वारा स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थमित्यर्थः त
त्र शुद्ध्यशुद्धी योग्यत्वायोग्यत्वे गुणदोषौ तन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वे शुभाशुभौ तन्निमित्तावर्थानर्थौ २ त
त्र शुद्ध्यशुद्धी धर्मार्थं शुद्धेन धर्मः अशुद्धेनाधर्म इति गुणदोषौ व्यवहारार्थं अशुद्धावपि राजादीनां व्यवहारद
र्शनाद्युपादेयं नान्यदिति शुभाशुभौ यात्रार्थं दोषत्वेऽप्यापत्सु शरीरनिर्वाहमात्रोपादानेन पापम् अधिकोपाद

**शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ३ धर्मा
र्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ दर्शितोऽयं मयाचारो धर्ममुद्वहतां धुरम् ४ भूम्यंब्वग्न्यनि
लाकाशा भूतानां पंच धातवः आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ५ वेदेन नामरूपा
णि विषमाणि समेष्वपि धातुषूद्धव कल्प्यंत एतेषां स्वार्थसिद्धये ६ देशकालादिभावानां व
स्तूनां मम सत्तम** ७ ने तु पापमिति मया मन्वादिरूपेण धर्मरूपां धुरं भारं कर्मजडानामित्यर्थः ४ शुद्ध्य
शुद्धी प्रपंचयिष्यन् वेदोक्तत्वेन तदभिनिवेशो माभूदिति समानेष्वपि वस्तुष्विति यदुक्तं तत्प्रपंचयति भूमीति
त्रिभिः भूतानां प्राणिनाम् धारयंतीति धातवः कारणानि शारीराः शरीरारंभकाः देहतः साम्यमुक्तं जीवतोऽप्याह
आत्मसंयुता इति ५ धातुषु देहेषु नामरूपाणि वर्णाश्रमादीनि कल्पनायाः प्रयोजनमाह एतेषां प्राणिनां स्वार्थसि
द्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादिपुरुषार्थसिद्धये ६ न केवलं देहेष्वेव अपि तु देशकालादिभावानामपि आदिशब्देना

नुपादेयानांफलनिमित्ताधिकारिणांग्रहणं वस्तूनामुपादेयानांव्रीह्यादीनामपिममसया नियमार्थे सं
कीर्त्तार्थमित्यर्थः ७ सर्वंगुणदोषविषयंपरिशोध्य तयोःशुद्ध्यशुद्धिमूलत्वाच्छुद्ध्यशुद्धीप्रपंचयति अकृ
ष्णसारद्रुत्यष्टभिः देशानांमध्येकृष्णहरिणरहितोऽशुचिः तत्रापिअब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तिशून्यः अत्यंतम
शुचिः कृष्णसारोपिकृष्णेनमृगेणसारःश्रेष्ठोयः सोपिअसौवीरःकीकटःसुवीराःसत्पुरुषाः तद्वान्सौवीरः
कीकटोपिशुचिः तदुक्तं सर्वेपुण्यतमोदेशःसत्पात्रंयत्रलभ्यतइति तद्वर्जितोयःकीकटःअंगवंगकलिंगा

गुणदोषौविधीयेतेन यमार्थेहिकर्मणाम् ७ अकृष्णसारोदेशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवे
त् कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणम् ८ कर्मण्योगुणवान्कालोद्रव्यतःस्वतए
ववा यतोनिवर्ततेकर्मसदोषोऽकर्मकःस्मृतः ९ द्रव्यस्यशुद्ध्यशुद्धीचद्रव्येणवचनेनच

दिः असंस्कृतः संमार्जनादिशून्यः म्लेच्छबहुलोवा ईरिणमूषरं एकवद्भावः ततअशुचि तदन्यःशुचिरित्य
र्थादुक्तंभवति ८ कालस्यशुद्ध्यशुद्धीदर्शयति कर्मण्यइति द्रव्यतःद्रव्यसंपत्त्या स्वतोवापूर्वाह्णादिर्यः क
र्मण्यःकर्मार्हः सकालस्तस्मिन्कर्मणिगुणवान् यतःयस्मिन्द्रव्यालाभेनवाराष्ट्रविप्लवादिनावा कर्मनिवर्त
ते यश्चसूतकादौदशाहादिलक्षणोऽकर्मकःकर्मानर्हःस्मृतःसकालोदोषःअशुद्धइत्यर्थः ९ वस्तुशब्दोपात्ता
नांद्रव्याणांशुद्ध्यशुद्धीदर्शयति द्रव्यस्येतिचतुर्भिःद्रव्येणतोयादिनाशुद्धिःमूत्रादिनात्वशुद्धिःवचनेनशुद्

मशुद्धंवेति संदेहे शुद्धमित्येवंरूपेणब्राह्मणवचनेनशुद्धिः विपरीतेन अशुद्धिः संस्कारेणप्रोक्षणादिनापुष्पा
देः शुद्धिः अवघ्राणादिनात्वशुद्धिः कालेनदशाहादिनानवोदकादेः शुद्धिः कालेमेघोदकंग्राह्यंवर्ज्यंतुत्र्यहमेव
हि अकालेदशरात्रंस्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते पर्युषितान्नादेः अशुद्धिः अंत्यजाद्युपहतानांतडागाद्युदकानांम
हत्त्वाल्पत्वाभ्यांशुद्ध्यशुद्धी १० शक्त्याऽशक्त्यासूर्योपरागादिसूतकान्नादेः शक्तान्प्रतिअशुद्धिः अशक्तान्प्रतिशु
द्धिः वृद्ध्याः पुत्रजननादौदशाहादूर्ध्वंहिज्ञानेनशुद्धिः अंतर्ज्ञानेनाशुद्धिः समृध्याजीर्णमलवद्वस्त्रादेः समृद्धंप्रत्य
शुद्धिः दरिद्रंप्रतिशुद्धिः तत्रापिविशेषमाह यदीति एतेचद्रव्यवचनादयोद्रव्याशुद्धिद्वारआत्मनेयदघंकुर्वं

संस्कारेणाथकालेनमहत्त्वाल्पतयाऽथवा १० शक्त्याऽशक्त्याऽथवावृद्ध्यासमृद्ध्याचयदा
त्मने अघंकुर्वंतिहियथादेशावस्थानुसारतः ११ धान्यदारुस्थितंतूनांरसतैजसचर्मणाम्

ति तद्देशावस्थाऽनुसारतएव यथायथावत्कुर्वंतिनसर्वतः तथाहिनिर्भयएवदेशेकुर्वंतिनतुचौराद्याकुले
तथारोगादिव्यतिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेवकुर्वंति नबाल्यरोगाद्यवस्थायामिति तथाचस्मृतिः देशंकालंतथा
त्मानंद्रव्यंद्रव्यप्रयोजनं उपपत्तिमवस्थांचज्ञात्वाशौचंप्रकल्पयेदिति ११ द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्यशुद्धिरित्युक्तं त
त्रवचनादिशुद्धिरेकरूपैव द्रव्यतस्तुशुद्धिर्बहुरूपेतितांप्रपंचयतिधान्येतिदारुलौकिकंग्रहचमसादिच
धान्यानांधान्युना दारूणांयज्ञपात्रादीनांग्रहचमसानांचतोयाग्न्युष्णोदकैः अस्थ्नांगजदंतानांकालेनतंतूनां

तोयेन रसास्तैलघृतादयः तैजसाः सुवर्णादयः तेषां अग्निना शुद्धिः पार्थिवानां चर्म्याकर्दमघटेष्टकादी नां यथास्वं कालादिभिः शुद्धिः तत्रापि कालांत्यजाद्युपघाततारतम्येन देशकालावस्थाद्यनुसारेणैव एतैर नैःस्पृश्याशुतैर्मिलितैः केवलैश्च कालस्य पुनर्ग्रहणं शुतत्वप्रदर्शनार्थं १२ अस्पृश्यस्पर्शे शुद्धिमुक्त्वा ले पनिषयेऽप्याह यस्येति पात्रवस्त्रादि येन तक्षणक्षाराम्लोदकादिना गंधलेपं चाव्यपोहति त्यजति स्वग तं च मलं त्यक्त्वा प्रकृतिं स्वमेव रूपं भजते तस्य तच्छौचं शोधकं यावता च तक्षणादिनाव्यपोहति तावत्प्र

कालवाय्वग्निमृत्तोयैः पार्थिवानां युतायुतैः १२ अमेध्यलिप्तं यद्येन गंधलेपं व्यपोह

ति भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावदिष्यते १३ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारक

र्मभिः मत्स्मृत्या चात्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरेद्विजः १४ मंत्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्म

दर्पणम् ७ मार्णं स्वरूपत आवृत्तितो वा तत्कृते व्यमिष्यते १३ एवं तावद्द्रव्यशुद्धिरुक्ता इदानीं क र्तृशुद्धिमाह स्नानेति अवस्था कौमारादिः वीर्यं शक्तिः संस्कारः उपनयनादिः कर्म संध्योपासनदीक्षादिल क्षणं आत्मनः साहंकारस्य कर्तुः एतैः स्नानादिभिर्यथायथं तत्कार्यानुसारिणी शुद्धिः इयं च शुद्धिर्नत्वव हारार्था किंतु विहितकर्मार्थेत्याह शुद्ध इति द्विज इत्युपलक्षणं शूद्रादेरपि १४ मंत्रशुद्धिमाह सद्गुरुमुखा द्यथावत्सांगोपांगविनियोगसहितं परिज्ञानं मंत्रस्य शुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणं कर्मणः शुद्धिः धर्माद्य

र्थं शुध्यशुद्धी प्रपंचतः प्रदर्श्योपसंहरति धर्मइति देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मभिः षड्भिः शुद्धैर्धर्मः संपद्य
ते एतेषांयोविपर्ययः सोऽधर्मस्तद्धेतुरित्यर्थः १५ अयंचगुणदोषविभागोनवास्तवइत्याह क्वचिदिति आ
पदिप्रतिग्रहोगुणोप्यनापदिनिषिद्धत्वाद्दोषः परधर्मश्चपरस्यगुणोपिअस्यदोषः दोषोपिकुटुंबत्यागादि
विरक्तादेर्नदोषःअपितुविधिबलेनगुणः एवंयोयंगुणदोषयोरेकस्मिन्नर्थेनियमः गुणदोषार्थवायोनिय

धर्मः संपद्यतेषड्भिरधर्मस्तुविपर्ययः १५ क्वचिद्गुणोपिदोषःस्याद्दोषोऽपिविधिनागुणः
गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेवबाधते १६ समानकर्माचरणंपतितानांनपातकम् औत्प
त्तिकोगुणःसंगोनशयानःपतत्यधः १७ यतोयतोनिवर्तेतविमुच्येततततस्ततः एषध
र्मोनृणांक्षेमःशोकमोहभयापहः १८ विषयेषुगुणाध्यासात्पुंसःसंगस्ततोभवेत् ६

मः नियामकंशास्त्रं सतयोर्भेदमेवबाधते १६ दोषस्यक्वचिद्दोषत्वाभावेगुणत्वेचोदाहरणंदर्शयति समा
नस्यतस्यैवकर्मणः सुरापानादेराचरणमपतितानांपतनहेतुरपि जात्याकर्मणावापतितानां पुनःपातक
माधिकारभ्रंशकंनभवति पूर्वमेवपतितत्वात् अतोऽन्नदोषस्यापिदोषतानास्तीत्यर्थः तथासंगोपियोयतेर्दो
षःसगृहस्थस्यौत्पत्तिकः पूर्वस्वीकृतोनदोषः अपितुगुणः ऋतौभार्यामुपेयादित्यादिविधानात् उभयत्रदृष्टां
तः पूर्वमेवाधःशयानोयथानपततीति १७ अतोगुणदोषनियमविधीनांप्रवृत्तिसंकोचद्वारानिवृत्तावेवतात्पर्य

नर्थहेतुतां दर्शयति विषयेष्विति चतुर्भिः संगः आसक्तिः तत्र तेषु विषयेषु येन प्रतिहन्यते कामः तेन सह कामादेव कलिः कलहो भवति १९ दुर्विषहः तीव्रः तमः संमोहः तं क्रोधं चेतना कार्याकार्यस्मृतिः द्रुतं शीघ्रं २० हे साधो तया कार्याकार्यस्मृत्या रहितो जंतुः शून्याय कल्पते असत्तुल्यो भवतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशः पुरुषार्थहानिः मूर्छितस्य मृततुल्यस्य २१ तत्तुल्यत्वं प्रपंचयति विषयेति व्यर्थं वृक्षजीविकयेव यो जीवन्वर्तते स

संगात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणाम् १९ कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते
तमसा ग्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतम् २० तया विरहितः साधो जंतुः शून्याय कल्पते
ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्छितस्य मृतस्य च २१ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेद नापरम्
वृक्षजीवकया जीवन्व्यर्थं भस्त्रेव यः श्वसन् २२ फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्
श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् २३

मूर्छिततुल्यः अत एव यो भस्त्रेव श्वसन्वर्तते स मृततुल्यः अतः स्वार्थनाश इत्यर्थः २२ ननु प्रवृत्तस्य स्वर्गादिफलश्रवणात्कुतः स्वार्थविभ्रंशस्तत्राह फलश्रुतिरिति इयं फलश्रुतिः न श्रेयः परमपुरुषार्थपरा न भवतीत्यर्थः किंतु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवांतरफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् यथा भैषज्ये औषधे रोचनं रुच्युत्पादनम् तथाहि पिब निंबं प्रदास्यामि खलु ते खंडलड्डुकान् पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु तथा मातृवाक्यं च शिखा ते वर्धते वत्स गुडूचीं

ननुकर्मकांडेमोक्षस्यनामापिनश्रूयतेकुतएवंव्याख्यायतेयथाश्रुतस्याघटनादित्याह उत्पत्त्येतिद्वाभ्याम् उत्पत्त्यास्वभावतएवकामेषुपश्वादिषुप्राणेषुआयुरिंद्रियबलवीर्यादिषुस्वजनेषुपुत्रादिषु अनर्थहेतुषुपरिपाकतोदुःखहेतुषु २४ अतस्तान्स्वार्थंपरमसुखमविदुष अतोनतान्प्रबुद्धीभूतान्वेदोयद्बोधयिष्यतितदेवंश्रेयइतिविश्वसितानित्यर्थः तानेवंभूतान् वृजिनाध्वनिकामवर्त्मनि देवादियोनिषुभ्राम्यतः ततःपुनः तमःवृक्षादियोनिंविशतः पशुकामइतिआयुरिंद्रियादिकामइतिच पुत्रादिकामइतिच कथंपुनस्तेष्वेवकामे

उत्पत्त्यैवहिकामेषुप्राणेषुस्वजनेषुच आसक्तमनसोमर्त्याआत्मनोनर्थहेतुषु २४ नतानविदुषःस्वार्थंभ्राम्यतोवृजिनाध्वनि कथंयुंज्यात्पुनस्तेषुतांस्तमोविशतोबुधः २५ एवंव्यवसितंकेचिदविज्ञायकुबुद्धयः फलश्रुतिंकुसुमितांनवेदज्ञावदंतिहि २६ कामिनःकृपणालुब्धाःपुष्पेषुफलबुद्धयः

॥ बुःस्वयंबुधोवेदोयुंज्यात्प्रवर्तयेत् तथासत्यनाप्तःस्यादितिभावः २५ कथंतर्हिकर्ममीमांसकाःफलपरतांवदंतितत्राह एवमिति व्यवसितंवेदस्याभिप्रायंकुसुमितामवांतरफलप्ररोचनायारमणीयांपरमफलश्रुतिंवदंति कुतस्तेकुबुद्धयः तदाह हियस्माद्वेदज्ञाःव्यासादयस्तथानवदंतीति २६ कुबुद्धितांप्रपंचयति कामिनइत्यष्टभिः कामित्वात्कृपणाःततोलुब्धाःतृष्णाकुलाःअतःपुष्पेषुअवांतरफलेषुपरमफलबुद्धयः अतएवअग्निमुग्धाःअग्निसाध्यकर्माभिनिवेशेनलुप्तविवेकाः ॥

रामः

ततश्च धूमतांताः धूमता धूममार्गौऽते येषां ते स्वंलोकमात्मतत्वं तथा च श्रुतिः कश्चिद्वा अस्माल्लोकात् प्रे
त्यात्मानं वेद अयमहमस्मीति कश्चित्स्वंलोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो हैव धूमतांऽत इति २७ को सौ
स्वलोकस्तमाह हृदिस्थमात्मानं मां स्वलोकम् ननु हृदिस्थमहंकारास्पदं जानंत्येव सत्यम् परमात्मानं तु
न जानंतीत्याह यदिदं यद्व्यतिरिक्तं जगन्नास्ति कुतः यत इदं जगज्जातं तं कुतो न जानंति हि यस्मात् उक्थं
कर्मैव शस्त्रं शंस्यं कथनीयं पशुहिंसासाधनं वा येषां ते अतः केवलमसुतृपः प्राणतर्पणपराः नीहारं तमः
तेन व्याप्तानि चक्षूंषि येषां ते यथा सन्निहितमपि न जानंति तद्वत् तथा च श्रुतिः न तं विदाथ य इमा जजा

अग्निमुग्धा धूमतांऽताः स्वंलोकं न विदंति ते २७ न ते मामंग जानंति हृदिस्थं य इदं य
तः उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः २८ ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्म
काः हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना २९ नाऽन्यद्युष्माकमंतरं बभूव नीहारेण प्राव

ता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरंतीति २८ वेदतात्पर्याज्ञानाच्चान्यान्यजंतीत्याह ते परोक्षमस्फुटं मे मतम
विज्ञाय देवादीन्यजंत इत्युत्तरेणान्वयः स्वमतमेवाह हिंसायां मांसभक्षणार्थं तत्फलार्थं च यदि रागः स्यात्त
र्हि यज्ञ एवेत्यभ्यनुज्ञाद्वारा परिसंख्येयं न हिंस्यात्सर्वभूतानि अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति न त्वावश्यक
त्वेन चोदनेत्येवंरूपं यद्यपि नित्यनैमित्तिकयोः कामविशेषानुबंधो नास्ति तथाऽपि कर्मणा पितृलोक इति

श्रुतेः सामान्यतः पितृलोककामनाऽस्त्येव अंतःकरणशुद्धिकामना चेति भावः तदुक्तं नाकामस्य क्रियाका
चिद्दृश्यते चेह कर्हिचित् यद्यद्धि कुरुते जंतुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति २९ अज्ञत्वादेव हिंसया विहारः क्री
डा येषां ते ३० किंच तैः तिर्मदबुद्धय इत्याह स्वप्नोपममिति अमुं परलोकम् आशिषश्चास्मिन्लोके संकल्प्य
न तु निश्चित्य विघ्नबाहुल्यात् त्यजंति कर्मसु विनियोजयंति यथा कश्चिद्वणिक् दुस्तरसमुद्रादिलंघनेन व

हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया यजंते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन्खलाः
३० स्वप्नोपममसुं लोकमसंतं श्रवणप्रियम् आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजंत्यर्थान्यथा वणि
क् ३१ रजःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः उपासते इंद्रमुख्यान्देवादीन्न तथैव माम्
३२ इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि तस्यांत इह भूयास्म महाशाला महाकुलाः ३३ ए
वं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणाम् मानिनां चातिस्तब्धानां मद्वार्ताऽपि न रोचते ३४

द्धनार्जनेच्छया सिद्धं धनं त्यजन् तु भयभ्रष्टो भवति तद्वदित्यर्थः ३१ अतो रजःसत्त्वतमोजुषः स्वानुरूपा
निंद्रादीनेवोपासते न तु मां गुणातीतम् यद्यपींद्रादीनामपि मदंशत्वान्मदुपासनमेव तत् तथाऽपि यथा
वन्नोपासते भेददर्शित्वादित्यर्थः ३२ हृदि संकल्प्येत्युक्तं तमेव संकल्पं दर्शयति इष्ट्वेति तस्य भोगस्यांते
महाशाला महागृहस्थाः ततः किमत आह एवमिति अतो मच्छ्रवणत्वाभावान्नित्यसंसारिणो भवंतीति भावः

तदेवं वेदानांप्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्यप्रकृतंनिवृत्तिपरत्वमेवोपसंहरति वेदाइति कर्मब्रह्मदेवताकांडवि
षयाइमेवेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैवात्मानसंसारीत्येतत्पराः तत्परत्वाप्रतीतौच फलश्रुतिरियंनृणांनश्रे
योरोचनंपरं श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनमित्युक्तमेवकारणमनुस्मारयति परोक्षेति ऋषयोम
न्त्रास्तद्द्रष्टारोवा तत्किमिति यतः परोक्षमेवममचप्रियं अयंभावः शुद्धांतःकरणैरेवावबोद्धव्यंनान्यैरनधि
कारिभिः वृथाकर्मत्यागेनभ्रंशप्रसंगादिति ३५ ननुवेदज्ञाअपिजैमिन्यादयः किमितितथावेदस्यब्रह्मपर
त्वंनवर्णयंति मांविनातत्त्वतोवेदतदर्थवानकोऽपिवेदेत्याशयेनाह शब्दब्रह्मेतियावत्समाप्ति स्वरूपतोऽ

वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषयाइमे परोक्षवादाऋषयः परोक्षंममचप्रियम् ३५

शब्दब्रह्मसुदुर्बोधंप्राणेंद्रियमनोमयम् ७ र्थतश्चदुर्विज्ञेयं तच्चसूक्ष्मंस्थूलंचेतिद्विविधम् त
त्रसूक्ष्मंतावत्स्वरूपतोऽपिदुर्ज्ञेयमित्याह प्राणेंद्रियमनोमयम् प्रथमंप्राणमयंपराख्यंततोमनोमयंप
श्यंत्याख्यम् ततइंद्रियमयंमध्यमाख्यं तस्यवा[illegible]जकत्वेनवागिंद्रियप्रधानत्वात् किंचअनंतपारं सम
ष्टिप्राणादिमयस्यनिर्विशेषस्यचतस्यकालतोदेशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोऽपिदुर्ज्ञेयत्वमाह गंभीरंनिगू
ढार्थम् अतोदुर्विगाह्यम् अतिप्रवेशानर्हम् तथाचश्रुतिः चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणा
येमनीषिणः गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति अयमर्थः वाचः शब्दब्रह्मणः परिमिता

निगाणि तानि पद्यते ज्ञायते परं तत्त्वमेभिरिति पदानि रूपाणि चत्वारि चत्वार्यपि येमनीषिणोंऽतदेष्टयस्त
एव विदुः नान्येयतः गुहायांदेहमध्येत्रीणि निहितानिनेंगयंति स्वरूपंनप्रकाशयंति अतः केवलंवाचः तु
रीयंचतुर्थभागंवैखरीरूपंमनुष्यावदंति तदपिवदंत्सेवनतत्त्वतोजानंति ३६ तत्रमनीषिभिरेवज्ञेयंसू
क्ष्मंतत्त्वरूपंदर्शयति मयेति मयांऽतर्यामिणा परं हितमधिष्ठितम् अंतस्यत्वेऽप्यपरिच्छेदमाह भूम्नेति
अधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्वमाह ब्रह्मणेति अविकृतस्यापिनियंतृत्वंघटयति अनंतशक्तिनेति भूतेषुस

अनंतपारंगंभीरंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ३६ मयोपबृंहितंभूम्नाब्रह्मणाऽनंतशक्तिना १५
भूतेषुघोषरूपेणविसेषूर्णेवलक्ष्यते ३७ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमतेमुखात् आ
काशाद्घोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ३८ छंदोमयोमृतमयः सहस्रपदवींप्रभुः ॥

र्वप्राणिषुघोषरूपेणनादरूपेणलक्ष्यते मनीषिभिः अंतः सूक्ष्मत्वेनदर्शने दृष्टांतः विसेषुऊर्णातंतुरिवे
ति ३७ ततोवैखर्यारव्याया बृहत्यावाच उत्पत्तिप्रकारं सदृष्टांतमाह यथेति त्रिभिः हृदयात्सकाशात् मुखा
त्तद्द्वारात् उद्वमते बहिः प्रकटयति दार्ष्टांतिके योजयति आकाशादिति प्राणः तदुपाधिः हिरण्यगर्भरूपः
प्रभुर्भगवान् तेनरूपेण ३८ छंदोमयोवेदमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् मनसानि
मित्तभूतेन निमित्ततामेवदर्शयति स्पर्शादीन्वर्णान्रूपयति संकल्पयतीति स्पर्शग्रहणमुपलक्षणं ॥

हृद्याकाशाद्वृहतींवेदलक्षणांवाणींसृजतीतितृतीयश्लोकेनान्वयः वृहतीशब्दार्थव्याख्यानायविशेषणा
नि सहस्रपदवींवहुमार्गां अनेकपुरुषार्थसाधनवतीं तदेवाह ओंकारात्तुरः कंठादिसंयोगेनव्यंजितैःस्प
र्शादिभिर्भूषिता ओंकारश्चात्रहृद्गतः सूक्ष्मोऽभिप्रेतः नत्वकारादिवर्णरूपः तस्यव्यंग्यकोटित्वात् तत्रस्प
र्शाः कादिपंचवर्गाः स्वराअकारादयः षोडशउष्माणः शषसहाः अंतस्थायरलवाः तैरुपलक्षितां ३८ एवंवि
चित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततां यथोत्तरंचत्वारिचत्वार्यक्षराणिउत्तराणिअधिकानियेषांतैः

ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम् ३८ विचित्रभाषाविततांछंदोभिश्चतुरुत्त
रैः अनंतपारांवृहतींसृजत्याक्षिपतेस्वयम् ४० गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चवृहतीपंक्तिरेवच
त्रिष्टुप्जगत्यतिछंदोह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ४१ किंविधत्तेकिमाचष्टेकिमनूद्यविकल्प
येत् ४२ छंदोभिरुपलक्षितां एवमनंतपारांसृजतिस्वयमेवाक्षिपते उपसंहरति ४० तेषुकतिवि
च्छंदांसिदर्शयति गायत्रीति तत्रचतुर्विंशत्यक्षरागायत्री ततश्चतुरक्षरवृद्ध्योष्णिगादिछंदांसि अष्टा
विंशत्यक्षराउष्णिक् द्वात्रिंशत्यक्षरानुष्टुप् एवंसर्वाणिचतुरुत्तराणिछंदांसि अत्यष्टिः अतिजगती अति
विराडित्यर्थः एतैश्छंदोभिरुपलक्षितामितिपूर्वेणान्वयः अतोवृहत्यपिसाकल्येनस्वरूपतोदुर्ज्ञेयाद्वृ
त्तं ४१ अर्थतोऽपिदुर्ज्ञेयत्वमाह किमिति कर्मकांडेविधिवाक्यैः किंविधत्ते देवताकांडेमंत्रवाक्यैः किमाच

ऐ प्रकाशयति ज्ञानकांडेकिमनूद्यविकल्पयेत् निषेधार्थमित्येवमस्याहृदयंतात्पर्यं मत्तमत्तोऽन्यःकश्चि
दपिनवेद ४२ ननुतर्हित्वंमद्रूपयाकथय ओमितिकथयति मामेवयज्ञरूपंविधत्ते मामेवतत्तद्देवतारू
पमभिधत्तेनमत्तःपृथक् यच्चाकाशादिप्रपंचजातं तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिनावि
कल्प्यापोह्यतेनिराक्रियते तदप्यहमेवनमत्तःपृथगस्ति कुतइत्यपेक्षायांसर्ववेदार्थसंक्षेपतःकथय
ति एतावानेवसर्वेषांवेदानामर्थःतमेवाह शब्दोवेदःमांपरमार्थरूपमाश्रित्य भिदांमायामात्रमित्यनू

इत्यस्याहृदयंलोकेनान्योमद्वेदकश्चन ४२ मांविधत्तेऽभिधत्तेमांविकल्प्यापोह्यतेत्वह
म् एतावान्सर्ववेदार्थःशब्दआस्थायमांभिदाम् मायामात्रमनूद्यांतेप्रतिषिध्यप्रसी
दति ४३ इति॰ महापुराणेएकादशस्कंधेएकविंशोऽध्यायः २१ उद्धवउवाच कतितत्त्वा
निविश्वेशसंख्यातान्यृषिभिःप्रभो ॥ ध्यनेहनानास्तिकिंचनेतिप्रतिषिध्यप्रसीदतिनिवृत्तव्या

पारोभवति अयंभावः यथाह्यंकुरेयोरसःसएवतद्विस्तारभूतनानाकांडशाखास्वपि तथैवप्रणवस्यो
ऽर्थःपरमेश्वरःसएवतद्विस्तारभूतानांसर्ववेदकांडशाखानामपिसंगच्छतेनान्यइति नित्यमुक्तःस्वतः
सर्ववेदकृत्सर्ववेदवित् स्वपरज्ञानदातायस्तंवंदेगुरुमीश्वरं ४३ इत्येकादशेटी॰एकविंशोऽध्यायः २१
द्वाविंशेतत्त्वसंख्यानामविरोधविधोच्यतेपुंप्रकृत्योर्विवेकश्चजन्ममृत्युविधादिच १ तदेवंवेदादीनांप्रव

ऐप्रकाशयति ज्ञानकांडेकिमनूद्यविकल्पयेत् निषेधार्थमित्येवमस्याहृदयंतात्पर्यं मत्तस्मत्तोऽन्यःकश्चि
दपिनवेद ४२ ननुतर्हित्वंमत्स्वरूपयाकथय ओमितिकथयति मामेवयज्ञरूपंविधत्ते मामेवतत्तद्देवतारू
पमभिधत्तेनमत्तःपृथक् यच्चाकाशादिप्रपंचजातं तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिनावि
कल्प्यापोह्यतेनिराक्रियते तदप्यहमेवनमत्तःपृथगस्ति कुतइत्यपेक्षायांसर्ववेदार्थसंक्षेपतःकथय
ति एतावानेवसर्वेषांवेदानामर्थःतमेवाह शब्दोवेदःमांपरमार्थरूपमाश्रित्य भिदांमायामात्रमित्यनू

इत्यस्याहृदयंलोकेनान्योमद्वेदकश्चन ४२ मांविधत्तेऽभिधत्तेमांविकल्प्यापोह्यतेह्यह
म् एतावान्सर्ववेदार्थःशब्दआस्थायमांभिदाम् मायामात्रमनूद्यांतेप्रतिषिध्यप्रसी
दति ४३ इति॰महापुराणेएकादशस्कंधेएकविंशोऽध्यायः २१ उद्धवउवाच कतितत्त्वा
निविश्वेशसंख्यातान्यृषिभिःप्रभो ७ द्यनेहनानास्तिकिंचनेतिप्रतिषिध्यप्रसीदतिनिवृत्तव्या
पारोभवति अयंभावः यथाह्यंकुरेयोरसःसएवतद्विस्तारभूतनानाकांडशाखास्वपि तथैवप्रणवस्ययो
ऽर्थःपरमेश्वरःसएवतद्विस्तारभूतानांसर्ववेदकांडशाखानामपिसंगच्छतेनान्यइति नित्यमुक्तःस्वतः
सर्ववेदकृत्सर्ववेदवित् स्वपरज्ञानदातायस्तंवंदेगुरुमीश्वरं ४३ इत्येकादशेटी॰एकविंशोऽध्यायः २१
द्वाविंशेतत्त्वसंख्यानामविरोधविधोच्यते पुंप्रकृत्योर्विवेकश्चजन्ममृत्युविधादिच १ तदेवंवेदादीनांप्रव

त्तिपरत्वंनिराकृत्यमोक्षपरत्वंनिर्णीतं सतिचमोक्षपरत्वेऽपितदवांतरविवादः तथाहि केचित्तत्त्वसंख्या
सुविवदंते तत्राऽपिवाह्यार्थसदसत्त्वेआत्मत्वेऽप्येकत्वेनानात्वादिषुतत्रकिंसत्यमितिजिज्ञासयापृच्छ
तिकतीति ऋषिभिः आगमेषुबहुधासंख्यातानितेषुकतियुक्तानीत्यर्थः भगवन्मतानुवादपूर्वकंबहुधा
संख्यानंप्रपंचयति नवेतित्रिभिःत्वंतावदष्टाविंशतितत्त्वान्यात्थ तानिचवयंशुश्रुमःश्रुतवंतः १ २ एता

नवैकादशपंचत्रीण्यात्थत्वमिहशुश्रुम १ केचित्षड्विंशतिंप्राहुरपरेपंचविंशतिम् स
प्तैकेनवषट्केचिच्चत्वार्येकादशापरे २ केचित्सप्तदशप्राहुःषोडशैकेत्रयोदश एतावत्त्वं
हिसंख्यानामृषयोयद्विवक्षया गायंतिपृथगायुष्मन्निदंनोवक्तुमर्हसि ३ श्रीभगवानुवा
च युक्तयःसंतिसर्वत्रभाषंतेब्राह्मणायथा मायांमदीयामुद्गृह्यवदतांकिंनुदुर्घटम् ४ नै
तदेवंयथात्थत्वंयदहंवच्मितत्तथा ५ वतीनांभावएतावत्त्वंनानात्वमित्यर्थः यद्विवक्षयायत्प्रयो
जनमभिप्रेत्यचगायंति आयुष्मन्नित्यमूर्तौ ३ विवक्षाभेदेनसर्वंयुक्तमेव माययाचकिंनामनयुक्तमित्या
ह युक्तयइति यथाब्राह्मणाभाषंतेतद्युक्तंनचवस्तुतः यस्मात्संतिसर्वत्रांतर्भूतानिसर्वाणितत्त्वानि किंच
मायामिति असत्त्वेऽपिमायाश्रयत्वात्घटतएवेत्यर्थः उद्गृह्यस्वीकृत्य नहिमरीचिजलपरिणामादिविचारे
किंचिदघटितमिवभवति ४ ननुयदिसर्वमपियुक्तंतर्हिकुतोविवादः यदिचमायैवालंबनंतर्हिकुतोहेतुंप्र

तिविवादस्तत्राह नैतदेवमिति हेतुंप्रतिविवदप्रतिमामदीयादुरतिक्रमाः शक्तयः अंतःकरणवृत्तिविशे
षरूपेणपरिणताः सत्त्वाद्याएवहेतुरित्यर्थः ५ तासांविवादहेतुत्वमुपपादयति यासामिति यासांव्यतिकरा
त्क्षोभाद्वदतांपदंविषयोविकल्पोभेदआसीदंतःकरणवृत्तिविकल्पोवातन्मूलभूतः एतदेवव्यतिरेकेणद्रढ
यति एतेषांवाक्यानांआलंबनभूतः सः विकल्पः शमदमयोर्द्वैक्यंतस्मिन्प्राप्तेविकल्पोऽप्येतिलीयते तंच
विकल्पनाशमनुवादः शाम्यतीति ६ संतिसर्वत्रइतियदुक्तंतत्प्रपंचयति परस्परेतिद्वाभ्यां अ॰योऽन्यस्मि

एवंविवदतांहेतुंशक्तयोमेदुरत्ययाः ५ यासांव्यतिकरादासीद्विकल्पोवदतांपदम् प्राप्ते
शमदमेऽप्येतिवादस्तमनुशाम्यति ६ परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानांपुरुषर्षभ पौर्वापर्यप्र
संख्यानंयथावक्तुर्विवक्षितम् ७ एकस्मिन्नपिदृश्यंतेप्रविष्टानीतराणिच पूर्वस्मिन्वापर
स्मिन्वातत्त्वेतत्त्वानिसर्वशः ८ पौर्वापर्यमतोमीषांप्रसंख्यानमभीप्सताम् ७ अनुप्रवेशाद्वक्तु

र्यथाविवक्षितंतथापूर्वंकारणमपरंकार्यं कार्यकारणभावेनप्रसंख्यानंभवति यद्वा पूर्वोअल्पसंख्याऽपरा
धिकसंख्यातयोर्भावः पौर्वापर्यं तेनप्रसंख्यानंगणनमिति ७ अनुप्रवेशंदर्शयति एकस्मिन्नपीति पूर्वस्मि
न्कारणभूतेतत्त्वे कार्यतत्त्वानिसूक्ष्मरूपेणप्रविष्टानीतिमृद्घिटवत् अपरस्मिन्कार्येतत्त्वेकारणतत्त्वा
न्यनुगतत्वेनप्रविष्टानिघटेमृद्वत् ८ अविरोधमुपसंहरति अतोऽमीषांतत्त्वानांपौर्वापर्यंतत्कारणकार्य

त्वं प्रसंख्यानं च न्यूनाधिकमभीप्सतां वादिनां मध्ये यथाविवक्षया यदुक्तं यस्य सुखं प्रवर्तेत तत्सर्वं विवि
क्तं निश्चितं वयं गृह्णीमः उक्तन्यायेन सर्वत्र युक्तेः संभवात् ननु कार्यकारणतत्त्वानां पृथक्त्वापृथक्त्वविव
क्षया भवतु नाम संख्याभेदः जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदाभेदविवक्षया षड्विंशतिपचविंशतिपक्षौ प्रवृत्तौ अत आ
ह अनादीति स्वतो न संभवति अन्यतस्तु संभवात् स्वतः सर्वज्ञः परमेश्वरोऽन्यो भवितव्य इति षड्विंशतिप
क्षाभिप्राय इत्यर्थः १० कथं तर्हि पंचविंशतिपक्षस्तत्राह पुरुषेति वैलक्षण्यं विसदृशत्वं नास्ति द्वयोरपि चि

यथा विविक्तं यद्वक्त्रं गृह्णीमो युक्तिसंभवात् अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदन
म् स्वतो न संभवादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् १० पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि त
दन्यकल्पनापार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ११ प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः सत्त्वं र
जस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः १२ सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते द्रूपत्वादस

स्तयोरत्यंतमन्यत्वकल्पना अपार्था व्यर्था एवं पंचविंशतिपक्षः प्रवृत्त इत्यर्थः नन्वेवमपीश्वरप्रसादलभ्य
ज्ञानस्य पृथक्त्वात्तत्त्वद्वयमपि न घटते अत आह ज्ञानं चेति सत्त्वगुणवृत्तित्वात्तदंतर्भूतमित्यर्थः ११ ननु
ज्ञानं जीवधर्मः कथं प्रकृतेर्गुणः स्यादत आह प्रकृतिरिति गुणसाम्यं हि प्रकृतिरतस्तद्विशेषरूपा गुणास्त
स्या एव न त्वात्मनो जीवस्याकर्तृत्वात्तस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयत्वमुपपत्तेः १२ अतः सत्त्वं सत्त्वमयं ज्ञानं

प्रकृतेर्गुण इति पूर्वेणैवान्वयः ननु तन्निवर्त्यं कर्म ज्ञानं च तत्त्वांतरं स्यात् न रजः कर्म रजसो वृत्तिः अज्ञा
नं च तमसः अतः कर्मज्ञानयो रजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवांतर्भाव इति भावः तथापि कालस्वभावयोस्तत्त्वां
तरता स्यात् न गुणव्यतिकर इति गुणानां व्यतिकरो यस्मात् स ईश्वर एव कालो नाम स्वभावो नाम सूत्रं महत्
त्वमेव तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् तदेवं ज्ञानादीनां यथायथमंतर्भावान्न पक्षद्वयेऽपि तत्त्वबहिरेतत्त्वपक्षांतरे
ऽपि ज्ञेयं पक्षांतरमुद्भावयति केते गुणाः किंप्रयोजनाः किंस्वरूपाः एतत्सर्वं दर्शयन् अर्थान्नवैकादश पं

गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च १३ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोऽनिलः ज्यो
तिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव १४ श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः वा
क्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रिः कर्माण्यंगोभयं मनः १५ ५ चतुर्दशन् स्वमतत्वप्रतिपादनश्लोके श्रीनिति
पदं व्याचष्टे सत्त्वं रजस्तम इति मतांतरे कालः सूत्रं पुरुष इति स्वमते तु गुणानामागमापायित्वात्प्रकृतेर्भे
दो विवक्षितः अतो गुणास्त्रीणि तत्त्वानि अपराणि पंचविंशति तत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि १३ त
न्नव दर्शयति पुरुष इति सार्धद्वाभ्यां व्यक्तं महत्तत्त्वं नभआदीनि पंच तन्मात्राणि मे मया १४ एकादश द
र्शयति श्रोत्रमिति दर्शनं चक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञानेंद्रियाणि पंच वागादि पाय्वंतानि हे उद्धव कर्मोक्तानि चत्वारि
अंघ्रिश्च इति कर्माणि कर्मेंद्रियाणि पंच उभयात्मकं मनः उभयेंद्रियसाधारणमित्यर्थः अंग हे उद्धव एवं मे

पंचदर्शयति शब्दइति शब्दादीनिविषयतयापरिणतानिपंचभूतानि ननुगत्यादिभिस्तत्त्वाधिक्यंपस
न्नयेऽपिस्यान्नेत्याहगतीति गतिश्चउक्तिश्चउत्सर्गोच शिल्पंच तानिकर्मायतनानांकर्मेंद्रियाणांसिद्धयः
फलानिनतत्त्वांतराणीत्यर्थः१६ तदेवंमतत्रयेपितत्त्वसंख्याभेदंनिरूप्ययदिवस्यागायंतीतियत्पक्षंत
न्नअन्यत्वात्सर्ग्यंदर्शयति सर्गादाविति कार्याणिषोडशविकाराःकारणानिमहदादीनिसप्ततद्रूपिणीसती
प्रकृतिरस्यविश्वस्यसर्गादौगुणैःसृज्याद्यवस्थांधत्ते उपादानकारणत्वात् पुरुषस्तुअव्यक्तोऽपरिणामीनि

शब्दस्पर्शोरसोगंधोरूपंचेत्यर्थजातयः गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानिकर्मायतनसिद्धयः१६
सर्गादौप्रकृतिर्ह्यस्यकार्यकारणरूपिणी सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्तेपुरुषोव्यक्तईक्षते१७ व्य
क्तादयोविकुर्वाणाधातवःपुरुषेक्षया लब्धवीर्याःसृजंत्यंडंसंहताःप्रकृतेर्बलात्१८
सप्तैवधातवइतितत्रार्थाःपंचखादयः ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततोदेहेंद्रियासवः १९

मित्तभूतःकेवलमीक्षते अतःपरिणामिन्याःप्रकृतेःपुरुषोभिन्नइति १७ तत्तैरारब्धकार्यस्यतदंतर्भावम
भिप्रेत्याह व्यक्तादयइतिव्यक्तादयोमहदादयःप्रकृतेरुत्पन्नायेधातवस्तेविकुर्वाणाःपुरुषेक्षणेनलब्धवी
र्याःसंहताअंडंसृजंति प्रकृतेर्बलात्तामाश्रित्येत्यर्थः१८ एवंस्वमतमुपसंहृत्यमतांतरेष्वपिसामान्यतोनिरूपि
तांघटानांविशेषतःसत्तासत्त्वंदर्शयति सप्तैवेति ज्ञानंजानातीतिद्रष्टाजीवःउभयोर्दृष्टदृश्ययोराधारःआत्मा

चेतिसप्त तत्रप्रकृतीनांकारणत्वेनखादिषंतर्भावः उत्तरेषामंतर्भावार्थमाह ततस्तेभ्यः सप्तभ्यः देहेंद्रिया
सवः सर्वकार्याणिजायंते १९ षडितिमते ऽपिभौतिकस्यभूतांतर्भावंजीवस्यचपरमात्मांतर्भावमाह तैर्यु
क्तइति सचपरः पुमान्तैरात्मसंभूतैः पंचभूतैर्युतः इदंदेहादिकंसृष्ट्वातत्स्वयंसमुपाविशत्पूर्वस्मिन्का
रणपंचभूतात्मकेभौतिकेंद्रियादीनामंतर्भावउक्तः पूर्वोक्त्याज्ञातव्यः २० चत्वारिपक्षेतेजः आपः अन्नं १

षडित्यत्रापिभूतानिपंचषष्ठः परः पुमान् तैर्युक्तआत्मसंभूतैः सृष्ट्वेदंसमुपाविशत् २०
चत्वार्येवेति तत्रापितेजआपोन्नमात्मनः जातानितैरिदंजातंजन्मावयविनः खलु २१ सं
ख्यानेसप्तदशकेभूतमात्रेंद्रियाणिच पंचपंचैकमनसाआत्मासप्तदशः स्मृतः २२ तद्वत्षो
डशसंख्यानेआत्मैवमनउच्यते भूतेंद्रियाणिपंचैवमनआत्मात्रयोदश २३ एकादशत्व
मात्मासौमहाभूतेंद्रियाणिच ७ ष्वौ आत्मनोजातानि आत्मनासह चत्वारितत्त्वानि अंतर्भावार्थमा
ह तैरिति तैस्तत्त्वैरिदंजगज्जातंअवयविनः कार्यस्य २१ भूतानिचमात्राणिचपंचपंचएकेनमनसासहआ
त्मासप्तदशः २२ आत्मैवसंकल्पयन् मनउच्यते त्रयोदशपक्षेभूतानितन्मात्रैरेकीकृतानिपंचैव इंद्रिया
णितत्प्रकाशकानिपंचैव मनश्चैकमिंद्रियाधिष्ठाताआत्माचद्विविधः एवंत्रयोदश २३ एकादशपक्षेपंचभू
तानिपंचेंद्रियाणि जीवमनसोश्चांतर्भावेनैतान्येवएकादश नवपक्षेअष्टौप्रकृतयः पुरुषश्च प्राणः ॥

जिह्वात्वक्चक्षुः श्रोत्रंमनोहस्तत्वगिति विकाराणामंतर्भावः २४ उपसंहरति इतीति एभिः प्रकारैः तत्त्वा
नांगणनंऋषिभिः कृतं प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनायेत्यर्थः ननुएतेषांकतमः पक्षोत्याज्यइतिचेत्तत्राह स
र्वमिति २५ ननुगुणसाम्यंप्रकृतिः तस्याः सत्वाद्योगुणाःनात्मनइति तयोर्भेदाप्रतीतेः कथंज्ञातुंशक्यतइ
तिउद्धवः पृच्छति प्रकृतिरिति आत्मनाजडाजडस्वभावेनविलक्षणौ अन्योन्यापाश्रयात् परस्परविहा

अष्टौप्रकृतयश्चैवपुरुषश्चनवेत्यथ २४ इतिनानाप्रसंख्यानंतत्त्वानामृषिभिःकृतम्
सर्वंन्याय्यंयुक्तिमत्त्वाद्विदुषांकिमशोभनम् २५ उद्धवउवाच प्रकृतिःपुरुषश्चोभौय
द्यप्यात्मविलक्षणौ अन्योऽन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यतेनभिदातयोः २६ प्रकृतौलक्ष्यतेह्या
त्माप्रकृतिश्चतथात्मनि एवंमेपुंडरीकाक्षमहांतंसंशयंहृदि छेत्तुमर्हसिसर्वज्ञवचो
भिर्नयनैपुणैः २७ त्वत्तोज्ञानंहिजीवानांप्रमोषस्तेऽत्रशक्तितः त्वमेवह्यात्ममायायाग
तिंवेत्थनचापरः २८

७ रेणाप्रतीतेरित्यर्थः २६ अन्योन्यापाश्रयत्वमेवाह प्रकृताविति प्रकृतौतत्का
र्येदेहेप्रकृतिश्चात्मनितेनविनातस्याअप्रतीतेर्नदेहात्मनोर्भेदोलक्ष्यतइत्यर्थः हृदिवर्त्तमानंसंशयंनयै
र्नयुक्त्यानैपुणंप्रवीण्यंयेषांतैः २७ अर्हसीत्युक्तंतत्राह त्वत्तइति हियस्मात्त्वत्तः त्वत्प्रसादादेव अत्रज्ञा

मोषे वा मम किं प्रयोजनं तत्राह त्वमेवेति २८ विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां सापेक्षनिरपेक्षप्रका
शाभ्यां चात्यंतभेदं वक्तुमाह प्रकृतिः पुरुषश्चेति हे पुरुषर्षभ यन्महदादिरूपेण परिणमति सा प्रकृतिः
यदपरिणामि स पुरुष इति विकल्पोऽत्यंतभेद एव कुतः इत्यपेक्षायां प्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्य वि
कारित्वं तावद्दर्शयति एष इति द्वाभ्यां एष सर्गः सृज्यत इति सर्गो देहादिसंघातः वैकारिकः विकारवान् अ
त्र हेतुः गुणव्यतिकरात्मकः गुणक्षोभकृतः २९ नानात्वमाह ममेति विकल्पभेदं तद्बुद्धेश्च अनेकत्वं प्रपं।

श्रीभगवानुवाच प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यति
करात्मकः २८ ममांग माया गुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते वैकारिकस्त्रि
विधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ३० दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिद्ध्य।
तियः स्वतः खे ३१

चयति वैकारिकः अनेकविकारवानपि स्थूलेन मार्गेण तावत् त्रिधा त्रैविध्यमा
ह अध्यात्ममिति एकं रूपं ३० तानि रूपाणि दर्शयति दृक् अध्यात्मं रूपमधिभूतम् अत्र रंध्रे चक्षुर्गोलके
प्रविष्टमार्कं वपुरंशोऽधिदैवमिति सापेक्षप्रकाशतामाह परस्परमिति चक्षुषा रूपं ज्ञायते तदन्यथाऽ
नुपपत्त्या चक्षुः तत्प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तदधिष्ठात्री देवता तश्च चक्षुषः प्रवृत्तिस्ततो रूपज्ञानमित्येव
मेतत्त्रयं परस्परं सिध्यति अत्र रंध्र इति विशेषणस्यावश्यमाह दृष्टांतोपयोगितया यः स्तु खे आकाशे ॥

अर्कोवर्ततेमंडलात्मा सतुस्वतः सिध्यतिचक्षुर्विषयत्वेऽपिप्रतियोग्यपेक्षाभावमात्रेणस्वतइत्युक्तं इ
दानीमात्मनोविकारित्वाद्यभावेनभेदमाह यद्यस्मात् आत्माएषामध्यात्मादीनामाद्यःकारणमतःएकरू
पोभिन्नश्च तस्मादेतेभ्यःपरोभिन्नःस्वप्रकाशत्वादपीत्याह स्वयानुभूत्या स्वतःसिद्धप्रकाशेनाखिलानां
सिद्धानां परस्परप्रकाशकानामपिप्रकाशकःसर्वेषामपिसामान्यतः चित्प्रकाशविषयत्वादतएवस्वप्र
काशत्वंसिद्धं चक्षुषिदर्शितंत्रैविध्यमिंद्रियांतरेष्वतिदिशति एवमिति यथाचक्षुरेवंत्वगाद्यपीत्यर्थःत्व

आत्मायदेषामपरोयआद्यःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिः एवंत्वगादिःश्रवणादि
चक्षुर्जिह्वादिनासादिचचित्तयुक्तम् ३१ योऽसौगुणक्षोभकृतोविकारःप्रधानमूलान्मह
तःप्रसूतः अहंत्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसऐंद्रियश्च ३२ त्वक्स्पर्शोवायुरितिश्र

वणंशब्दोदिशइति जिह्वारसोवरुणइति नासागंधोऽश्विनाविति चित्तेनयुक्तमंतःकरणांतरमपि तत्रचि
त्तंचेतयितव्यंवासुदेवइति मनोमंतव्यंचंद्रइति बुद्धिर्बोद्धव्यंब्रह्मेति अहंकारोऽहंकर्तव्यं रुद्रइत्येवंत्रिवि
धमित्यर्थः३१ ननुपुनरपिवैलक्षण्यमात्रमेवोक्तं त्रिविधप्रपंचव्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्तुकुतःस्यात् अहंका
रनिवृत्त्यातत्कुतःत्रिविधविकल्पनिवृत्त्यैवेत्याशयेनाह योऽसावहमहंकारःतमेवाह गुणक्षोभकृतोइति
तथा ततःपरमेश्वरात्कालनिमित्तात् प्रधानंमूलमुपादानंयस्य तस्मान्महतःप्रसूतोविकारःसत्रिवृत्त्रिवि

मोपैवास्ममकिंप्रयोजनंतत्राह त्वमेवेति २ विकाराविकाराभ्यांनानात्वैकत्वाभ्यांसापेक्षनिरपेक्षप्रका शाभ्यांचात्यंतंभेदंवक्तुमाह प्रकृतिःपुरुषश्चेति हेपुरुषर्षभ यन्महदादिरूपेणपरिणमतिसाप्रकृतिः यदपरिणामिसपुरुषइतिविकल्पोऽत्यंतभेदएव कुतइत्यपेक्षायांप्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्यवि कारित्वंतावद्दर्शयति एषइतिद्वाभ्याम्एषसर्गःसृज्यतइतिसर्गोदेहादिसंघातःवैकारिकःविकारवान् अ त्रहेतुः गुणव्यतिकरात्मकःगुणक्षोभकृतः २ नानात्वमाहममेति विकल्पंभेदं तद्बुद्धेश्च अनेकत्वंप्रपं॥

श्रीभगवानुवाच प्रकृतिःपुरुषश्चेतिविकल्पःपुरुषर्षभ एषवैकारिकःसर्गोगुणव्यति करात्मकः २ ममांगमायागुणमय्यनेकधाविकल्पबुद्धीश्चगुणैर्विधत्ते वैकारिकस्त्रि विधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमाधिभूतमन्यत् ३ दृग्रूपमार्कंवपुरत्ररंध्रेपरस्परंसिद्ध्य॥ तियःस्वतःखे ४ चयति वैकारिकःअनेकविकारवानपिस्थूलेनमार्गेणतावत्त्रिधा त्रैविध्यमा ह अध्यात्ममिति एकंरूपं ३ तानिरूपाणिदर्शयति दृक्अध्यात्मं रूपमधिभूतम् अत्ररंध्रेचक्षुर्गोलके प्रविष्टमार्कंवपुरंशोऽधिदैवमिति सापेक्षप्रकाशतामाह परस्परमिति चक्षुषारूपंज्ञायते तदन्यथाऽ नुपपत्त्याचक्षुःतस्यवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यातदधिष्ठात्रीदेवतातश्चचक्षुषःप्रवृत्तिस्ततोरूपज्ञानमित्येव मेतत्त्रयंपरस्परंसिध्यतिअत्ररंध्रइतिविशेषणस्यावश्यमाह दृष्टांतोपयोगितयायस्तुखेआकाशे ॥

अर्को वर्त्ततेमंडलात्मा सतुस्वतः सिध्यति चक्षुर्विषयत्वेऽपि प्रतियोग्यपेक्षाभावमात्रेण स्वत इत्युक्तं इ
दानीमात्मनो विकारित्वाद्यभावेन भेदमाह यद्यस्मात् आत्मा एषामध्यात्मादीनामाद्यः कारणमतः एकरू
पोभिन्नश्च तस्मादेतेभ्योऽपरोभिन्नः स्वप्रकाशत्वादपीत्याह स्वयानुभूत्या स्वतः सिद्धप्रकाशेनाखिलानां
सिद्धानां परस्परप्रकाशकानामपि प्रकाशकः सर्वेषामपि सामान्यतः चित्प्रकाशविषयत्वादत एव स्वप्र
काशत्वं सिद्धं चक्षुषि दर्शितं त्रैविध्यमिंद्रियांतरेष्वतिदिशति एवमिति यथाचक्षुरेवं त्वगाद्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः त्व

आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिः एवं त्वगादि श्रवणादि
चक्षुर्जिह्वादि नासादि च चित्तयुक्तम् ३१ योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐंद्रियश्च ३२ ७ क् स्पर्शो वायुरिति श्र

वणं शब्दो दिश इति जिह्वा रसो वरुण इति नासा गंधोऽश्विनाविति चित्तेन युक्तमंतः करणांतरमपि तत्र चि
त्तं चेतयितव्यं वासुदेव इति मनो मंतव्यं चंद्र इति बुद्धिर्बोद्धव्यं ब्रह्मेति अहंकारोऽहंकर्तव्यं रुद्र इत्येवं त्रिवि
धमित्यर्थः ३१ ननु पुनरपि वैलक्षण्यमात्रमेवोक्तं त्रिविधप्रपंचव्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्तु कुतः स्यात् अहंका
रनिरस्यात्तु कुतः त्रिविधविकल्पनिरस्यैवेत्याशयेनाह योऽसावहमहंकारः तमेवाह गुणक्षोभं करोतीति
तथा ततः परमेश्वरात्कालनिमित्तात् प्रधानं मूलमुपादानं यस्य तस्मान्महतः प्रसूतो विकारः स त्रिवृत् त्रिवि

सकृतोनिवर्तते आत्माज्ञानविकसितत्वात्तज्ज्ञानेनेत्याशयेनाह आत्मापरिज्ञानमयइति ननुकथंमोहम
यत्वंविकल्पस्याहंकारस्यवा केश्चित्तस्यत्वांगीकारात्तत्राह विवादइति अयंभिदा अर्थनिष्ठोविवादोऽपि
आत्मापरिज्ञानमयइतिअन्वयः यद्वा विवादःसर्वोऽपि भिदाऽर्थनिष्ठएव नतुवस्तुमात्रनिष्ठः अतः पर
स्परंयुक्तिभिरेवभेदस्यनिराकृतत्वान्मोहमयत्वंसिद्धमिति ननुयद्यहंकारोविकल्पश्चनास्ति अलंतर्हित

आत्मापरिज्ञानमयोविवादोह्यस्तीतिनास्तीतिभिदाऽर्थनिष्ठः व्यर्थोऽपिनैवोपरमेतपुं
सांमत्तःपरावृत्ताधियांस्वलोकात् ३३ उद्धवउवाच त्वत्तःपरावृत्ताधियःस्वकृतैःकर्मभिःप्र
भो उच्चावचान्यथादेहान्गृह्णं तिविसृजंतिच ३४ तन्ममाख्याहिगोविंददुर्विभाव्यमना
त्मभिः नह्येतत्प्रायशोलोकेविद्वांसःसंतिवंचिताः ३५ श्रीभगवानुवाच मनःकर्ममयं
नृणामिंद्रियैःपंचभिर्युतम् ७ निवृत्तिप्रयासेनतत्राह व्यर्थोऽपिअर्थरहितोऽपिस्वरूपभूता
न्मत्तोवहिर्मुखानांनैवोपरमेत् प्रत्युततत्कृतैःकर्मभिरुच्चनीचदेहेषुतेसंसरंतीति ३३ तत्रपृच्छति त्व
त्तइति व्यापकस्यात्मनोदेहाद्देहांतरगमनं अकर्तुःकर्माणिनित्यस्यचजन्ममरणादीनिकथमितिभावः
३४ एतद्विद्वांसोनसंति हियस्मान्माययावंचितामोहिताः ३५ लिंगशरीराध्यासेनसर्वंघटतइत्युत्तरमाह

मनइति प्रधानत्वेन पंचभिरितिनिर्देशोऽन्येषामप्युपलक्षणार्थं देहाद्देहांतरंप्रतियाति ततोऽन्यएवा
त्मातन्मनोऽनुवर्तते अहंकारेणानुगच्छति ३६ ननुमनसोऽपिपूर्वदेहवियोगोदेहांतरयोगश्चकथंभव
तीतिचेत् स्मृतिवियोगयोगाभ्यामितिवक्तुंतयोः कारणमाह ध्यायन्निति कर्मतंत्रत्वात् कर्मोपस्थापि
तान् दृष्टान्वा अनुश्रुतान्वेदोक्तान्विषयाननुध्यायन् अथानंतरंध्यायमानेषुउद्यदाविर्भवत् पूर्ववि
षयेषुचसीदत्लीयमानंभवति तदनंतरंतस्यस्मृतिः पूर्वापरानुसंधानंनश्यति ३७ ततःकिमतआह वि

लोकाल्लोकंप्रयात्यन्य आत्मातदनुवर्तते ३६ ध्यायन्मनोऽनुविषयान्दृष्टान्वाऽनुश्रुता
नथ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रंस्मृतिस्तदनुशाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेननात्मानंयत्स्मरे
त्पुनः जंतोर्वैकस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८ जन्मत्वात्मतयापुंसःसर्वभावेनभू
रिद विषयस्वीकृतिंप्राहुर्यथास्वप्नमनोरथः ३९ ७ षयेति कर्मोपस्थापितदेवादिदेहात्यंता

भिनिवेशेनात्मानंपूर्वदेहं पुनःनस्मरेतइतियत् तस्यैवयातनादेहाभिनिवेशेन भयशोकादेर्देवादिदे
हाभिनिवेशेनवाहर्षतर्षादेर्हेतोः पूर्वदेहेऽत्यंतविस्मृतिः अहंकारनिरत्तिस्तदभिमानिनोजंतोर्जीवस्य
मृत्युरुच्यते नतुदेहवन्नाशः ३८ जन्मतुविषयस्यदेहस्यआत्मतया स्वीकृतिमभिमानंप्राहुः नतुदेहव
दुत्पत्तिः नचपुत्रादिदेहवत् प्रीत्यतिशयमात्रेण किंतुसर्वभावेनाभेदेनाभिमानमात्रेण उत्पत्तिमरणेद

सकुतो निवर्तते आत्माज्ञानविकसिततत्वाच्चज्ज्ञानेनेत्याशयेनाह आत्मापरिज्ञानमयइति ननु कथं मोहम
यत्वं विकल्पस्याहंकारस्य वा केश्चित्तस्य त्वांगीकारात्तत्राह विवादइति अयं भिदा अर्थनिष्ठो विवादोऽपि
आत्मापरिज्ञानमयइति अन्वयः यद्वा विवादः सर्वोऽपि भिदाऽर्थनिष्ठ एव ननु वस्तुमात्रनिष्ठः अतः पर
स्परं युक्तिभिरेव भेदस्य निराकृतत्वान्मोहमयत्वं सिद्धमिति ननु यद्यहंकारो विकल्पश्च नास्ति अलं तर्हि त

आत्मापरिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुं
सां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ३३ उद्धव उवाच त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्र
भो उच्चावचान्यथा देहान्गृह्णंति विसृजंति च ३४ तन्ममाख्याहि गोविंद दुर्विभाव्यमना
त्मभिः नह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः संति वंचिताः ३५ श्रीभगवानुवाच मनः कर्ममयं
नृणामिंद्रियैः पंचभिर्युतम् ३६ निवृत्तिप्रयासेन तत्राह व्यर्थोऽपि अर्थरहितोऽपि स्वरूपभूता

न्मत्तो बहिर्मुखानां नैवोपरमेत् प्रत्युत तत्कृतैः कर्मभिरुच्चनीचदेहेषु ते संसरंतीति ३३ तत्र पृच्छति त्व
त्तइति व्यापकस्यात्मनो देहाद्देहांतरगमनं अकर्तुः कर्माणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथमिति भावः
३४ एतद्विद्वांसो न संति हि यस्मान्मायया वंचिता मोहिताः ३५ लिंगशरीराध्यासेन सर्वं घटत इत्युत्तरमाह

मनइति प्रधानत्वेनपंचभिरितिनिर्देशोऽन्येषामप्युपलक्षणार्थं देहाद्देहांतरंप्रतियाति ततोऽन्यएवा
त्मातन्मनोऽनुवर्तते अहंकारेणानुगच्छति ३६ ननुमनसोऽपिपूर्वदेहवियोगोदेहांतरयोगश्चकथंभव
तीतिचेत् स्मृतिवियोगयोगाभ्यामितिवक्तुंतयोःकारणमाह ध्यायन्निति कर्मतंत्रत्वात् कर्मोपस्थापि
तान् दृष्टान्वा अनुश्रुतान्वेदोक्तान्विषयाननुध्यायन् अथानंतरंध्यायमानेषुउद्यदाविर्भवत् पूर्ववि
षयेषुचसीदत्लीयमानंभवति तदनंतरंतस्यस्मृतिः पूर्वापरानुसंधानंनश्यति ३७ ततःकिमतआह वि

लोकाल्लोकंप्रयात्यन्यआत्मातदनुवर्तते ३६ ध्यायन्मनोऽनुविषयान्दृष्टान्वाऽनुश्रुता
नथ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रंस्मृतिस्तदनुशाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेननात्मानंयत्स्मरे
त्पुनः जंतोर्वैकस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८ जन्मत्वात्मतयापुंसःसर्वभावेनभू
रिद विषयस्वीकृतिंप्राहुर्यथास्वप्नमनोरथः ३९ ७ षयेति कर्मोपस्थापितदेवादिदेहात्यंता
भिनिवेशेनात्मानंपूर्वदेहं पुनः नस्मरेत् इतियत् तस्यैवयातनादेहाभिनिवेशेन भयशोकादेर्देवादिदे
हाभिनिवेशेनवाहर्षतर्षादेर्हेतोः पूर्वदेहेऽत्यंतविस्मृतिः अहंकारनिवृत्तिस्तदभिमानिनोजंतोर्जीवस्य
मृत्युरुच्यते नतुदेहवन्नाशः ३८ जन्मतुविषयस्यदेहस्यआत्मतया स्वीकृतिमभिमानंप्राहुः नतुदेहव
दुत्पत्तिः नचपुत्रादिदेहवत् प्रीत्यतिशयमात्रेण किंतुसर्वभावेनाभेदेनाभिमानमात्रेण उत्पत्तिमरणेद

दृष्टांतौविवृणोति स्वप्नमिति तत्र [illegible]नेस्वप्नादौ पूर्वंचेति अपूर्वमिवेतिवान्वय:पूर्वसिद्धमप्यात्मानम
पूर्वमिवाद्यजातमिवपश्यतीत्यर्थ:४०उपसंहरति इंद्रियाणामयनंमन:तस्यदेहांतराभिनिवेशेन यास्
थिरुत्पत्तिस्तयावस्तुनिआत्मनि तदभिमानेनेदंत्रैविध्यमुत्तममध्यमनीचत्वमसदेवभातीत्यन्वय: ए
वंभूतआत्मावाह्याभ्यंतरभेदहेतुश्चभवति वाह्यविषयान् आंतरान् सुखादींश्चपश्यतीत्यर्थ: यथाजनो
जीव:स्वप्नेवहूनसतोजनान् देहान्कुर्वन्पश्यन्बहुरूपोभातितद्वत् यद्वा इदंत्रैविध्यमध्यासादिरूपं

स्वप्नंमनोरथंचेत्थंप्राक्तनंनस्मरत्यसौ तत्रपूर्वमिवात्मानमपूर्वंचानुपश्यति४०इं
द्रियायनसृष्टेदंत्रैविध्यंभातिवस्तुनि वहिरंतर्भिदाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा४१नि
त्यदाह्यंगभूतानिभवंतिनभवंतिच कालेनालक्ष्यवेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्नदृश्यते४२ य
थाऽर्चिषांस्रोतसांचफलानांवावनस्पतेः ॐ भाति असज्जनकृत् दुष्पुत्रोत्पादक:जन:पिता

स्वयंसमोऽपिपुत्राभिमानतस्तदरिमित्रादिषुयथाभेदहेतुर्भवतिनित्यदातद्वदिति अन्यत्समानं४१ त
देवंलोकप्रसिद्धौजन्ममृत्यूनिरूप्य सूक्ष्मावपृष्ठावपितौवैराग्यायनिरूपयति नित्यदाप्रतिक्षणंभूता
निशरीराणिउत्पद्यंतेनश्यंतिच कालस्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्कृतंभवनमभवनंवाऽविवेकिभिर्नलक्ष्यते४२
सतोर्जन्ममरणयोरज्ञानेकारणमेतद्भवेत् सत्त्वमेवतयो:कुतइत्याशंक्यानुमानेनसाधयति यथेति

र्चिषांपरिणामादिभिः स्रोतसांगत्यादिभिः फलानांरूपादिभिः यथाऽवस्थाविशेषाः कृताः कालेनेति
भर्चिषांपरिणामादिभिः स्रोतसांगत्यादिभिः फलानांरूपादिभिः यथाऽवस्थाविशेषाः कृताः कालेनेति
पूर्वस्यानुषंगः आदिशब्देनतेजोवलकामकौशलादीनामुपादानं विमतंप्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवत्अ
वस्थाभेदवत्त्वाद्दीपज्वालादिवदित्यनुमानम् ४३ कथंतर्हिप्रत्यभिज्ञातद्वदेवसादृश्यावलंविनीत्याह सो
ऽयमिति सादृश्यादर्चिषामेवयथा सोयंदीपइतिप्रत्यभिज्ञा यथाचस्रोतसांप्रवाहजलानामेवतदिदंज
लमिति तथासोऽयंपुमानितिधीर्गीश्चमृषा नृणांवहूनांशरीरिणां मृषाव्यर्थमायुर्येषामविवेकिनांतेषां

तथैवसर्वभूतानांवयोऽवस्थादयः कृताः ४२ सोऽयंदीपोऽर्चिषांयद्वत्स्रोतसांतदिदं।

जलम् सोऽयंपुमानितिनृणांमृषागीर्धीर्मृषायुषाम् ४३ मास्वस्यकर्मबीजेनजायतेसोऽ

प्ययंपुमान् म्रियतेवामरोभ्रान्त्यायथाऽग्निर्दारुसंयुतः ४४ निषेकगर्भजन्मानिवाल्य।

कौमारयौवनम् वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थातनोर्नव ४५ ७ भवति ४४ ननुकथंदेहाध्या

सवतः पुंसः कर्मजन्ममरणानिसंतिनान्यस्येतिव्यवस्थानहिघटतेघटस्यपुरुषभेदेनसत्त्वमसत्त्वंचेति
न भत्तस्यापिवस्तुतः तदभावादित्याह मास्वस्यनैवात्मनः कर्मणावीजभूतेनसोपिपुमान्जायतेम्रियते
वा किंतु अयंभ्रान्त्याऽजन्मापिजायतइव अमरोपिम्रियतेइव यथामहाभूततेजोरूपोऽग्निराकल्पांतमव
स्थितोपिदारुयोगवियोगाभ्यांजन्मनाशौप्राप्नोतितद्वत् ४५ सिद्धवत्कृत्योक्तावयोवस्थाः प्रपंचयति निषेको

जठरे प्रवेशः गर्भस्तन्मध्ये वृद्धिः बाल्यं शिशुत्वम् आ पंचमाब्दात् कौमारम् आ षोडशाद्वर्षात्ततो यौवनम् । मा पंचाशत् ततो वयो मध्यमा षष्टिवर्षात् ४६ देहसंबंधाज्जन्ममरणादीन्युपपादितमर्थमुपसंहरति एतादृति द्विस्फुटम् अन्यस्य देहस्य तनूः अवस्थाः गुणसंगात्स्वकृत्यविवेकात्कश्चित्परमेश्वरानुग्रहतः क्वचित्कथंचिज्जहाति अवस्थावतः देहस्य द्रष्टा नासाववस्थावानिति विवेकज्ञानेन ४७ ननु तदानीं मूर्छितत्वेन जन्ममरणवान् देहो न दृश्यते तत्राह आत्मन इति पितृदेहस्योर्ध्वदैहिकं कुर्वतोऽप्ययं द्रष्टा

एता मनोरथमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः गुणसंगादुपादत्ते क्वचित्कश्चिज्जहाति च ४७ आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्वयलक्षणः ४८ तरोर्बीजविपाकाभ्यां यो विद्वान्जन्मसंयमौ तरोर्विलक्षणो द्रष्टा एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ४९ प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधः पुमान् ५० नात् पुत्रदेहस्य च जातकर्मणि जन्म

दर्शनादात्मनः स्वस्य देहस्यापि भवाप्ययावनुमेयौ एवं च दृश्यत्वे सति भवाप्ययवतां वस्तूनां देहानामभिज्ञो द्रष्टाऽद्वयलक्षणः भवाप्ययधर्मको न भवति ४८ एतदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति तरोरिति तरुशब्देन उद्भिज्जमात्रस्योपलक्षणं किंतु फलपाकांतस्य व्रीह्यादेरित्यर्थः यद्वा तरोर्योऽस्यः परिणामो विपाकः बीजाज्जन्म विपाकात् संयमं नाशं च विद्वान् ४९ अविवेकिनः संसारं प्रपंचयति प्रकृतेरिति पंचभिः

तत्त्वेन तत्त्वतो विविच्य तत्त्वमदृष्ट्वा स्पर्शेषु विषयेषु संमूढ इति वा ५० गुणभेदेन त्रिविधं तत्रापि चतारत
म्येनैकैकत्र द्विविधं संसारमाह सत्त्वेति ५१ ननु अकर्तुरात्मनः कुतः कर्मभिर्भ्रमणं तत्राह नृत्यतो गायतो
जनान्पश्यन्ननुकरोति तद्वत् स्वरतालादिगतिं शृंगारकरुणादिरसं च मनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः एवमनु
कार्यते गुणैर्बलादित्यर्थः अनेन दृष्टांतेन दृश्यधर्मो द्रष्टरि स्फुरतीति दर्शितम् ५२ उपाधिधर्माश्चोपहितेऽ

तत्त्वेन स्पर्शसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ५० सत्त्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान् त
मसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः ५१ नृत्यतो गायतः पश्यन्यथैवानुकरोति ता
न् एवं बुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ५२ यथांभसा प्रचलता तरवोऽपि चला इ
व चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ५३ यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृ
षा स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा संसार आत्मनः ५४

ऽवभासंत इत्यत्र दृष्टांतमाह यथांभसेति
तटस्थास्तरवो धावंत इवेति दृश्यंते जले प्रतिबिंबिता वा चंचला इवेति विषयग्राहकेण मनसा परिक
ल्पिता एव तेषु लावण्यादयो गुणा न वस्तुतः संति अतो मनोनिबंधन एव संसार इत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणा
ग्राह्येऽवभासंत इत्यत्र दृष्टांतमाह चक्षुषेति ५३ भोगस्यापि मिथ्यात्वे दृष्टांतद्वयमाह यथेति यथा ए
ताः प्रसिद्धा मनोरथधियः स्वप्नदृष्टाश्च धियो यथा मृषा एवमात्मनो विषयानुभवः संसारो मृषा ॥५४॥

ननुयदिमृषातर्हिकिंतन्निवृत्तिश्रमेणअतआह अर्थेहीति अस्यात्मनः ५५ अतोभोगोद्यमोनकर्तव्यइत्या
ह तस्मादिति ५६ दुःखप्रतीकारोद्यममपिपरित्यज्यपरमेश्वरनिष्ठेनैवभाव्यमित्याह क्षिप्तइतिद्वाभ्यां
क्षिप्तः आक्षिप्तः दुरुक्तइतिवा प्रलब्धउपहसितः ५७ निष्ठितः निष्ठीवनविषयीकृतः मूत्रितः मूत्रेणार्द्रीकृतः

अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थागमोयथा।
५५ तस्मादुद्धवमाभुंक्ष्वविषयानसदिंद्रियैः आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यवैकल्पिकंभ्रम
म् ५६ क्षिप्तोऽवमानितोसद्भिःप्रलब्धोऽसूयितोऽथवा ताडितःसन्निबद्धोवावृत्त्यावापरि
हापितः ५७ निष्ठितोमूत्रितोवाऽज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः श्रेयस्कामःकृच्छ्रगतआत्मनात्मा
नमुद्धरेत् ५८ उद्धवउवाच यथैवमनुबुद्ध्येयंवदनोवदतांवर सुदुःसहमिमंमन्येआ
त्मन्यसदतिक्रमम् ५९ विदुषामपिविश्वात्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी ऋतेत्वद्धर्मनिरतां
ञ्छांतांस्तेचरणालयान् ६० प्रकंपितः परमेश्वरनिष्ठातःप्रच्यावितोपि कृच्छ्रगतःकृच्छ्रंप्राप्नोति॥
५८ एवंत्वदुक्तंयथाचअनुबुध्येयंतथानःअस्मान्प्रतिवद ५९ त्वद्धर्मनिरतानृते विदुषामपि असद्भिः
कृतमतिक्रममपराधंसुदुःसहंमन्यइत्यन्वयः प्रकृतिःस्वभावःनिरस्यसर्वसंदेहमेकीकृत्यसुदर्शनं प्रका

इत्येकादशेटीकायांद्वाविंशोध्यायः२२ त्रयोविंशेतिरस्कारसहनोपायईर्यते भिक्षुगीतप्रकारेणमनसः
संयमोधिया १ दुर्जनोपद्रवोनूनंदुःसहोहिमहीयसां अतश्चतुर्भिरध्यायैःसहनोपायवर्णनं २ तत्रताव
दस्मिन्नध्यायेभिक्षुगीतयामनोविजयःउत्तरस्मिन्प्रकृतिपुरुषविवेकःतदुत्तरस्मिन्गुणवृत्तिविजयः त
तःपरस्मिन्नैलगीतयाविषयसंगत्यागेनसत्संगइतिक्रमेणोपायाभगवतावर्ण्यते आशंसितःप्रार्थितः

इतिश्री॰भा॰म॰ए॰भगवदुद्धवसंवादेद्वाविंशोऽध्यायः२२ बादरायणिरुवाच सए
वमाशंसितउद्धवेनभागवतमुख्येनदाशार्हमुख्यः सभाजयन्भृत्यवचोमुकुंदस्तमा
बभाषेश्रवणीयवीर्यः१ श्रीभगवानुवाच बार्हस्पत्यसवैनात्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः दुरु
क्तैर्भिन्नमात्मानंयःसमाधातुमीश्वरः२ नतथातप्यतेविद्धःपुमान्बाणैःसुमर्मगैः य
थातुदंतिमर्मस्थाह्यसतांपरुषेषवः३ कथयंतिमहत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव ॥ ॥

भृत्यस्यवचःसत्कुर्वंस्तंभृत्यंप्रति आबभाषे १ तत्रतावदंगीकुर्वंस्तद्वचःसंपूजयतिद्वाभ्यां हेबार्हस्पत्यंबृह
स्पतेःशिष्य अत्रलोकेससाधुर्नास्ति योदुर्जनोक्तैर्भिन्नंक्षुभितंमनःशमयितुमीश्वरःस्यात् २ कुतइत्यतआह
नेति यथामर्मस्थाःमर्मस्वेवनित्यंस्थिताःपरुषोक्तिरूपाइषवःतुदंतिव्यथयंति तथादूरेबाणानतुदंतिअ

येणेतिहासंप्रस्तौति महद्यथाभवतितथापुण्यमितिहासंगाथांकथयंति ४ ५ सभिक्षुः पूर्वंधनाढ्यःकृच्छ्रा जितस्यधनस्यनाशेन संतप्यमानोनिर्विण्णःसन् प्रव्रज्यभिक्षामटन् दुर्जनैरुपद्रुतःप्रस्तुतोपयोगिनीं गाथामगायतइतिवक्तुं तस्यचरितमाह अवंतिष्वित्यादिना अवंतिषुमालवेषु वार्त्ताकृषिवाणिज्यादिरू

तमहंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः स्म रताधृतियुक्तेनविपाकंनिजकर्मणाम् ५ अवंतिषुद्विजःकश्चिदासीदाढ्यतमःश्रिया वार्त्तावृत्तिःकदर्यस्तुकामीलुब्धोऽतिकोपनः ६ ज्ञातयोऽतिथयस्तस्यवाङ्मात्रेणापि नार्चिताः शून्यावसथआत्मापिकालेकामैरनर्चितः ७ दुःशीलस्यकदर्यस्यद्रुह्यंतेपुत्र बांधवाः दारादुहितरोभृत्याविषण्णानाचरन्प्रियम् ८ तस्यैवंयक्षवित्तस्यच्युतस्यो भयलोकतः धर्मकामविहीनस्यचुक्रुधुःपंचभागिनः ९ तदवध्यानविस्रस्तपुण्य स्कंधस्यभूरिद ॥१०॥

पारत्तिर्यस्य कदर्यश्च कदर्यस्तुस्मृतात्रुक्तः आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदा रांश्चपीडयन् देवताऽतिथिभृत्यांश्चसकदर्यइतिस्मृतइति ६ तस्ययेज्ञातयोबांधवाःअतिथयोऽधनीना श्च तेननार्चिताइत्यर्थः शून्यावसथेधर्महीनेगृहेदेहेवा ७ ८ यक्षाणांवित्तमिवकेवलंरक्षणीयंवित्तंयस्यपं

स्कंधः अर्थलाभमात्रहेतुरंशोयस्य वह्वायासैःकृष्यादिभिःकेवलंश्रमोयस्मिन्सः१० दैवतःगृहदाहादिना
कालतःनिखातधान्यादिना नृणांपार्थिवानांचदंडैकं तस्मात्११ १२ नष्टरायःनष्टाराअर्थोयस्यतस्यत

अर्थोऽप्यगच्छन्निधनंवह्वायासपरिश्रमः१० ज्ञातयोजगृहुःकिंचित्किंचिद्दस्यवउद्धव
दैवतःकालतःकिंचित्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात्११ सएवंद्रविणेनष्टेधर्मकामविवर्जितः।।
उपेक्षितश्चस्वजनैश्चिंतामापदुरत्ययाम्१२ तस्यैवंध्यायतोदीर्घंनष्टरायस्तपस्विनः।।
खिद्यतोबाष्पकंठस्यनिर्वेदःसुमहानभूत्१३ सचाहेदमिदंकष्टंवृथात्मामेऽनुतापितः
नधर्मायनकामाययस्यार्थायासईदृशः१४ प्रायेणार्थाःकदर्याणांनसुखायकदाचन
इहचात्मोपतापायमृतस्यनरकायच१५ यशोयशस्विनांशुद्धंश्लाघ्यायेगुणिनांगुणाः
लोभःस्वल्पोपितान्हंतिश्वित्रोरूपमिवेप्सितम्१६ अर्थस्यसाधनेसिद्धेउत्कर्षेरक्ष
णेव्यये नाशोपभोगआयासस्त्रासश्चिंताभ्रमोनृणाम्१७ तपस्विनःसंतप्तस्य१३ मेमयाआ

त्मादेहःवृथाचात्मानुतापंप्रपंचयति नधर्मायेत्यादिनायस्यईदृशोऽर्थायासः तेनमया१४ नरकायसस्यप्र
र्थधर्माननुष्ठानात्१५ खिन्नःश्वेतकुष्ठं१६ सिद्धेऽप्यर्थेतस्यउत्कर्षेसंवर्धने नाशोपभोगयोर्द्वंद्वैकं नाशेउपभो

२३
भा॰ए॰
टी॰
११८

किंच अर्थप्राप्त्यार्थी स्तेयादयः षट् प्राप्तेऽर्थे स्मयादयो व्यसनैः सहनव व्यसनानि स्त्रीद्यूतमद्यविषयाणि।
१८ १९ भेदवैरस्पर्धाः प्रपंचयति द्वाभ्यां भिद्यंते स्नेहं त्यजंति कथंभूताः एकास्निग्धाः एके एकप्राणाः ते
चते आस्निग्धाः अतिप्रियाश्चेत्यर्थः कुतः काकिणिनाऽपि स्वल्पमार्ष विंशतिवराटिकाकाकिणीतया २० संर

स्तेयंहिंसाऽनृतंदंभः कामः क्रोधः स्मयोमदः भेदोवैरमविश्वासः संस्पर्धाव्यसनानिच
१८ एतेपंचदशानर्थाह्यर्थमूलामतानृणाम् तस्मादनर्थमर्थाख्यंश्रेयोऽर्थीदूरतस्त्यजेत्
१९ भिद्यंतेभ्रातरोदाराःपितरःसुहृदस्तथा एकास्निग्धाःकाकिणिनासद्यःसर्वेऽरयःकृ
ताः २० अर्थेनाल्पीयसाह्येतेसंरब्धादीप्तमन्यवः त्यजंत्याशुस्पृधोघ्नंतिसहसोत्सृज्यसौ
हृदम् २१ लब्ध्वाजन्मामरप्रार्थ्यंमानुष्यंतद्द्विजाग्र्यताम् तदनादृत्ययेस्वार्थंघ्नंतियांत्यशु
भांगतिम् २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंप्राप्यलोकमिमंपुमान् द्रविणेकोऽनुषज्जेतमर्त्योऽनर्थस्य
धामनि २३ देवर्षिपितृभूतानिज्ञातीन्बंधूंश्चभागिनः ७ भ्याः क्षुभिताः स्पृधः स्पर्धमानाः २१ हता

न्दर्थनिष्ठानामेतेऽनर्थाः परलोकेऽप्यनर्था एव तेषामित्याह लब्ध्वेति त्रिभिः मानुष्यंजन्मतत्रापिद्विजाग्र्य
ताम्ब्राह्मण्यं स्वार्थंघ्नंति आत्महितंनकुर्वंतियेतेयांति २२ अमरप्रार्थ्यतांदर्शयन्नाह स्वर्गेति लोकंदेहं अनुष

जेत आसन्किंकुर्यात् २३ ऋषेयोमनुष्ययज्ञ
ब्रह्मयज्ञयोर्देवताः देवपितृभूतानिदूतो...रासः
११८

किंच अर्थप्राप्त्यार्थी स्तेयादयः षट् प्राप्तेऽर्थे स्मयादयो व्यसनैः सहनव व्यसनानि स्त्रीद्यूतमद्यविषयाणि॥ १८ १९ भेदवैरस्पर्धाः प्रपंचयति द्वाभ्यां भिद्यंते स्नेहं त्यजंति कथंभूताः एकास्निग्धाः एके एकप्राणाः ते चते आस्निग्धाः अतिप्रियाश्चेत्यर्थः कृतः काकिणिनाप्युरुस्तमार्षं विंशतिवराटिका काकिणी तया २० संर

स्तेयंहिंसाऽनृतंदंभः कामः क्रोधः स्मयोमदः भेदोवैरमविश्वासः संस्पर्धाव्यसनानिच १८ एतेपंचदशानर्था ह्यर्थमूलामतानृणाम् तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोऽर्थीदूरतस्त्यजेत् १९ भिद्यंतेभ्रातरोदाराः पितरःसुहृदस्तथा एकास्निग्धाःकाकिणिनासद्यःसर्वेऽरयःकृताः २० अर्थेनाल्पीयसाह्येते संरब्धादीप्तमन्यवः त्यजंत्याशुस्पृधोघ्नंतिसहसोत्सृज्यसौहृदम् २१ लब्ध्वाजन्मामरप्रार्थ्यंमानुष्यंतद्द्विजाग्र्यताम् तदनादृत्ययेस्वार्थंघ्नंतियांत्यशुभांगतिम् २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंप्राप्यलोकमिमंपुमान् द्रविणेकोऽनुषज्जेतमर्त्योऽनर्थस्यधामनि २३ देवर्षिपितृभूतानिज्ञातीन्बंधूंश्चभागिनः

६ ब्धाः क्षुभिताः स्पृधः स्पर्धमानाः २१ दृहता न्यर्थनिष्ठानामेतेऽनर्थाः परलोकेऽप्यनर्था एव तेषामित्याह लब्ध्वेति त्रिभिः मानुष्यंजन्म तत्रापि द्विजाग्र्य ताब्राह्मण्यं स्वार्थं घ्नंति आत्महितं न कुर्वंति ये ते यांति २२ अमरप्रार्थ्यतां दर्शयन्नाह स्वर्गेति लोकं देहं अनुष

ज्ञातयः सगोत्राः बंधवो विवाहादिना संबद्धाः तान् अन्यांश्च भागिनः भागार्हान् आत्मानं चासंविभज्य अ
न्नादिभिरसंतर्प्य २४ एवं विमृज्य अनुतप्यमान आह व्यर्थयाऽर्थेहया प्रमत्तस्य मम वित्तादिगतमिति शेषः
येन वित्तादिना कुशला विवेकिनः सिध्यंति मुच्यंते जरठो वृद्धः २५ अन्यमपि स्वसदृशं शोचति कस्मादेव

असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः २४ व्यर्थयाऽर्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बल
म् कुशला येन सिध्यंति जरठः किं नु साधये २५ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्यर्थयाऽर्थेहयाऽ
सकृत् कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽयं सुविमोहितः २६ किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा का
मदैरुत मृत्युनाग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वोतजन्मदैः २७ नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो
हरिः येन नीतो दशामेतां निर्वेदश्चात्मनः प्लवः २८ सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽङ्गमा
त्मनः अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि २९

७ मनर्थे विद्वानपि संक्लिश्यत इति
कारणं संभावयति कस्यचिदिति २६ नूनं नायं मोहितः क्लिश्यत किंतु धनादिभिर्भोगादिविधित्सया अत आ
ह किं धनैरिति उत पुनरपि २७ इदानीं संपन्नविवेकः संहृष्यन्नाह नूनमिति त्रिभिः येन प्रीतेनात्मनः प्लवरूपो
निर्वेदश्च भवति स हरिर्मे नूनं प्रीत इति २८ अंगं शोषयिष्ये तपसा यद्वा विद्यया लयं नेष्यामि यदि स्यात्कालाव

शेषः तर्ह्यात्मन्येवासिद्धः तुष्टः सन् अखिले
स्वार्थे धर्मादिसाधने प्रमत्तः सन् २९

अनुमोदेरन् अनुगृह्णन्तु न नुदेवैरनुमोदितोऽपि जठरः स्वकल्पेन कालेन किं साधयिष्यसि तत्राह मुहूर्ते-
नेति ३० अभिप्रेत्य निश्चित्य आवंत्यः अवंतिदेशभवः हृदयग्रंथीन् अहंकारममकारान् ३१ असंगः आस

तत्र मामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं खट्वांगः समसाधयत् ३०
श्रीभगवानुवाच इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्यावंत्यो द्विजसत्तमः उन्मुच्य हृदयग्रंथीं शांतो
भिक्षुरभून्मुनिः ३१ स चचार महीमेतां संयतात्मेंद्रियानिलः भिक्षार्थं नगरग्रामानसं
गोऽलक्षितोऽविशत् ३२ तं वै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः दृष्ट्वा पर्यभवन्भद्र बह्वी
भिः परिभूतिभिः ३३ केचित्त्रिवेणुं जगृहुरेके पात्रं कमंडलुम् पीठं चैकेऽक्षसूत्रं च कं।
थां चीराणि केचन प्रदाय च पुनस्तानि दर्शितान्याददुर्मुनेः ३४ अन्नं च भैक्ष्यसंपन्नं भुंजा
नस्य सरित्तटे मूत्रयंति च पापिष्ठाः ष्ठीवंत्यस्य च मूर्धनि ३५ छ

क्तिशून्यः अलक्षितः ऐश्वर्य
मद्योतयन् ३२ प्रवयसं वृद्धम् अवधूतं मलिनं पर्यभवन् अवमेनिरे हे भद्र परिभूतिभिस्तिरस्कारैः
३३ परिभवानेव दर्शयति केचिदिति सप्तभिः भो भगवन् गृहाणेति दर्शितानि संति प्रदाय पुनश्चाददुः
३४ अन्ने मूत्रयंति मूर्धनि च ष्ठीवंति फूत्कारेण श्लेष्माणं प्रक्षिपंति ॥ ३५ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

३६ क्षिपंति निंदंति निंदामेवाह एष धर्मध्वजः त्रिदंडलिंगोपजीवी शठो लोकवंचकः ३७ तदेवाह क्षीण
वित्त इति महासारः अतिबली ३८ दुर्वातयंति तदुपरि अधोवायुं मुंचंति ३९ बबंधुः शृंखलैः निरुरुधुः कारा
गृहादिषु द्विजं शुकसारिकादि यथा भौतिकं दुर्जनादिकृतं दैहिकं ज्वरादिनिमित्तम् दैविकं शीतोष्णादि प्र

यतवाचं वाचयंति ताडयंति न वक्ति चेत् तर्जयंत्यपरे वाग्भिः स्तेनोऽयमिति वादिनः ३६
बध्नंति रज्ज्वा तं केचित् बध्यतां बध्यतामिति क्षिपंत्येकेऽवजानंत एष धर्मध्वजः शठः
३७ क्षीणवित्त इमां वृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः अहो एष महासारो धृतिमान् गिरिराडिव
३८ मौनेन साधयत्यर्थं बकवद्दृढनिश्चयः इत्येके विहसंत्येनमेके दुर्वातयंति च ३९ तं व
बंधुर्निरुरुधुर्यथा क्रीडनकं द्विजम् एवं स भौतिकं दुःखं दैविकं दैहिकं च यत् ४० भोक्त
व्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत परिभूत इमां गाथामगायत नराधमैः पातयद्भिः स्वध
र्मस्थो धृतिमास्थाय सात्विकीम् ४१

७५ भवम् ४० दिष्टं दैवप्राप्तम् धर्मात्पातयद्भिः परिभूतोऽपि सा
त्विकीं धृतिमास्थाय स्वधर्म एव स्थित इमां वक्ष्यमाणां गाथामगायत सात्विकी धृतिश्च तदुक्तं भगवता धृ
त्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी स्मृता ॥ ४१॥

तामेवाष्टादशश्लोकीं गाथामाह नायमिति नाचात्मनापिग्रहादयः मनःपरंकेवलंसुखदुःखयोःकार
णंवदंति मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतीत्याद्श्रुतयः४२परिवर्त्तनप्रकारमाह मनइत्यादि गुणान्
गुणवृत्तीः सृजति ततश्चतेभ्योगुणेभ्यः शुक्लानिसात्विकानि कृष्णानितामसानि लोहितानिराजसानि
सवर्णास्तत्तत्कर्मानुरूपाः सृतयः देवतिर्यङ्नरादयः तज्जातयः४३ वर्हिमनसएवसंसारः स्यान्नात्मन
इत्याशंक्याह अनीहइति अयमर्थः अविद्ययाऽध्यासेनेयमात्मनः संसृतिर्नतुस्वतः यतस्तद्रहितस्ये

द्विजउवाच नायंजनोमेसुखदुःखहेतुर्नदेवतात्माग्रहकर्मकालाः मनःपरंकारणमा
मनंतिसंसारचक्रंपरिवर्तयेद्यत्४२मनोगुणान्वैसृजतेवलीयस्ततश्चकर्माणिविल
क्षणानि शुक्लानिकृष्णान्यथलोहितानितेभ्यःसवर्णाःसृतयोभवंति४३अनीहआत्मा
मनसासमीहताहिरण्मयोमत्सखउद्विचष्टे मनःस्वलिंगंपरिगृह्यकामानजुषन्निव
द्धोगुणसंगतोऽसौ४४ ज्वरस्यसानास्तिकिंतु तद्धृतोजीवस्यैवेति तदेवाह मनसासमीहमानेन
सहनियंतृत्वेनवर्तमानोऽपिपरमात्माअनीहः तत्क्रियासंगरहितःयतोहिरण्मयःविद्याशक्तिप्रधानःय
तोमत्सखःममजीवस्यसखानियंता अतःउतउच्चैः विचष्टे अतिरोहितज्ञानेनकेवलंपश्यतीत्यर्थःअसौ
पुनरहंजीवः स्वलिंगंस्वस्मिन्नात्मनिलिंगयतिद्योतयतिसंसारमितितथातन्मनःपरिगृह्यआत्मत्वेनस्वी

अहंकारनिमित्तोऽसौनवास्तवइत्यर्थः एवंप्रबुद्धोयःसभूतेःसत्वानबिभेति५६अतोहमपितथैवपरमात्म
निष्ठतयातरिष्यामीत्याह एतामिति सोऽहमित्यन्वयः नन्वियंनिष्ठैवकथंभवेत्तदाह मुकुंदेति५७प्रस्तावेन
सहगाथाऽर्थंसंक्षेपतोदर्शयतिद्वाभ्यां इत्थंनष्टद्रविणोनिर्विद्यगतक्लमःप्रव्रज्यगांपर्यटन् असद्भिर्निराकृ

यथाहमः संसृतिरूपिणःस्यादेवंप्रबुद्धोनबिभेतिभूतैः५६एतांसमास्थायपरात्मनि
ष्ठामध्यासितांपूर्वतमैर्महर्षिभिः अहंतरिष्यामिदुरंतपारंतमोमुकुंदांघ्रिनिषेवयैव
५७श्रीभगवानुवाच निर्विद्यनष्टद्रविणोगतक्लमःप्रव्रज्यगांपर्यटमानइत्थम् निरा
कृतोऽसद्भिरपिस्वधर्मादकंपितोऽमूंमुनिराहगाथाम्५८सुखदुःखप्रदोनान्यःपुरुष
स्यात्मविभ्रमः मित्रोदासीनरिपवःसंसारस्तमसःकृतः५९तस्मात्सर्वात्मनाताततनि
गृहाणमनोधिया मय्यावेशितयायुक्तएतावान्योगसंग्रहः६०यएतांभिक्षुणागीतां
ब्रह्मनिष्ठांसमाहितः धारयंछ्रावयंछृण्वन्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते६१ ॥ तोऽपिस्वधर्मादकंपितः

सन्मुनिरमूंगाथामगायतेत्यन्वयः५८मित्रोदासीनरिपवःसर्वोऽपिसंसारःतमसःअज्ञानतःआत्मनोमनसो
विभ्रममात्रकृतःनतात्त्विकइत्यर्थः५९उक्तंद्वंद्वोपायमुपसंहरति तस्मादिति६०मनोनिग्रहाशक्तोऽप्येतच्छ्रव

भिक्षुगीतमिषं कृत्वा भक्तचित्तगतं हरिः मोहं निघ्नन्निवाभाति परमानंदरूपतः इत्येकादशस्कंधे टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः २३ चतुर्विंशे तु सांख्येन मनोमोहो निवार्यते आत्मनः सर्वभावानामागमापायचिंतया १ स्वपदेदृढभक्तानामदृढत्वाय संयमः चित्तस्योक्तः पुनः कृष्णः सांख्यमत्राहतत्कृते २ अद्वितीयात्परमात्मनो मायया प्रकृतिपुरुषद्वारा सर्वं द्वैतमुदेति पुनस्तत्रैव लीयत इत्यनुसंधानस्य द्वंद्वभ्रमो निवर्तत इ

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे भिक्षुगीता नाम त्रयोविंशोऽध्यायः २३ श्रीभगवानुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितम् यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पिकं भ्रमम् १ आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे २ तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृहत् ३ ॥ निवर्तकं सांख्यं प्रस्तौति अथेति पूर्वैः कपिलादिभिर्निश्चितं वैकल्पिकं भेदनिमित्तं भ्रमं सुखदुःखादिरूपं १ अथो शब्दः कार्त्स्न्ये ज्ञानं द्रष्टा तेन दृश्यः कृत्स्नोऽप्यर्थश्च अविकल्पितं विकल्पशून्यमेकमेव ब्रह्मण्येव लीनमासीदित्यर्थः कदेत्यपेक्षायामाह अयुगे युगेभ्यः पूर्वं प्रलय इत्यर्थः तथा आदौ यत्कृतयुगं तस्मिंश्च अन्यदापि यदा विवेकनिपुणा जना भवंति तदापि तेषां भेदास्फूर्तेः २ तद्ब्रह्म वाङ्मनोगोचरं यथा भवति तथा मायाद्दश्यं फलं तत्प्रकाशस्तद्रूपेण वा द्विधाभूत् ३

तस्योर्द्विधाभूतयोरंशयोर्मध्येउभयात्मिकाकार्यकारणरूपिणी४अभवन्अभिव्यक्ताबभूवुःमयापरमे
श्वरेणपुरुषानुमतेन तत्रपुरुषस्यकःसंबंधःजीवादृष्टप्रयुक्तत्वात्सृष्टेःपुरुषानुमतत्वंयद्वा स्वस्यैवप्र
तीक्षणरूपायाःपुरुषावस्थातदनुमतेनतद्द्वारेणेत्यर्थः५सूत्रंक्रियाशक्तिमान्प्रथमोविकारःततोमहान्ज्ञा
नशक्तिःनन्वयंमहानेवप्रथमोविकारःप्रसिद्धस्तत्राह सचज्ञानक्रियागर्भत्वात्सूत्रेणसंप्लुतःनपृथक् र
कमेवतत्त्वंक्रियाज्ञानशक्तिभ्यांद्विधोच्यतइत्यर्थः विमोहनःजीवस्यभ्रमहेतुःसंजातः६यतस्तस्मात्आदी

तयोरेकतरोह्यर्थःप्रकृतिःसोभयात्मिका ज्ञानंत्वन्यतमोभावःपुरुषःसोऽभिधीय
ते४तमोरजःसत्वमितिप्रकृतेरभवन्गुणाः मयाप्रक्षोभ्यमाणायाःपुरुषानुमतेनच
५तेभ्यःसमभवत्सूत्रंमहान्सूत्रेणसंयुतः ततोविकुर्वतोजातोऽहंकारोयोविमोह
नः६वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिवृत ७ नांकारणं मनःशब्देनदेवानामप्युपलक्ष

णं चिदचिन्मयः चिदाभासव्याप्तत्वादुभयग्रंथिरूपइतिजीवोपाधित्वंदर्शितं यद्यपितस्माद्वाएतस्मादा
त्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुतेःअन्नमयंहिसोम्यमनइत्यादिश्रुतेश्चप्रथमंभूतानिजायंते तेभ्यश्चापंची
कृतेभ्यःप्राणादिक्रमेणसमष्ट्यात्मकंलिंगशरीरं पंचीकृतेभ्यश्चब्रह्मांडंएतस्मिन्वैराजस्तदंतर्यामीलीलावि
ग्रहःक्षीराब्धिशायीश्रीनारायणस्तन्नाभिपद्मेचवैराजस्यभोगविग्रहचतुराननः ततोयथाऽवसरमन्येषां

जीवानामाविर्भाव इति प्रक्रिया तथाऽपि चिन्ताभिव्यक्तिपूर्वकोऽहंकारस्ततो भूतेंद्रियादिव्यवहार इत्येतावतामहदादिक्रमेण सृष्टिरुच्यते तथा चोक्तं मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा उपायः सोऽवतारायनास्ति भेदः कथंचनेति ७ तस्मात्त्रिविधात्त्रिविधप्रपंचोत्पत्तिं दर्शयति तन्मात्रिकात् शब्दादितन्मात्राकारणात्तामसात्तद्द्वारा अर्थो महाभूतरूपो जज्ञे बभूव भूतानामावरणस्वभावत्वात् इंद्रियाणि दश तैजसा

तन्मात्रेंद्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ७ अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिंद्रियाणि
च तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ८ मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः
अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ९ तस्मिन्नहं समभवमंडे सलिलसंस्थितौ मम
नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः १० सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात्
लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ११

८ तत् तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वाद्वैकृतात् सात्विका देवताः दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्रकाः चंद्रश्चेत्येकादश चशब्दान्मनश्च तेषां प्रकाशस्वभावत्वात् ८ मम वैराजांतर्यामिणः ९ सलिले संस्थितिर्यस्य तत्सलिलसंस्थिति तस्मिन् सलिलसंस्थितौ अंडे श्रीनारायणरूपो लीलाविग्रहेण समभवं स्थित इत्यर्थः विश्वाख्यं लोककारणभूतं तत्र चात्मभूः चतुराननरूपभोगविग्रहेण पुनर्वैराज एव तस्मिन्नाविर्भूत इत्यर्थः १० रजसा युक्तो मदनुग्रहात्तपसाऽसृजत भूः अतलादिसहिता

लोकसृष्टिप्रयोजनमाह देवानामिति सार्धेन ओको निवासः परं स्थानम् त्रितयात्परं महर्लोकादि भूमेर
धः अतलादि १२ एवं व्यवस्थायां कारणमाह सार्धेन त्रिलोक्यां पातालादिसहितायाम् १३ योगादितारतम्ये
न यथोत्तरं महर्लोकादयः मद्गतिर्वैकुण्ठलोकः तत्र तु मद्गतिव्यतिरेकेणेव रागतयश्चवलादृत्याह वैराग्या
र्धं मया कालशक्तिना धात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदेन हेतुभूतेन गुणप्रवाहे संसारे उन्मज्जति आसत्य

देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदम् मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितया
त्परम् अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः १२ त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां
त्रिगुणात्मनाम् योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः १३ महर्जनस्तपः सत्यं भ
क्तियोगस्य मद्गतिः मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् गुणप्रवाह एतस्मिन्नु
न्मज्जति निमज्जति १४ अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति सर्वोऽप्युभयसंयु
क्तः प्रकृत्या पुरुषेण च १५ यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सत् ७

लोकमुत्तमा गतीः
प्राप्नोति पुनर्निमज्जति आस्थावरं नीचा गतीः प्राप्नोति १४ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्त
त्प्रतिपादनाय कारणेन कार्यस्य व्याप्तिमाह अणुरिति उभयेन संयुक्तो व्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति १५ इदानीं

आदिः कारणमंतो लयस्थानं च तस्य मध्यं मध्यावस्थाऽपि स एव वै प्रसिद्धम् मृत्सुवर्णादिषु अत एवाव्यभि
चारित्वात्सत्य एव सन्नेतरः अलं तर्हि मिथ्याभूतकार्यसृष्ट्या तत्राह विकार इति तैजसाः कटककुंडलादयः
पार्थिवाः घटशरावादयश्च यथेति १६ नन्वेवं तर्हि स्वकार्यं प्रति महदादीनामप्याद्यंतरूपत्वात्सत्यत्वं स्यात्त
त्राह यदिति यद्रूपमुपादाय उपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वः कारणरूपो महदादिर्भावः अपरमहंका
रादिकं भावं विकुरुते सृजति यथा पिंडो मृदमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घटं सृजति तद्वत्स एव सन्निति पू

विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः १६ यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते परम्
आदिरंतो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते १७ प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः स
तोऽभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् १८ सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः

र्वस्यानुषंगः कथं तर्हि मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतिस्तत्राह आदिरिति यद्यदा यस्य आदिरंतश्च विवक्ष्यते
तदा तत्तस्य सत्यमित्यभिधीयते श्रुत्या परमकारणात्मनः सत्यत्वविवक्षयेत्यर्थः १७ ननु तथाऽपि प्रकृतिपुरुष
कालानामकार्यभूतानां निमित्तत्वात्कथमद्वितीयता तत्राह प्रकृतिरिति अस्य सतः कार्यस्योपादानं या प्रकृ
तिः प्रसिद्धा यश्च तस्या आधारः अधिष्ठाता परः पुरुषश्च गुणक्षोभेणाभिव्यंजकः कालस्तत्त्रितयं ब्रह्मरूपोऽ
हमेव न तु पृथक् प्रकृतेः शक्तित्वात्पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् १८ एवं तावत्कालत्रयेऽपि अव्यभिचारि

त्वेनादौसत्यत्वमुक्त्वामध्येऽपितस्यैवसत्त्वमुपपाद्यअंतेऽप्यवधित्वेनसत्त्वं दर्शयिष्यन्सर्गप्रवाहरूपा
या:स्थितेरवधिमाह सर्गइति महान्बहुल:पौर्वापर्येणपितृपुत्रादिरूपेणनित्यश:अविच्छेदेनकिमर्थं
प्रवर्ततेतदाह गुणेषुदेहेषुविविधतयासृज्यतइतिगुणविसर्गोजीव:तदर्थ:तद्भोगप्रयोजन:किंपर्यंतंप्र
वर्तते यावत्स्थितेरंत:सोऽपिकिमवधिस्तत्राह यावदीक्षणंपरमेश्वरस्तावत् १९ प्रलयंनिरूपयति
विराट्ब्रह्मांडमय्याकालात्मना आसाद्यमान:व्याप्यमान: लोकानामहद्गृह:कल्पा:सृष्टिप्रलयाविविधा:

महान्गुणविसर्गार्थ:स्थित्यंतोयावदीक्षणम् १९ विराण्मयाऽऽसाद्यमानोलोककल्प
विकल्पक: पंचत्वायविशेषायकल्पतेभुवनै:सह २० अन्नेप्रलीयतेमर्त्यमन्नंधाना
सुलीयते धानाभूमौप्रलीयंतेभूमिर्गंधेप्रलीयते २१ ॥ कल्पंतेयस्मिन्तान्वास्वस्मिन्विक

ल्पयतीतिसतथाभूतोऽपिपंचत्वरूपायविशेषायविभागायकल्पते योग्योभवति पंचानांभूतानामेकरू
पस्तेषांपृथग्भावापत्त्यानश्यतीत्यर्थ: २० तत्रतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाश:संभूत:आकाशाद्वायुर्वा
योरग्निरग्नेरापोऽद्भ्य:पृथिवीपृथिव्याओषधय:ओषधिभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषइतिश्रुत्युक्तसृष्टिक्रमप्रातिलो
म्येनलयमाह अन्नइतिमर्त्यंशरीरंयेनोपचितंतस्मिन्नन्नेशतवर्षायामनावृष्टौक्षीणेसतितत्रैवलीयतइत्य
न्नंधानासुबीजमात्रावशेषंभवतीत्यर्थ: धानाभूमौउप्तानप्ररोहंतीत्यर्थ: भूमिर्गंधेसंवर्तकादित्यशोषितासंकर्ष

२५
भा॰ए॰
टी॰
१२६

अप्सु गंधः शतवार्षिक्यावृष्ट्या प्लाव्यमानोऽप्सु लीयते एवमेवापः ज्योतिषा शोष्यमाणा रसमात्रावशेषा भवंति ततो रसोपि तस्मिन् लीयते ज्योतिश्च वायुनाभिभूयमानं रूपमात्रं सत्तस्मिन् लीयते २२ वायुश्च कालप्रेरितेनांबरेण ग्रस्तः स्पर्शमात्रः सन् तस्मिन्नंबरं च भूतादिनाऽहंकारेण ग्रस्यमानं शब्दतन्मात्रे तदेवं तामसाहंकारकार्यस्य शब्दपर्यंतं लयमुक्त्वा राजसाहंकारकार्यस्याप्याह इंद्रियाणि स्वयोनिषिति स्वप्रवर्तकदेवतासु तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृत्तेश्च देवताधीनत्वात् तासु लय इति वाचोयुक्तिः वस्तुतस्तु स्वकार-

अप्सु प्रलीयते गंध आपश्च स्वगुणे रसे लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते २२ रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोपि चांबरे अंबरं शब्दतन्मात्र इंद्रियाणि स्वयोनिषु २३ योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः २४

णे राजसाहंकारे लयोऽभिप्रेतः २३ योनिरित्युद्देश्यगतत्वादेकत्वं विवक्षितं योनयो देवतास्तु मनसि कुतः ईश्वरे नियंतरि मनो वशेऽन्येह्यभवंस्तदेवाइत्युक्तत्वात् इंद्रियलयोक्त एवात्राप्यभिप्रायः मनश्च देवताभिः सह वैकारिकेऽहंकार इत्यर्थः तामसाहंकारकार्याविशेषितस्य शब्दस्य लयमाह शब्दो भूतादिं तामसाहंकारमप्येति तस्मिन् लीयत इत्यर्थः भूतादिरित्युपलक्षणं त्रिविधोऽप्यहंकारो महति जडांशं विहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति कथंभूतः प्रभुः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वात् ॥ २४ ॥ छ ॥ छ ॥ छ

रामः
१२६

सचमहान्स्वकारणेषुगुणेषुज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्गुणवत्तमः तादृग्भावंविहायगुणमात्ररूपोभवति तेऽव्यक्तेप्रकृतौसाम्यावस्थांगच्छंतीत्यर्थः तदव्यक्तंकालेकालाधीनत्वात्तेनैकीभूयावतिष्ठते अव्ययेउपरतवृत्तौ २५ मायामयेमायाप्रवर्तकेज्ञानमयेवा अतएवजीवयतीतिजीवस्तस्मिन्महापुरुषेअयंभावःविश्वसृष्टुर्महापुरुषस्योपकरणरूपःकालोरजस्यंशेनसृज्यश्चातस्तदात्मनावतिष्ठतइति तदुक्तंसप्तमे कालंचरंतंसृजतीशआश्रयंप्रधानपुंभ्यांनरदेवसत्यकृदिति दशमेच योऽयंकालस्तस्यतेऽव्यक्तबंधोचेष्टामाहुश्चेष्ट

सलीयतेमहान्स्वेषुगुणेषुगुणसत्तमः तेऽव्यक्तेसंप्रलीयंतेतत्कालेलीयतेऽव्यये २५ कालोमायामयेजीवेजीवआत्मनिमय्यजे आत्माकेवलआत्मस्थोविकल्पापायलक्षणः २६ एवमन्वीक्षमाणस्यकथंवैकल्पिकोभ्रमः मनसोहृदितिष्ठेतव्योम्नीवार्कोदये तमः २७ एषसांख्यविधिःप्रोक्तःसंशयग्रंथिभेदनः ७ तेयेनविश्वं निमे[illegible]दिर्वेलरांतोमही

यांस्तत्वेशानंक्षेमधामप्रपद्यइति जीवआत्मनिप्रकृतिलीनत्वेनप्रतियोग्यभावात्परिपूर्णत्वेनस्वरूपेणावतिष्ठते आत्माचात्मस्थएवनान्यत्रलीयते यतःकेवलोनिरुपाधिःतत्रहेतुः विकल्पा मायाभ्यांविश्वोत्पत्तिप्रलयाभ्यांलक्ष्यते अधिष्ठानत्वेनावधित्वेनवेतितथासः २६ अस्यकृत्स्नस्यप्रस्तुतोपयोगमाह एवमितिमनसःकथंभेदनिमित्तोभ्रमःस्यात् जातोवाकथंहृदितिष्ठेत् २७ उपसंहरति एषइति प्रत्यक्षमिवये

सांख्यप्रख्यानतस्मैहरयेगुरवेनमः २९ इत्येकादशेटीकायांचतुर्विंशोध्यायः २४ पंचविंशेत्वनैर्गुण्ये प्रतिपत्त्यैनिरूप्यते चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा १ प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोपित्स्यान्नत्रय त्वविशेषेणगुणत्रयवृत्तिजयोनस्यात् नतावत्तद्दृष्टोपरमः अतस्तज्जयोपायगुणवृत्तिनिरूपणार्थमाह गुणानामिति सहमिश्रीभूयवर्तमानाः संमिश्राः नसंमिश्राः असंमिश्रास्तेषांविभक्तानांगुणानांमध्येयेन

प्रतिलोमानुलोमाभ्यांपरावरदृशामया २९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादश स्कंधेचतुर्विंशोऽध्यायः २४ श्रीभगवानुवाच गुणानामसंमिश्राणांपुमान्येनयथाभ वेत् तन्मेपुरुषवर्येदमुपधारयशंसतः १ शमोदमस्तितिक्षेक्षातपःसत्यंदयास्मृ तिः तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहाश्रद्धाह्रीर्दयादिःस्वनिर्वृतिः २ कामईहामदस्तृष्णास्तंभआ शीर्भिदासुखम् ७ गुणेनयथायादृशोभवेत्तदिदंकथ्यतामत्तोनिबोधेत्यर्थः १ तत्रसत्त्ववृत्तीराह शमइति ईक्षाविवेकः तपः स्वधर्मवर्तित्वं स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं तुष्टिर्यथालाभसंतोषः त्यागोव्ययशील ता अस्पृहाविषयेषुवैराग्यंश्रद्धाआस्तिक्यंगुर्वादिषुह्रीः अनुचितेकर्मणिलज्जातेषामनवलोकनं दयादा नं दयदानगातिरक्षणेषितिस्मरणात् आदिशब्देनार्जवविनयादिस्वनिर्वृतिः आत्मरतिः २ रजसोवृत्तीराहका मोभिलाषःस्वर्गादि ईहाव्यापारःयज्ञादिः मदोदर्पः तृष्णालाभेसत्यप्यसंतोषः स्तंभोगर्वः आशीः धनाद्यभि

लाषेणदेवतादिप्रार्थनं भिदाअहमन्यइतिभेदबुद्धिः सुखंविषयभोगः मदोत्सहः मदेनयुद्धाद्याभिनिवेशः यशः प्रीतिः स्तुतिप्रियता हास्यमुपहासः वीर्यंप्रभावाविष्कारः बलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमः सात्विकएव ३ त मोवृत्तीराह क्रोधइति क्रोधअसहिष्णुता लोभोत्यपराङ्मुखता क्लमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहो अ अनुशोचनं भ्रमश्च विषादार्ती दुःखंदैन्यंच निद्रातंद्रा आशामेइदंभवति तित्यन्वोक्षा भीर्भयं अनुद्यमोजा ड्यं ४ अनुपूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः अन्याअप्यूह्याइतिभावः ५ विभक्तानांगुणानांव

मदोत्सहोयशः प्रीतिर्हास्यंवीर्यंबलोद्यमः ३ क्रोधोलोभोऽनृतंहिंसायाच्ञादंभः क्लमः क लिः शोकमोहौविषादार्तीनिद्राशाभीरनुद्यमः ४ सत्वस्यरजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्व शः वृत्तयोवर्णितप्रायाः सन्निपातमथोशृणु ५ सन्निपातस्त्वहमितिममेत्युद्धवयामा तिः व्यवहारः सन्निपातोमनोमात्रेंद्रियासुभिः ६ ७ त्तयोवर्णिताः मिश्राणामाह सन्निपा

तइतित्रिभिः अहंममेतिममतानुषक्तसर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात्सन्निपातजत्वम् अहंशांतः कामीक्रोधीत्यादि तथाममशांतिरस्तिकामः क्रोधइत्यादिद्रष्टव्यम् तत्पूर्वकः सर्वोव्यवहारश्चसन्नि पातकार्यमित्याह व्यवहारइति अत्रहेतुः मनश्चमात्राणिच इंद्रियाणिचअसवश्चतैः मनआदीनां सात्विक तामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारः सन्निपातजइतिभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

असौपुरुषोयदाधर्मादिषुपरिनिष्ठितोभवतितदायंत्रिगुनिष्ठारूपःसन्निकर्षःसन्निपातकार्यम् धर्मा
दीनांसत्वतमोरजःकार्यत्वात् विषयतःसन्निपातजत्वमुक्तं फलतश्चतथात्वमाह श्रद्धारतिधनानिस
त्वरजस्तमोमयान्यावहतीतितथा७धर्मनिष्ठायामेवसन्निपातंदर्शयति प्रवृत्तिलक्षणेकाम्यधर्मेयदापुं

धर्मेचार्थेचकामेचयदाऽसौपरिनिष्ठितः गुणानांसन्निकर्षोऽयंश्रद्धारतिधनावहः७
प्रवृत्तिलक्षणेनिष्ठापुमान्यर्हिगृहाश्रमे स्वधर्मेचानुतिष्ठेतगुणानांसमितिर्हिसा ८पुरु
षंसत्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः कामादिभीरजोयुक्तंक्रोधाद्यैस्तमसायुतम् ९य
दाभजतिमांभक्त्यानिरपेक्षःस्वकर्मभिः तंसत्वप्रकृतिंविद्यात्पुरुषंस्त्रियमेववा १०य
दाआशिषआशास्यमांभजेतस्वकर्मभिः तंरजःप्रकृतिंविद्याद्धिंसामाशास्यतामसम्
११सत्वंरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे ७ सोनिष्ठाभवति तथापुमान्यदागृहाश्रमएवासक्त

स्तिष्ठेत् अनुपश्चात्स्वधर्मेचनित्यनैमित्तिकेतिष्ठेत् साऽपिसमितिःसन्निपातः हियस्मात्काम्यधर्मगृहास
क्तिस्वधर्मारजस्तमःसत्वमयाइत्यर्थः ८तदेवंमिश्रामिश्रगुणवृत्तीःप्रदर्श्येदानींपुमान्येनयथाभवेदिति
यदुक्तंतद्दर्शयति पुरुषमितित्रिभिः ९ १०हिंसांशत्रुमरणादिकमाशास्ययोयथाभजेत्तंतामसंविद्यात् एतैर्गुणे

षेण त्वं सेव्यो जीवस्तु सेवक इति नियमः यतो मां भजेतेति वारंवारमुच्यते तत्राह सत्त्वमिति जीवस्यैव न मे कु
तः यतश्चित्तजा जीवोपाधौ चित्तेऽभिव्यज्यन्ते अतो यैः स एव बध्यते कीदृशः भूतानां देहरूपाणामन्येषां च म
ध्ये सज्जमानः अहं त्वसज्जमानो गुणनियन्तृत्वेन सृष्ट्यादिकर्ताऽपि नित्यमुक्तः अतो महान् विशेष इति भा
वः यद्वा भूतानामपञ्चीकृतानां यत् कार्यभूतं चित्तम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति श्रुतेः तत्प्रभावाः अतो भू
तोपहितस्य जीवस्यैवेति अन्यत्समानम् १२ तदेवं मिश्रामिश्रगुणकार्याणि प्रदर्श्येदानीमेकैकगुणोद्रेक

चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते १२ यदेतरौ जयेत्सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवम् त
दा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् १३ यदा जयेत्तमः सत्त्वं रजः संगं भिदा बलम् तदा
दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया १४ यदा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् ७ कार्याणि

दर्शयति यदेति सप्तभिः यदेतरौ गुणौ जयेत् अभिभवेत् भास्वरं प्रकाशकं विशदं स्वच्छं शिवं शांतम् शि
वत्वविशदत्वभास्वरत्वानां यथाक्रमं सुखधर्मज्ञानहेतुत्वात्तदा तैर्युज्येत आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च १३ त
मः सत्त्वं च कर्मभूतं रजः कर्तृ संगः संगहेतुः भिदा भेदहेतुः बलं प्रवृत्तिस्वभावम् अतः संगहेतुत्वात् यशसा श्रिया
युज्येत तत्कामः पुमान् भवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वात् दुःखेन युज्येत द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः बलहेतुत्वा
त्कर्मणा युज्येत १४ यदा रजः सत्त्वं च कर्मभूतम् तमः कर्तृ जयेत् मूढं विवेकभ्रंशकम् लयमावरणात्मकम्

२५
भा॰ए॰
टी॰
१२९

जडमनुद्यमात्मकम् अतोमूढत्वाच्छोकमोहहिंसाभिः लयत्वान्निद्रयाजडत्वादुद्यमाभावेनकेवलमाश
यायुज्येतेतिद्रष्टव्यम् जनइतिपाठेलयात्मकमेवनिद्राशयोर्हेतुः १५ किंच यदाचित्तंप्रसीदेतस्वच्छंभवे
त् निर्वृतिरुपरतिस्तत्तदामत्पदंमदुपलब्धिस्थानंसत्त्वमुद्रिक्तंविद्धि १६ यदापुनः क्रिययाविकुर्वन्वि
कारंप्राप्नुवन् आधीर्भवति आसमंतात् विक्षिप्ताधीर्यस्यसः चेतसांबुद्धींद्रियाणामनिर्वृतिः अनुपरतिः

युज्येतशोकमोहाभ्यांनिद्रयाहिंसयाशया १५ यदाचित्तंप्रसीदेतइंद्रियाणांचनिर्वृ
तिः देहेऽभयंमनोसंगंतत्सत्त्वंविद्धिमत्पदम् १६ विकुर्वन्क्रिययाचाधीरनिर्वृत्तिश्च
चेतसाम् गात्रास्वास्थ्यंमनोभ्रांतंरजएतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तंविलीयेतचेतसोग्र
हणेऽक्षमम् मनोनष्टंतमोग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८ एधमानेगुणेसत्त्वेदेवानांब
लमेधते असुराणांचरजसितमस्युद्धवरक्षसाम् १९ ७ गात्राणिकर्मेंद्रियाणितेषामस्वास्थ्यंवि

काराधिक्यंमनोभ्रांतंचंचलमस्थिरं तदारजउत्कटंनिशामयजानीहीति १७ यदासीदत् तिरोभवत् चेतसो
ग्रहणेचिदाकारपरिणामेअक्षमंसच्चित्तंविलीयेत मनोऽपिसंकल्पात्मकम् नष्टंलीनम् तमोऽज्ञानंग्लानिर्वि
षादश्चभवति तत्तदातमःउत्कटमुपधारयविद्धि १८ किंचएधमानइति इंद्रियाण्येवनिवृत्तिप्रवृत्तिमोहस्व
भावानिदेवासुररक्षांसीतिज्ञेयम् यद्वा प्रसंगादधिदैविकानांगुणानामुत्कर्षकार्याणिउक्तानीतिज्ञेयम् १९

राम:
१२९

गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदं दर्शयति सत्त्वादिति प्रसंगान्निर्गुणावस्थामाह तुरीयं चतुर्थमवस्थांतरं नाम त्रिषु
जागरणादिषु संततमेकरूपमात्मतत्त्वमेवेत्यर्थः २० गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्कर्मफलनिष्ठां दर्शयति उपर्यु
परीति ब्राह्मणा वेदानुष्ठानयुक्ताः आब्रह्मण इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्य आमुख्यात् स्थावरानभिव्याप्य
अंतरचारिणः मनुष्या एव भवंति २१ देहादुत्क्रांतकालीनगुणोत्कर्षफलमाह सत्त्वे वृद्धे सति प्रलीना मृताः र

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् प्रस्वापं तमसा जंतोस्तुरीयं त्रिषु संत
तम् २० उपर्युपरि गच्छंति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः तमसाऽधोऽध आमुख्याद्रजसांऽतर
चारिणः २१ सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यांति नरलोकं रजोलयाः तमोलयास्तु निरयं यांति मा
मेव निर्गुणाः २२ मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् राजसं फलसंकल्पं हिंसा
प्रायादि तामसम् २३ कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् ७ जोलयाः रजसि प्रवृद्धे

सति लयो येषां ते एवं तमोलया इत्यपि निर्गुणा इत्यत्र तु लयशब्दानुपादानाज्जीवंतोपि निर्गुणाश्चेन्मामेव
यांतीत्यर्थः २२ इदानीं गुणोत्कर्षकृतमेव तत्तत्फलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह मदर्पणं मत्प्रीत्युद्देशेन कृतं
निष्फलं केवलं दासभावेनैव कृतं यन्निजकर्म इत्यादि तत्सात्त्विकं फलसंकल्प्यते यस्मिन् तत् हिंसाप्रायं
हिंसोद्देशेन कृतं हिंसा न द्भुतं च आदिशब्दाद्दंभमात्सर्यादिकृतम् २३ इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञानादीनां

चातुर्विध्यमाह कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयं वैकल्पिकं देहाद्यव्यतिरिक्तात्मविषयं यत्तद्वजः रा
जसं प्राकृतं बालमूकादिज्ञानतुल्यम् मन्निष्ठं परमेश्वरविषयम् २४ वनं विविक्तत्वात् सात्त्विको वासः भ
गवन्निकेतनं तु साक्षात्तदाविर्भावान्निर्गुणं स्थानम् २५ कारकः कर्ता असंगी अनासक्तः रागांधः अत्यभिनि

प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् २४ वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते
तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् २५ सात्त्विकः कारकोऽसंगी रागांधो राजसः स्मृतः
तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः २६ सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु रा
जसी तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा २७ पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं
स्मृतम् राजसं चेंद्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि २८ सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं
तु राजसम् तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् २९

विष्टवान् स्मृतिविभ्रष्टः अनुसंधान
शून्यः मदपाश्रयः मदेकशरणः स हि निरहंकारत्वान्निर्गुणः २६ अधर्मे धर्मबुद्ध्या या श्रद्धा २७ पथ्यं हितं पूतं शुद्धं
अनायस्तमनायासतः प्राप्तं आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि इंद्रियाणां प्रेष्ठं कट्वम्ललवणादि आर्तिदाशुचि दैन्यकर
मशुद्धं च चशब्दान्मन्निवेदितं निर्गुणमित्यभिप्रेतम् २८ अत्मोत्थं सुखं मदपाश्रयमित्यपि त्वंतत्पदार्थविषयं

उक्तं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति द्वाभ्याम् द्रव्यं पथ्यं पूतादि देशो वनग्रामादिः फलं सात्विकं सस्मि
त्यादि कालः यदा भजेत मां भक्त्या यदेतौ जयेदित्यादिना योऽर्थादुक्तः ज्ञानं कैवल्यं सात्विकं ज्ञानमित्यादिक
र्म मदर्पणमित्यादि कारकः सात्विकः कारकोऽसंगीत्यादि श्रद्धा सात्विक्याध्यात्मिकीत्यादि अवस्था सत्वाज्जा
गरणमित्यादि आकृतिरूपर्युपरि गच्छन्तीत्यादिनोक्ता देवत्वादिरूपा निष्ठा सत्वे प्रलीनाः स्वर्यान्तीत्यादिनो

द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः श्रद्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ३०
सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ३१ ए
ताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबंधनाः येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः ॥
भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ३२ तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानवि ज्ञानसंभव
म् गुणसंगं विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः ३३ ७ क्ता देवत्वादिरूपा निष्ठा सत्वे प्रलीनाः स्व

र्यान्तीत्यादिनोक्तः स्वर्गादिः एवं सर्वोऽप्ययं भावस्त्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः ३० न केवलमेष एव किंतु यावन्तः पु
रुषाव्यक्ताधिष्ठितास्ते सर्वे भावा गुणमया एव तत्प्रपंचः दृष्टमिति ३१ इदानीमुक्तं त्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वम
नुवदंस्तन्निर्जयान्मोक्ष इत्याह एता इति सार्धेन येन निर्जिताः स पश्चादविक्षिप्तेन भक्तियोगेन मन्निष्ठः सन्
मद्भावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवति ३२ तस्माद्विवेकिनामिदमेव युक्तमित्याह तस्मादिति ज्ञानविज्ञान

भजनप्रकारमाह निःसंगइतिसार्धेन सत्त्वसंसेवयासात्विकान्येवसेवेतप्रमान्सत्त्वविरुद्धयेदितिप्रागु
क्तया नैरपेक्ष्येणउपशमात्मकेनसत्त्वेनैव ३४ एवंचसतिमांप्राप्नोतीत्याह संपद्यतइति जीवंजीवत्वका
रणंलिंगशरीरमाप्राप्तस्यनपुनःसंसारइत्याह जीवइति नवहिर्विषयभोगेन नांतरःतत्स्मरणेन गुणकृता
मनुसंसरणप्रथामजितपुण्यकथाकथनादिभिः धुनुतभक्तिरसेनविवेकिनोनहिपुनःसुलभंजन्मेदृशं

निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रियः रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवयामुनिः
सत्त्वंचाभिजयेद्युक्तोनैरपेक्ष्येणशांतधीः ३४ संपद्यतेगुणैर्मुक्तोजीवोजीवंविहायमा
म् जीवोजीवविनिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः मयैवब्रह्मणापूर्णोनवहिर्नांतरश्चरेत्॥
३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेपंचविंशोऽध्यायः २५ श्रीभगवानुवाच
मल्लक्षणमिमंकायंलब्ध्वामद्धर्मआस्थितः ७ ३५ इत्येकादशेटीकायांपंचविंशोऽध्यायः २५

षड्विंशेयोगनिष्ठायाविघातोदुष्टसंगतः साधुसंगेनतन्निष्ठापराकाष्ठेतिवर्ण्यते १ योगिनोयोगविभ्रंशःसं
गतःसंभवेदिति सर्वथातन्निवृत्त्यर्थमैलगीतंवितन्यते २ निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रियइत्युक्तं
तत्रविपक्षेअनर्थंकथयिष्यन् जीवन्मुक्तस्यापितर्हिसंगोदुर्वारइत्यनर्थःस्यादित्याशंक्योक्तानुवादपूर्व
कंपरिहरतिसार्द्धाभ्यां मल्लक्षणं मत्स्वरूपंलक्ष्यतेयेननतमिमंनरदेहं लब्ध्वामद्धर्मेभक्तिलक्षणेआस्थि

आत्मस्थमात्मन्येवनियंतृत्वेनस्थितं परमानंदरूपमात्मानंमामुपैतिसम्यक्प्राप्नोति १ नचैवंभूतस्यवि
षयसंगोनामास्तीत्याह गुणमय्येति गुणमय्याजीवयोनिः जीवोपाधिस्तयाविमुक्तः गुणेषुवर्तमानोपि
तैर्नयुज्यतेसंगंनप्राप्नोति अत्रहेतुः अवस्तुभिः नन्ववस्तुभिरप्यन्येयुज्यमानादृश्यंतेतत्राह अवस्तुत्वेनदृ
श्यमानेषु २ तथापिसंगंवर्जयेदित्याह संगमिति असतांलक्षणमाह शिश्नोदरेतर्पयंतीतिशिश्नोदरतृपस्ते

आनंदंपरमात्मानमात्मस्थंसमुपैतिमाम् १ गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोज्ञाननिष्ठ
या गुणेषुमायामात्रेषुदृश्यमानेष्ववस्तुतः वर्तमानोपिनपुमान्युज्यतेवस्तुभिर्गुणैः
२ संगंनकुर्यादसतांशिश्नोदरतृपांक्वचित् तस्यानुगस्तमस्यंधेपतत्यंधानुगांधवत्
३ ऐलःसम्राडिमांगाथामगायतबृहच्छ्रवाः उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णःशोकसंय
मे ४ त्यक्त्वात्मानंव्रजंतींतांनग्नउन्मत्तवन्नृपः ॥ षांक्वचित्कदाचिदपि आस्तांतावद्बहूनांसं

गः किंतुतस्यैकस्यापिअनुगः अनुवर्ती अंधमनुगच्छतियोंऽधस्तद्वत् ३ अत्रेतिहासमाह ऐलःपुरूरवाःस
म्राट्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवः कीर्तिर्यस्य सः उर्वशीविरहात्प्रथमंमुह्यन्पश्चात्कुरुक्षेत्रेतांसमागम्य गंधर्वदत्ते
नाग्निनादेवानिष्ट्वापुनरूर्वशीलोकंप्राप्य शोकसंयमेशोकापगमेसति ततोनिर्विण्णः सन्निमांगाथामगा
यतेतिनवमस्कंधानुसारेणद्रष्टव्यं ४ प्राक्तनींमोहावस्थामाह त्यक्त्वेति आत्मानंराजानंत्यक्त्वा घोरेतिष्ठेति

हयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसिमिश्राकृणवावहैतु मनोमन्त्रा अनुदितासएतेमयस्करन्परतरेचनाह
न्नित्येवंमंत्रैर्विलपन् ५ वैक्लव्ये कारणमाह कामानिति वर्षाणांयामिनीरात्रीः यांतीः अपयांतीः आयां
तीः आगामिनीः उर्वश्या आकृष्टाचेतना यस्यसः ६ तस्यगंधर्वलोकेप्राप्तस्यबहुकालंउर्वशीसंभोगानंत
रं निर्विण्णस्यगाथामाह अष्टादशभिः तत्राष्टभिरनुतापः प्रपंच्यते अहोइति यतोमयाइमे अहोरात्ररू

विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः ५ कामानतृप्तोऽनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामि
नीः नवेदयांतीर्नायांतीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ६ ऐलउवाच अहो मे मोहविस्तारः कामक
श्मलचेतसः देव्यागृहीतकंठस्यनायुःखंडाइमेस्मृताः ७ नाहंवेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो
वाऽभ्युदितोऽमुया मुषितोवर्षपूगानांवताहानिगतान्युत ८ अहो मे आत्मसंमोहोयेना
त्मायोषितांकृतः क्रीडामृगश्चक्रवर्तीनरदेवशिखामणिः ९ सपरिच्छदमात्मानंहित्वा
तृणमिवेश्वरम् ५ पा आयुः खंडानस्मृताः ७ तदेवाह नाहमिति अभिनिर्मुक्तः मयिरममाणे अ
स्तंगतः अभ्युदितोवासूर्यइति अमुयाउर्वश्यावंचितः वतखेदे उतापि वर्षपूगानामिति गतान्यहानिन
वेदेति ८ येनसंमोहेनात्मादेहः क्रीडामृगवदधीनः ९ ननुप्रणयकुपितायाअनुनयार्थमधीनतायुक्ते
वसत्यनन्वनतदस्तीत्याह सपरिच्छदंराज्यादिसहितमीश्वरंचक्रवर्तिनंतृणमिवत्यक्त्वा

यांतीमपिअन्वगममनुगतोऽस्मि १० किंच ममप्रभावाद्यभिमानोवृथैवेत्याह कुतस्तस्यमेतेजोवलं खरो
यथापादताडितोपिखरीमनुगच्छतितद्वत् ११ एवंभूतस्यसर्वसाधनंव्यर्थमित्याह किमितित्यागेनसं
न्यासेन विविक्तेन एकांतसेवया मौनेनवाङ्नियमेन १२ अनुतप्तःसन् आत्मानंनिंदतिद्वाभ्याम् स्वार्थे

यांतींस्त्रियंचान्वगमंनग्नउन्मत्तवद्रुदन् १० कुतस्तस्यानुभावःस्यात्तेजईशत्वमेववा
योन्वगच्छंस्त्रियंयांतींखरवत्पादताडितः ११ किंविद्ययाकिंतपसाकिंत्यागेनश्रुतेनवा
किंविविक्तेनमौनेनस्त्रीभिर्यस्यमनोहृतम् १२ स्वार्थस्याकोविदंधिङ्मांमूर्खंपंडित ।
मानिनम् योहमीश्वरतांप्राप्यस्त्रीभिर्गोखरवज्जितः १३ सेवतोवर्षपूगान्मेउर्वश्याअ
धरासवम् नतृप्यत्यात्मभूःकामोवन्हिराहुतिभिर्यथा १४ पुंश्चल्यापहृतंचित्तंकोऽ
न्वन्योमोचितुंप्रभुः आत्मारामेश्वरमृतेभगवंतमधोक्षजम् १५ वोधितस्यापिदेव्यामे

सूक्तवाक्येनदुर्मतेः ७ स्येति अकोविदमज्ञातारम् गोखरवत् गौरिवखरइवेति १३ अधरासवंसे
वमानस्यआत्मभूर्मनसिजःपुनःपुनरुद्भवत् १४ एवमष्टभिर्निर्वेदोनिरूपितः इदानींतस्यविवेकमाह द
शभिःपुंश्चल्येति अयंभावःकर्मभिर्देवानिष्पाद्यःखमेवप्राप्तोऽस्मि अतःपरमेश्वरमेवभजेयमिति १५ पर

मोहो न निवर्तत इत्याह बोधितस्यापीति देव्या उर्वश्या सूक्तवाक्येन यथार्थवचनेन पुरूरवो मा मृथा मा प्र
तप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उक्षन् न वै स्त्रैणानि सख्यानि संति सालावृकाणां हृदयान्येतादृत्यनेन १६ पूर्वं
पुंश्चल्यापहृतं चित्तमित्यादिना तस्या अपकारो ऽनुस्मृतः इदानीं ममैवायमपराध इत्याह किमेतयेति नो ऽ
स्माकं कामिनामेतया किमपकृतं न किंचिदपि यथा रज्जुस्वरूपाविदुषो रज्जुद्रष्टुः पुंसः तस्यां सर्पकल्पनया
खिद्यतो ऽपि रज्ज्वा किमपि नापकृतं तद्वत् यद्यस्माद्यो ऽहमेवंभूतः स एवाजितेंद्रियत्वादपराधीत्यर्थः १७ ननु

मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः १६ किमेतया नो ऽपकृतं रज्ज्वा वा सर्पचेतसः र
ज्जुस्वरूपाविदुषो यो ऽहं यदजितेंद्रियः १७ क्वायं मलीमसः कायो दौर्गंध्याद्यात्मको ऽशुचिः॥
क्व गुणाः सौमनस्याद्या ह्यध्यासो विद्यया कृतः १८ पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनो ऽग्नेः श्व
गृध्रयोः किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते १९ ७ तथा ऽपि सैव सौगंध्यप्रेमादिगुणैः संमोद

मूलमित्याशंक्य ते ऽपि स्वमतिपरिकल्पिता एवेत्याह चतुर्भिः क्वायमिति मलीमसो ऽतिमलिनः सुमनसां कु
सुमानामिव गंधसौकुमार्यादिः सौमनस्यं शोभनमनोभावो वा १८ ममत्वमपि तस्मिन् परिकल्पितमेवेत्याह
पित्रोः किं स्वं कायः जनकत्वात् नु वितर्के भार्याया वा भोगप्रदत्वात् अत्रानुपयुक्तमप्येतन्न्यायतुल्यत्वादुक्त
म् स्वामिनो वा ऽधीनत्वात् अग्नेर्वा अंते ऽप्यंतदाहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वा भक्ष्यत्वात् किं वात्मनः तत्कृतशुभाशु

तुच्छा कृमिविड्भस्मलक्षणा निष्ठा अंतो यस्य तस्मिन्काये कलेवरे प्रियत्वेन गृहीते विषंगमेवाह अहोइ
ति सुनसं शोभननासिकम् २० अतो गुणारोपेण रममाणा मादृशाः कृमितुल्या इत्याह त्वगादिसंहतौ तत्सं
घाते देहे विण्मूत्रादिसंहतौ रमतां कृमीणां वा २१ यद्यप्येवं बीभत्सिताः स्त्रियः अथाऽपि नोपसज्जेत अव

तस्मिन्कलेवरेऽमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः २०
त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ विण्मूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदंतरम्
२१ अथाऽपि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित् विषयेंद्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्य
था २२ अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते असंप्रयुंजतः प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः
२३ तस्मात्संगो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेंद्रियैः विदुषां चाप्यविस्रब्धः षड्वर्गः किमु मादृ
शाम् २४ श्रीभगवानुवाच एवं प्रगायन्नरदेवदेवः स उर्वशीलोकमथो विहाय ७ लोकनादि

नापि संगं न कुर्यात् अर्थवित् विवेकी अत्र हेतुः विषयेति २२ ननु क्वचित् निमीलितनयनादेरपि मनःक्षो
भो दृश्यते सत्यं सोऽपि पूर्वदर्शनादिकं विना न भवतीत्याह अदृष्टादिति भावात्पदार्थाद्भावो मनःक्षोभः अतः
प्राणानिंद्रियाणि असंप्रयुंजतः नियच्छतः स्तिमितं निश्चलं सत् २३ इंद्रियैः कृत्वा अविस्रब्धः अविश्वसनी
यः मादृशाम् अविवेकिनाम् २४ फलितमाह द्वाभ्याम् एवमिति ॥

न्तेषु देवेषु च दिव्यतीति तथा २५ उक्तिभिर्हितोपदेशैरिति तीर्थदेवादिसंगादपि सत्संगः श्रेयानिति दर्शय
ति २६ सतां लक्षणमाह संत इति विशेषणाष्टकस्य यथेष्टहेतुमद्भावः २७ न च तेषु उपदेशापेक्षा अपि तु के
वलं तत्सन्निधिरेव तारयतीत्याह तेष्विति सप्तभिः २८ श्रवणादिभिरेव मत्पराः श्रद्धानाश्च संतो भक्तिं विंद

आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपारमज्ज्ञानविधूतमोहः २५ ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु स
ज्जेत बुद्धिमान् संत एतस्य छिंदंति मनोव्यासंगमुक्तिभिः २६ संतोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्र
शांताः समदर्शिनः निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः २७ तेषु नित्यं महाभाग महा
भागेषु मत्कथाः संभवंति हिता नृणां जुषतां प्रपुनंत्यघम् २८ ता ये शृण्वंति गायंति ह्यनु
मोदंति चादृताः मत्पराः श्रद्दधानाश्च भक्तिं विंदंति ते मयि २९ भक्तिं लब्धवतः साधोः किम
न्यदवशिष्यते मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ३० यथोपश्रयमाणस्य भगवंतं
विभावसुम् शीतं भयं तमोऽप्येति साधून्संसेवतस्तथा ३१ निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ
परमायनम् संतो ब्रह्मविदः शांता नौर्दृढेवाप्सु मज्जताम् ३२ ति २९ ३० विभावसुमग्निं सेव
मानस्य अप्येति नश्यति तथा कर्मजाड्यमागामिसंसारभयं तन्मूलमज्ञानं च नश्यतीत्यर्थः ३१ निमज्ज्योन्म

किंचयथाऽन्नमेवप्राणोजीवनम् अहमेवयथाशरणम् धर्मएवयथाप्रेत्यपरलोकेवित्तम् तथासंतएवा
र्वाक् संसारपातात् बिभ्यतःपुंसःअरणशरणम् ३३ किंच संतश्चक्षूंषिसगुणनिर्गुणज्ञानानि अर्कःपुनःस
म्यगुत्थितोऽपिबहिस्तदप्येकमेवचक्षुरित्यर्थः ३४ अध्यायार्थमुपसंहरति वैतसेनइति सुद्युम्नभावेनउमा
वनंप्रविष्टस्यवीतासेनस्त्री भावंप्राप्तायस्यतस्यस्त्रीभावंप्राप्तस्यपुत्रोवैतसेनःपुरूरवाःएवमुक्तप्रकारेण

अन्नंहिप्राणिनांप्राणआर्तानांशरणंत्वहम् धर्मोवित्तंनृणांप्रेत्यसंतोऽर्वाक्बिभ्यतोरणम्
३३ संतोदिशंतिचक्षूंषिबहिरर्कःसमुत्थितः देवताबांधवाःसंतः संतआत्माऽहमेवच ३४ वै
तसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्यालोकनिस्पृहः मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारह ३५ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेऐलगीतंनामषड्विंशोऽध्यायः२६ उद्धवउवाच क्रि
यायोगंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो १ उर्वश्यालोकात् स्थानात् अवलोकनाद्वानिस्पृहः ततो

ऽपिसत्संगादपिहेतोर्मुक्तसंगःसन् आत्मारामोभूत्वाचचारेति ३५ इत्येकादशेटीकायांषड्विंशोऽध्या
यः२६ सप्तविंशेक्रियायोगःसद्यश्चित्तप्रसादकः सर्वकामाप्तिहेतुश्चसांगःप्रोक्तःसमासतः१ रागाद्याकु
लचित्तानांकुतोसंगादिसंभवः इतिकृष्णार्चनंभद्रमनुस्मृत्याहपृच्छति२ क्रियायोगमिति भवदाराध

नरूपंयस्मादितिकारणाधिष्ठानादिप्रश्नः सर्वकारकाणांनिमित्तत्वस्यावशिष्टत्वात् यथेति एकस्मिन्न
धिष्ठानादौकेनप्रकारेणेतिप्रश्नः येअधिकारिणः सात्वताःभक्ताः १ अस्यपुनःविशेषतःप्रश्नेकारणमाह
चतुर्भिः एतत्त्वद्वचनं निःश्रेयसकरंवदंति अंगिरसःसुतोबृहस्पतिः २ निःसृतंत्वयोपदिष्टमित्यर्थः दे

यस्मात्त्वांयेयथार्चंतिसात्वताःसात्वतर्षभ १ एतद्वदंतिमुनयोमुहुर्निःश्रेयसंनृणाम् ॥
नारदोभगवान्व्यासआचार्योंऽगिरसःसुतः २ निःसृतंतेमुखांभोजाद्यदाहभगवानजः पु
त्रेभ्योभृगुमुख्येभ्योदेव्यैचभगवान्भवः ३ एतद्वैसर्ववर्णानामाश्रमाणांचसंमतम् श्रे
यसामुत्तमंमन्येस्त्रीशूद्राणांचमानद ४ एतत्कमलपत्राक्षकर्मबंधविमोचनम् भक्ता
यचानुरक्तायब्रूहिविश्वेश्वरेश्वर ५ श्रीभगवानुवाच नह्यंतोऽनंतपारस्यकर्मकांडस्य
चोद्धव संक्षिप्तंवर्णयिष्यामियथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिवि
धोमखः त्रयाणामीप्सितेनैवविधिनामांसमर्चयेत् ७ ६ देव्यैपार्वत्यै ३ सर्ववर्णानांत्रैवर्णिकानां द्वि
म् ४ विश्वेश्वराएतेषामीश्वरः ५ कर्मकांडस्यपूजाविधानस्य नास्त्यंतोग्रंथतःपारंचानुष्ठानतोयस्यतस्य ६ ऽगम
वैदिकएवमंत्रोवैदिकान्येवांगानिचयस्मिन्पुरुषसूक्तादौसवैदिकः एवंतांत्रिकोऽपिमिश्रोऽष्टाक्षरादिःम

यदात्रैवर्णिकोयजेततदाविशेषमाह यदागर्भाष्टमैकादशद्वादशाब्दादिकालेस्वनिगमेनस्वाधिकारप्र
वृत्तेनवेदेनोक्तंद्विजत्वमुपनयनम् ८ अर्चायांप्रतिमादौ ९ स्नानेविशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैश्चमं
त्रैः १० किंचसंध्योपासनादीनिकर्माणि चोदितानिसाकल्येनविहितानियस्ययानितैः सहमेपूजांकुर्यात्न

यदास्वनिगमेनोक्तंद्विजत्वंप्राप्यपूरुषः यथायजेतमांभक्त्याश्रद्धयातन्निबोधमे ८ अ
र्चायांस्थंडिलेऽग्नौवासूर्येवाऽप्सुहृदिद्विजे द्रव्येणभक्तियुक्तोऽर्चेत्स्वगुरुंमाममायया ९
पूर्वंस्नानंप्रकुर्वीतधौतदंतोंऽगशुद्धये उभयैरपिचस्नानंमंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः १० संध्योपा
स्त्यादिकर्माणिवेदेनाचोदितानिमे पूजांतैःकल्पयेत्सम्यक्संकल्पःकर्मपावनीम् ११
शैलादारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती मनोमयीमणिमयीप्रतिमाऽष्टविधास्मृता १२
चलाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरम् उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने १३

त्तानिपरित्यजेदित्यर्थः सम्यक्परमेश्वरविषयएवसंकल्पोयस्यतथाभूतःसन् कर्मपावनींकर्मनिर्हारिणीं
म् ११ अर्चाभेदानाहसार्धेन शैलाशिलामयी लौहीसुवर्णादिमयी लेख्यामृच्चंदनादिमयी हृदिपूजायांमनोम
यी १२ प्रकर्षेणातिष्ठत्यस्यामितिप्रतिष्ठाप्रतिमैवजीवस्यभगवतोमंदिरम् यद्वा प्रतिष्ठयाकलान्यासेनभगव
न्मंदिरं भवतीति प्रतिमाभेदेनविशेषमाह सा
र्धेन उद्वासोविसर्जनम् १३

अस्थिरायामर्चनेविकल्पःशालग्रामेनकुर्यात् सैकत्यांकुर्यादन्यत्रकुर्याद्वानवेति अविलेप्यायांमृण्मय्यांले
ख्यव्यतिरिक्तायामन्यत्रविलेप्यायांलेख्यायांचपरिमार्जनमेव१४ इदानींसकामनिष्कामभेदेनविशेष
माह द्रव्यैरिति प्रकर्षेणसिद्धैःसुशोभनैःअमायिनःनिष्कामभक्तस्य यथालब्धैःयत्रचंदनादिसर्वथानल॰

अस्थिरायांविकल्पःस्यात्स्थंडिलेतुभवेद्द्वयम् स्नपनंत्वविलेप्यायामन्यत्रपरिमार्जनम्
१४ द्रव्यैःप्रसिद्धैर्मद्यागःप्रतिमादिष्वमायिनः भक्तस्यचयथालब्धैर्हृदिभावेनचैवहि१५ स्ना
नालंकरणंप्रेष्ठमर्चायामेवतूद्धव स्थंडिलेतत्त्वविन्यासोवह्नावाज्यप्लुतंहविः१६ सूर्येचाभ्य
र्हणंप्रेष्ठंसलिलेसलिलादिभिः श्रद्धयोपाहृतंप्रेष्ठंभक्तेनममवार्यपि१७ भूर्यप्यभक्तोपहृतं
नमेतोषायकल्पते गंधोधूपःसुमनसोदीपोऽन्नाद्यंचकिंपुनः१८ शुचिःसंभृतसंभारःप्राग्द
र्भैःकल्पितासनः ७ भ्यते तत्रहृदिभावेनभावनया यद्वाहृदिचेन्मद्यागःतदाभावेनमनोमयैर्द्रव्यै
रित्यर्थः१५ अधिष्ठानभेदेनप्रधानोपचारमाहसार्धेनस्नानेति तत्त्वविन्यासःयथास्थानमंगप्रधानदेवतानां
तत्तन्मंत्रैःस्थापनं१६ अभ्यर्हणमुपस्थानार्घ्यादि सलिलादिभिस्तर्पणादिनायजनं सर्वसाधारणमाह श्रद्ध
येति १७ १८ एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वा इदानींपूजाप्रकारमाह शुचिरिति संभृताःसंभाराःपूजासाध

नानियेन सः प्रागग्रैः दर्भैः यद्वा प्रागेव संभृतसंभारः सन्नासीनः नत्वासीनः सन् पश्चात्तत्संभारार्थं वारंवा
रमुत्तिष्ठेदित्यर्थः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा आसीनः अर्चायांतु स्थिरायां संमुख अर्चाभिमुख उपविष्टः सन्
१९ अनंतरं गुर्वादिनमस्कारपूर्वकं यथोपदेशं स्वस्मिन्कृतन्यासः कृतो मूलमंत्रन्यासो यस्यां तामसमार्चीमा
मृजेत् निर्माल्यापकर्षणादिना शोधयेत् कलशं पूर्णकुंभं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणार्थोदकपात्रमुपसाधयेत् चंद
दनपुष्पादिभिः संस्कुर्यात् २० तदद्भिः प्रोक्षणीयाद्भिर्देवयजनं देवपूजास्थानं पाद्याद्यर्थं त्रीणि पात्राणि कल

आसीनः प्रागुदग्वार्चेदर्चायामथ संमुखः। १९ कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चां पाणिना मृजेत्
कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत्। २० तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च प्रोक्ष्य पा
त्राणि त्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत्। २१ पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दैशिकः हृ
दा शीर्ष्णाथ शिखया गायत्र्या चाभिमंत्रयेत्। २२ पिंडे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम

शोदकैः पूरितानि तैस्तैर्द्रव्यैः साधयेत् २१ तत्र पाद्यादिद्रव्याणि पाद्ये श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्तादिरिष्यते
गंधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः दूर्वा चेति क्रमादर्घ्यद्रव्याष्टकमुदीरितं जातीलवंगकक्कोलैर्मतमाच
मनीयकमिति तानि च त्रीणि यथाक्रमं हृदयादिमंत्रैः गायत्र्या च सर्वाण्यभिमंत्रयेत् २२ तदनंतरं पिंडे दे
हे वाय्वग्निसंशुद्ध इति कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगतेनाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थचंद्रमंडलामृत

प्लावनेनामृतमये जाते तस्मिन्हृत्सद्मस्थां परां श्रेष्ठां जीवकलां श्रीनारायणमूर्तिं ध्यायेत् कथंभूतां नादांते सि-
द्धैर्भाविता प्रणवस्याकारोकारमकारबिंदुनादाः पंचांशाः तत्र नादांते सिद्धैर्ध्याता तथा च श्रुतिः यो वेदादौ
स्वरः प्रोक्तो यो वेदांते प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वर इति २३ तयात्मभूतया स्वेनैव भावे-
न चिंतितया अमृतमये पिंडे दीपेन प्रभया गृहमिव व्याप्ते सति तस्मिन्नेवादौ मानसैरुपचारैः संपूज्य तन्म-
यः सन्नर्चादिषावाह्यस्थापनमुद्रया स्थापयित्वा २४ कथं पूजयेत्तत्राह पाद्येति द्वाभ्यां धर्मादिभिर्मामासनं

अर्घ्यं जीवकलां ध्यायेन्नादांते सिद्धभाविताम् २३ तयात्मभूतया पिंडे व्याप्ते संपूज्य तन्म-
यः आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्तांगं मां प्रपूजयेत् २४ पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्र-
कल्पयेत् धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वासनं मम २५ पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेस-
रोज्ज्वलम् उभाभ्यां वेदतंत्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये २६ ७ २५ तत्र पद्मं च कल्पयित्वोभाभ्यां वे-

दतंत्राभ्यामुभयसिद्धये मह्यं पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्शः आचमनमर्हणमर्घ्यं उभय-
सिद्धयो वेदतंत्रोक्तभुक्तिमुक्तिप्राप्तये अयमर्थः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यंकस्याग्नेयादिचतुष्को-
णेषु पादाः अधर्मादीनि पूर्वादिदिक्षु गात्राणि त्रयो गुणाः पट्टिकास्तत्र पूर्वादिक्रमेण मध्ये च विमलोत्कर्षिणी
ज्ञाना क्रिया योगा प्रह्वी सत्येशानानुग्रहेति नव शक्तयः एवं यथोपदेशं धर्मादिभिर्नवभिः शक्तिभिश्चासनं क-

आयुधादिपूजामाह सुदर्शनमिति त्रिभिः तन्नन्यस्तांगमित्यावरणपूजा सूचिता आसनेनैवशक्त्याव रणमित्युक्तं ततः सुदर्शनादिमुशलांतान्यायुधानि अष्टदिक्षु कौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि २७ नंदादीन्पार्षदानष्टदिक्षु गरुडं पुरतः २८ दुर्गादीनि कोणेषु गुरून्वामतः सुरानिंद्रादिलोकपालान्पूर्वादिदिक्षु एवमेता

सुदर्शनं पांचजन्यं गदासीषुधनुर्हलान् मुशलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् २७
नंदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् २८ दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरून् सुरान् स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २९ चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा विभवे सति ३० स्वर्णघर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजनादिभिः ३१ वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः

३७ नूदेवस्याभिमुखान्प्रोक्षणादिभिः अर्घ्यादिभिः पूजयेदित्यर्थः २९ पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रपंचयति चंदनेति षड्भिः ३१ मंत्रानाह स्वर्णघर्मानुवाकः सुवर्णं घर्मं परिवेद वेनमित्यादि महापुरुषविद्यया जितं ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन सुब्रह्मण्य नमस्तेस्तु महापुरुष पूर्वजेति पौरुषं पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि राजनादीनि सामानि इंद्रं नरो नेमधि

गुणंविधत्ते वस्त्रेति पत्राणिकपोलवक्षस्स्थलादिषुलिखिताःपत्रभंगयःमद्भक्तश्चेत्सप्रेमयथाभवतीतथा
३२ यथोचित्तमलंकुर्वीतेत्युक्तार्थसर्वसाधारणंश्रद्धालक्षणंगुणंविधत्ते पाद्यमिति ३३ नैवेद्यंवैभवलक्ष
णंगुणंविधत्ते गुडपायसेति शष्कुल्यःतैलपक्वविशेषाःआपूपाःअपूपानांमंडकादीनांसमूहाःसूपाःव्यं
जनानि सतिविभवइतिशेषः ३४ कालभेदेनगुणंविधत्ते अभ्यंगेति अभिषेचनंपंचामृतादिस्नपनं अ

अलंकुर्वीतसप्रेममद्भक्तोमांयथोचितम् ३२ पाद्यमाचमनीयंचगंधंसुमनसोऽक्षतान्
धूपदीपोपहार्याणिदद्यान्मेश्रद्धयार्चकः ३३ गुडपायससर्पींषिशष्कुल्यापूपमोदकान्
संयावदधिसूपांश्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत् ३४ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम् अ
न्नाद्यंगीतनृत्यादिपर्वणिस्युरुतान्वहम् ३५ विधिनाविहितेकुंडेमेखलागर्तवेदिभिः अ
ग्निमाधायपरितःसमूहेत्पाणिनोदितम् ३६ परिस्तीर्याथपर्युक्षेदन्वाधाययथाविधि

न्नाद्येति अन्नंभोज्यमाद्यंभक्ष्यं पर्वण्येकादश्यादौ अन्वहंप्रत्यहंवाविभवेसति ३५ फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्ना
वपिपूजाप्रकारमाह विधिनास्वगृह्योक्तप्रकारेण मेखलादिभिरुपलक्षितेनिर्मिते तदुक्तं विस्तारोच्छ्रा
यतस्तिस्रोमेखलाश्चतुरंगुलाः हस्तमात्रोभवेद्गर्तःसयोनिर्वेदिकातथेत्यादि उदितंप्रज्वलितमग्निंपरितः
समूहेत् एकत्रमेलयेत् ३६ दर्भैःपरिस्तीर्यपरितःप्रोक्षयेत् अन्वाधायअन्वाधानसंज्ञकं स्वाहृतिभिः॥

समित्प्रक्षेपादिरूपंकर्मकृत्वा अग्नेरुत्तरतोद्रव्याणिहोमोपयोगीन्यासाद्यनिधाय प्रोक्षण्याप्रोक्षणीपा
त्रोदकेनप्रोक्ष्याग्नौमांध्यायेत् ३७ शंखादिभिरुल्लसंतः शोभमानाश्चत्वारोभुजायस्यतं ३८ स्फुरंतिकिरी
टादीनियस्यतं ३९ हविषाघृतेनअभिघृतानिसंसिक्तानिदारूणिशुष्कसमिधः प्रास्यप्रक्षिप्यआघारौ
तत्संज्ञकौयागौः एवमाज्यभागौचदत्वातदर्थाहुतीहुत्वाइत्यर्थः तन्नाघारौप्रजापतयेस्वाहेंद्रायस्वाहेति

प्रोक्षण्यासाद्यद्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौभावयेतमाम् ३७ तप्तजांबूनदप्रख्यंशंखचक्रगदांबु
जैः लसच्चतुर्भुजंशांतंपद्मकिंजल्कवाससम् ३८ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगद
म् श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभंवनमालिनम् ३९ ध्यायन्नभ्यर्च्यदारूणिहविषाभिघृ
तानिच प्रास्याज्यभागावाघारौदत्वाचाज्यप्लुतंहविः ४० जुहुयान्मूलमंत्रेणषोडशर्चाऽव
दानतः धर्मादिभ्योयथान्यायंमंत्रैः स्विष्टकृतंबुधः ४१

चोत्तरदक्षिणपरिधिसंधिमारभ्य
अग्निमध्यादापरिध्यंतंघृतक्षरणरूपौअग्नयेस्वाहासोमायस्वाहेत्येवंहोमरूपौ ४० मूलमंत्रेणाष्टाक्षरे
णतथाषोडशर्चोयस्मिन् तेनपुरुषसूक्तेनचावदानतः प्रत्यृचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः पुरुषसूक्ते
नाराधनपक्षेसएवमूलमंत्रः तेनैवप्रत्यृचमवदानतोहोमइतिमंत्रैः स्वाहांतैर्यथान्यायंपूजाक्रमेणैव
अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्येवंस्विष्टकृतंहुत्वा ॥४१॥

२७
भा॰र॰
दी॰
१२९

ततोवन्हिस्थंभगवंतंसमंतर्यामिणमभ्यर्च्यपुष्पधूपादिभिः अथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योनंदादिभ्योऽष्टदिक्षुब
लिंहरेत् ततः पूजास्थानमागत्यदेवस्याग्रेसमुपविश्ययथाश[illegible]मूलमंत्रंजपेत् ४२ तत्रउभयत्रभगव
तोभोजनसमाप्तिंध्यात्वाआचमनंदत्वाउच्छेषंविष्वक्सेनायद[illegible]यित्वा तदनुज्ञयापश्चात्स्वयंभुंजी
त ततः सुरभिमत्सुगंधवत्तांबूलाद्यंमुखवासंदत्वाऽथपुनरप्यर्हयेत् पुष्पांजलिनापूजयेत् ४३ अभिनय

अभ्यर्च्याथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योबलिंहरेत् मूलमंत्रंजपेद्ब्रह्मस्मरन्नारायणात्मकम् ४२
दत्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयेत् मुखवासंसुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत् ४३
उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम मत्कथाःश्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तंक्षणिकोभ
वेत् ४४ स्तवैरुच्चावचैःस्तोत्रैःपौराणैःप्राकृतैरपि स्तुत्वाप्रसीदभगवन्नितिवंदेतदंडव
त् ४५ शिरोमत्पादयोःकृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परम् प्रपन्नंपाहिमामीशभीतंमृत्युग्रहार्ण
वात् ४६ ७ नस्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिकः वैयग्र्यंपरित्यज्यलब्धावसरोभवेत् ४४ स्तवस्तोत्राणांभे
दंदर्शयति पौराणैःप्राकृतैरपीति ४५ कथंप्रणमेदित्यपेक्षायामाह शिरइति बाहुभ्यांदक्षिणोत्तराभ्यांपरस्परम्
रंममदक्षिणोत्तरौपादौगृहीत्वा यद्वा [illegible]ततः परस्परंनिबद्धाभ्यांकृतापराधइवप्रपन्नमित्यादिविज्ञाप्यच १२९

ततः शेषाग्रहणपूर्वकं वैकल्पिकोद्वासनप्रकारमाह इतीति अनयैव प्रार्थनया शेषां निर्माल्यं मया दत्तां ध्यात्वा शिरस्याधाय धृत्वा यद्युद्वासयेत्तर्हि प्रतिमायां यन्न्यस्तं ज्योतिः तत्पुनरपि हृत्पद्मस्थज्योतिष्येवोद्वास्यमुद्वासनीयं ४७ एतेष्वधिष्ठानेषु किं मुख्यतममित्यपेक्षायामाह अर्चादिष्विति यदा यत्र श्रद्धा तदा तत्र न त्वधिष्ठानेषु मुख्यामुख्यत्वम् कुतः यतः सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माऽहमवस्थित इति ४८ उभयतः इहामुत्र

इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सादरम् उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः ४७

अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माऽहमवस्थितः ४८ ए-

वं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतान्त्रिकैः अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ४९

मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद्दृढम् पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ५०

पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहम् क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात्

५१ ॥ ७ च ४९ समर्थं प्रत्याह मदर्चामिति त्रिभिः पुष्पोद्यानानि च कारयेत् पूजायात्रोत्सवाश्रितान् पूजा-प्रत्यहं यात्राविशिष्टपर्वणि बहुजनसमागमः उत्सवः वसंतादिमहोत्सवः तदाश्रितान् क्षेत्रादीन्दत्त्वा ५० पूजायात्रोत्सवाश्रितानित्यस्य विवरणम् पूजादीनामिति प्रवाहार्थं संततानुवृत्त्यर्थम् मत्सार्ष्टितां मत्समा

२७
भा॰ए
टी॰
१५०

प्रतिष्ठादीनां व्यस्तसमस्तानां फलमाह प्रतिष्ठयेति मत्साम्यतां मया साम्यमित्यर्थः ५२ सकामं प्रत्युक्तमहै
तुकभक्तं प्रत्याह मामेवेति अहैतुकः भक्तियोग एव कथं भवति तत्राह भक्तियोगमिति ५३ दातुः फलमुक्तम
पहर्तारं निंदति यइति विड्भुक् विष्ठाभोजी कृमिः ५४ कर्तुर्यत्फलं तदेवान्येषामपीत्याह कर्तुरिति सारथेः

प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मनेन भुवनत्रयम् पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ५२
मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विंदति भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत माम् ५३ यः स्व
दत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः वृत्तिं स जायते विड्भुग्वर्षाणामयुतायुतम् ५४ कर्तुश्च सा
रथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलम् ५५ इति श्रीभागव
ते महापुराणे एकादशस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः २७ श्रीभगवानुवाच परस्वभावकर्माणि
न प्रशंसेन्न गर्हयेत १ सहकारिणो हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्च प्रेत्यैतत्फलमित्यन्वयः कु

तः यतः कर्मणामेते भागिनः भागार्हाः तत्रापि विशेषमाह भूयसि कर्मणि सारथ्यादौ च भूयोऽधिकं फलमि
ति पयः पत्रादिमात्रेण पूजितो यः परं पदं प्रागेव दिशति प्रीतः स कृष्णः शरणं मम ५५ इत्येकादशे टीकायां
सप्तविंशोऽध्यायः २७ अष्टाविंशे तु यः पूर्वं विस्तरेणोपवर्णितः ज्ञानयोगः पुनश्चासौ समाहृत्य निरूप्यते १ इ

रामः
१५०

दानीमतिविस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेण वक्तुमाह परेषां स्वभावान् शांतघोरादीन् कर्माणि च तन्नहे
तुः विश्वमिति १ विपक्षे दोषमाह परेति स्वार्थात् ज्ञाननिष्ठालक्षणात् असति मिथ्याभूते द्वैतेऽभिनिवेशा
त् २ भ्रंशमेव दृष्टांततो दर्शयति तैजसे राजसाहंकारकार्ये इंद्रियगणे निद्रया आपन्ने अभिभूते सति पिंड
स्थो जीवः केवलं मनोमात्रेण मायां स्वप्नरूपां प्राप्नोति ततो मनसि लीने सति नष्टचेतनः सन् मृत्युं वा मृ
त्युतुल्यां सुषुप्तिं वा प्राप्नोति यथा तद्वदेव नानार्थदृक् द्वैताभिनिवेशी विक्षेपं लयं च प्राप्नोति यथा प्राज्ञं सं

विश्वमेकात्मकं पश्यन्प्रकृत्या पुरुषेण च १ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निंदति स
आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्याभिनिवेशतः २ तैजसे निद्रयापन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः मायां
प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान् ३ किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत्॥
वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ४ छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसंतोऽप्यर्थकारिणः॥

पर्कात् विश्वस्य भोगक्षयलक्षणोऽभ्रंशः एवमनात्मसंपर्कादात्मनोऽपि स्वरूपभ्रंश इति भावः ३ द्वैता
सत्यतया स्तुतिनिंदयोर्निर्विषयत्वं प्रपंचयति सार्धैः षड्भिः किंभद्रमिति अवस्तुनो द्वैतस्य मध्ये किं भ
द्रं किं वाऽभद्रं कियद्भद्रं कियद्वाऽभद्रमित्यर्थः अवस्तुत्वमेवाह वाचेति वाह्येंद्रियोपलक्षणं वाचा उदितमु
क्तं चक्षुरादिभिश्च यद्दृश्यं तदनृतमिति ४ नन्वेवं सति देहादिभावानामप्यसत्त्वात्कथं भयहेतुत्वं तत्र दृष्टां

२८
भा॰ए
टी॰
१४१

छाया प्रतिबिंबः प्रत्याहूयः प्रतिध्वनिः आभासः शुक्तिरजतादिः एते यथा ऽसंतोऽप्यर्थकारिणो भवंति आ
मृत्युतः मृत्युमभिव्याप्य यद्वा मृत्युर्लयः यावन्नैव लीयते तावत्स्फुरतीत्यर्थः ५ ननु सत्याद्दिश्रुतिभिरे
वद्वैतं निरूपितं कथमसत्त्वं स्यात्तत्राह आत्मैवेति सार्धद्वाभ्यां त्रातिपालयति ६ अन्यस्मात्सृज्यादिव्यति
रिक्तात् त्रिविधा आध्यात्मिकादिरूपा भातिः प्रतीतिः ननु कथं निर्मूलं प्रतीयते तत्राह दूरमिति ७ ज्ञान

एवं देहाद्ययोभावाय च्छंत्या मृत्युतो भयम् ५ आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः त्रा
यते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ६ तस्मान्न ह्यात्मनोऽन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः
निरूपितेऽयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतम् ७ ए
तद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् न निंदति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ८ प्रत्य
क्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा आद्यंतवदसज्ज्ञात्वा निःसंगो विचरेदिह ९ उद्धव उवा
च नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ७ विज्ञानयोर्नैपुणं निष्ठां सूर्यवत्समो भूत्वा ८ एतन्निष्ठा
प्राप्त्युपायमाह प्रत्यक्षेणेति यदाद्यंतवत्तद्धि तं तदसदिति ज्ञात्वा निःसंगो विचरेत् आद्यंतवत्त्वे प्रमाणानि प्र
त्यक्षेण घटादि अनुमानेन सावयवत्वेन दृश्यं पृथिव्यादि निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदा सानु
भवेन सर्वदृश्यमाद्यंतवदसच्चेति ज्ञात्वा निःसं
गः तदासक्तिशून्यः ९ ननु यद्यात्मसंविदा

१४१

सर्वं दृश्यमसदित्युच्यते तर्ह्यात्मा स्वप्रकाशो देहादिदृष्टं तच्च जडमित्युक्तं स्यात् तथा च संसारे प्रतिभासो न घ
टेतेति चोदयति अनात्मसदृशोः जडाजडयोः अन्नहेतुः दृष्टृदृश्ययोर्माभूत् द्वयोरपि तत्राह उपलभ्यत इ
ति १० एतत्प्रपंचयति आत्मेति अव्ययत्वादिपंचविशेषणैर्नाशादिरागादिपुण्यापुण्याज्ञानपरिच्छेदाना
मसंभवं दर्शयति हेतुहेतुमत्त्वं तु यथेष्टं अचिज्जडः अयं भावः यथैवाग्निदारुणोर्भेदेनानुपलंभेपि दारुप्र
काश्यमेवाग्निश्च प्रकाशकः तथा देहात्मनोरपि न संसृतिस्तयोरन्यतरस्यापि घटत इति ११ सत्यं तथाऽप्यु

अनात्मसदृशोरीशकस्य स्यादुपलभ्यते १० आत्माऽव्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृ
तः अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ११ श्रीभगवानुवाच यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्म
नः संनिकर्षणम् संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः १२ अर्थे ह्यविद्यमानेपि सं
सृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा १३ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो
बह्वनर्थभृत् ७

भयोरेवमविवेक एव संसारालंबनमित्याह पंचभिः यावदिति संनिकर्षणं संबं
धः नन्वसंगस्य कुतः संबंधः तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृत इत्यर्थः ननु स्वप्रकाशस्य कथमज्ञानतः सं
सारस्तत्राह अपार्थोपि केवलं फलवान् फलं स्फूर्तिर्न तु तत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः १२ नन्वसतो देहादेः कुतः
संसारस्फूर्तिहेतुत्वमपि तत्राह अर्थे हीति अस्यात्मनः १३ ननु कथंचिज्ज्ञानतो विषयस्फूर्तिर्जीवन्मुक्त

स्यापि दुर्वारेत्यनिर्मोक्षप्रसंगः स्यात्तत्राह यथाहीति प्रस्वापः स्वप्नः बहूननर्थान् बिभर्ति पुष्णातीति तथा
१४ अहंकारलक्षणो देहादिसंनिकर्ष एव संसारालंबनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति शोकेति सुषुप्त्या
दौ तेषामदर्शनात् अहं सुखीति वद्वेतन्यं सुखीति प्रतीत्यभावाच्च दृश्यत्वाच्च सुखादीनां कृशत्वादिवत् द्र
ष्टृधर्मत्वानुपपत्तेरितिभावः १५ ननु यद्यहंकारस्य संसारस्तर्हि मुक्तिरपि तस्यैवेति मुक्तावहंकारावशेषः
प्रसज्येत तत्राह देहेति देहादिष्वभिमानो यस्य सः आत्मैव तेषामंतर्हितो जीवः अत एव गुणकर्ममयीम्

स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते १४ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः अहं
कारस्य दृश्यंते जन्ममृत्युश्च नात्मनः १५ देहेंद्रियप्राणमनोभिमानो जीवोऽंतरात्मा गुणक
र्ममूर्तिः सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालतंत्रः १६ अमूलमेतद्बहुरूप
रूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ज्ञानासिनोपासनयाशितेन छित्वा मुनिर्गां विचरत्यत
ष्णः १७ ७ तिर्यस्य सः एवं च सूक्ष्मोपाधिभिर्बहुधेव सूत्रादिशब्दैर्गीतः संसारे परमेश्वराधीनः सर्व
तोधावति अतो नायं दोष इतिभावः १६ तदेवमहंकारकृतं बंधमुपपाद्येदानीं ज्ञानेन तन्निवृत्तौ मुक्तिरित्या
ह अमूलमिति वस्तुतो मूलशून्यम् अज्ञानतस्तु बहुभी रूपैः देवादिशरीरै रूपितं प्रकाशितमैंद्रजालिकतु
ल्यमिति वा किं तत्तदाह मन इति मनआदीनां द्वंद्वः यद्वा मनआदिषु क्रियत इति कर्म अहंकरणं गुरोरुपा

तदेवज्ञानंस्वरूपसाधनफलैर्निरूपयतिज्ञानमिति विवेकोज्ञानं साधनान्याह निगमोवेदः तपः स्व
धर्मः प्रत्यक्षंस्वानुभवः ऐतिह्यमुपदेशः अनुमानंतर्कः फलमाह आद्यंतयोर्यदस्यजगतः सच्चापितदे
वकेवलं नतुजगदितिकिंतत्कालः कलयतिप्रकाशयतियः तथाहेतुःकारणंचयत्तदेवः एतदुक्तंभव
ति यदस्यविश्वस्यकारणंप्रकाशकंचब्रह्मतदात्मकमेवैतत् नततःपृथगित्येवंनिश्चयकत्वेनिगमादि
साधनैर्जायतेयोविवेकः तज्ज्ञानमिति १८ तच्चनानाभेदव्यवहारालंबनस्यापिविश्वस्यकारणमात्रात्मक

ज्ञानंविवेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानम् आद्यंतयोरस्ययदेवकेवलं
कालश्चहेतुश्चतदेवमध्ये १८ यथाहिरण्यंस्वकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य
तदेवमध्येव्यवहार्यमाणंनानापदेशैरहमस्यतद्वत् १९ विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमंगगुण
त्रयंकारणकार्यकर्तृ ७ त्वंसदृष्टांतमाह यथेति स्वकृतंसुष्ठुकुंडलादिरूपेणविरचितंयद्धिर

ण्यम् कीदृशम् हिरण्मयस्यकुंडलादेरुत्पत्तेःपुरस्तान्नाशाच्चपश्चादपिदृष्टि कटककुंडलमित्यादिना।
नाव्यपदेशैर्व्यवहारंप्राप्यमाणमपितदेवयथा तद्वदस्यविश्वस्यकारणभूतोहमेवनानाव्यवहारालंबनंन
तुमत्तःपृथग्विश्वमिति १९ तदेवंकार्यस्यकारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाश्यस्यप्रकाशकात्मकतामाह
विज्ञानमिति त्रियवस्थं यकारस्यपृथक्पाठश्छंदोऽनुरोधेनजाग्रदादित्र्यवस्थंयद्विज्ञानंमनः तदवस्था

२८
भा॰ए॰
टी॰
१४३

कारणरूपंचयद्गुणत्रयं यच्चकारणकार्यकर्तृ कारणमध्यात्मंकार्यमधिभूतंकर्तृअधिदैवं एवंगुणत्र यत्कार्यभूतंत्रिविधंजगत् एतद्येनतुर्येणसामान्यज्ञानमात्रेणसमन्वयेनभवति येनानुगतंप्रकाशतइ त्यर्थः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति तथाचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोये मनोविदुरित्यादिश्रुतेश्च ननुविशेषविज्ञानव्यतिरेकेणनतुर्यंनामोपलभामहेतत्राह व्यतिरेकतश्चसमा ध्यादौयदस्तितदेवसत्यमिति २० एवंकालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणःसत्यत्वमुक्त्वा व्यभिचारिणस्त्वसत्यतामा

समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैवतुर्येणतदेवसत्यम् २० नयत्पुरस्तादुतयन्नपश्चान्म ध्येचतन्नव्यपदेशमात्रम् भूतंप्रसिद्धंचपरेणयद्यत्तदेवतत्स्यादितिमेमनीषा २१ अवि द्यमानोऽप्यवभासतेयोवैकारिकोराजससर्गएषः

२१ नयदिति यद्भूतंकार्यंपुरस्तादुत्पत्ते र्नभवति यच्चपश्चान्नाशाच्चनमध्येचपृथक्नास्ति किंतुव्यपदेशमात्रं कुतः यतः यद्यत्परेणअन्येनभूतं जातंप्रसिद्धंप्रकाशितंचतत् तदेवकारणप्रकाशकंतावन्मात्रंस्यान्नपृथगितिमेमनीषाबुद्धिः वाचारंभणं विकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेः कारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुक्त्वाद्यप्र स्तुतेतदुभयविवेकपूर्वकंप्रपंच स्यब्रह्माभेदमाह अविद्यमानइति योऽयंवैकारिकः विकारसमूहः सएवप्रागविद्यमानोराजससर्गः रजोद्वारेणब्रह्मकार्यभूतइत्यर्थः अवभासतेऽपिब्रह्मप्रकाशश्चेत्यर्थः

एस॰
१४३

ब्रह्मतुस्वयंस्वतःसिद्धंनतुकार्यमित्यर्थःज्योतिश्चप्रकाशकमित्यर्थःअतःकारणात् इंद्रियाणिचअर्थास्त
न्मात्राणिचआत्मामनश्चदेवानामप्युपलक्षणम् विकाराःपंचभूतानि एवंचित्रंब्रह्मैवभातीति २२ उपसंह
रंति एवंनिगमतपःप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानैःस्फुटंयथाभवतितथाब्रह्मविवेकहेतुभिःतथापरस्यदेहादे
रपवादेनात्मनिरासेनच कीदृशेनविशारदेननिपुणेनगुरुणानिमित्तभूतेनेतिवा आत्मविषयंसंदेहंछि
त्वास्वानंदतुष्टःसन् अखिलेभ्यःकामुकेभ्यइंद्रियादिभ्यउपारमेतनिःसंगोभवेत् २३ परापवादंप्रपंचय

ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभातिब्रह्मेंद्रियार्थात्मविकारचित्रम् २२ एवंस्फुटंब्रह्मविवेकहे
तुभिःपरापवादेनविशारदेन छित्वात्मसंदेहमुपारमेतस्वानंदतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः
२३ नात्मावपुःपार्थिवमिंद्रियाणिदेवाह्यसुर्वायुजलंहुताशः मनोऽन्नमात्रंधिषणाचस
त्त्वमहंकृतिःखंक्षितिरर्थसाम्यम् २४ इति वपुरात्मानभवतिपार्थिवत्वात् घटवत् तथाइंद्रि
याणितदधिष्ठातारोवादेवाःअसुःप्राणःधिषणाबुद्धिःसत्त्वंचित्तमहंकृते रित्येते आत्मानभवंतिकुतःअ
न्नमात्रं अन्नोपष्टभ्यत्वात् शरीरवत् वायुर्जलंच हुताशस्तेजःखंक्षितिरितिपंचभूतानि अर्थाःशब्दादयः
साम्यंप्रकृतिःनात्मा जडत्वात् घटवदिति यद्वा हिशब्देनानुमानांतराणि सूचितानि तद्यथा इंद्रियाण्या
त्मानभवंति करणत्वान्मनोवत् प्राणत्वात् वायुत्वाद्वाबाह्यवायुवदित्यादि ॥२४॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

२८
भा॰ए
टी॰
१४४

एवंविवेकज्ञानवतो मुक्तस्यनेंद्रियादिकृतगुणदोषसंबंधइत्याह समाहितैरिति मत्सुविविक्तधाम्ना
ममसुष्ठुविविक्तंधामस्वरूपंयेन तस्यप्रकाशकस्यप्रकाश्यगुणदोषानभवंतीतिरविदृष्टांतेनोक्तं २५ अ
संगब्रह्मत्वेनावस्थितस्यनकेपिगुणदोषाइत्याकाशदृष्टांतेनाह यथेति वाय्वादीनांशोषणदहनक्लेदनर
जोधूसरत्वादिभिर्गतागतैरागमापायिभिर्ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिर्वा अहंमतेरहंकारात्परमक्षरं संसृतिहे

समाहितैःकःकरणैर्गुणात्मभिर्गुणोभवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः विक्षिप्यमाणैरुतकिंनु
दूषणंघनैरुपेतैर्विगतैरवेःकिम् २५ यथानभोवा य्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्त्तुगुणैर्नस
ज्जते तथाऽक्षरंसत्त्वरजस्तमोमलैरहंमतेःसंसृतिहेतुभिःपरम् २६ तथापिसंगःपरिव
र्जनीयोगुणेषुमायारचितेषुतावत् मद्भक्तियोगेनदृढेनयावद्रजोनिरस्येतमनःकषा
यः २७ यथाऽमयोऽसाधुचिकित्सितोनृणांपुनःपुनःसंतुदतिप्ररोहन् ७ तुभिर्नयुज्यते

यद्वा अहंकारस्यसंसृतिहेतुभिरिति २६ मुक्तवत्सम्यक्ज्ञानीनयथेष्टमाचरेदित्याहद्वाभ्यां तथापीति
गुणेषुविषयेषुरजोरागः मनसःकषायइतिदुर्निरासतामाह २७ तदेवदृष्टांतेनोपपादयति यथेतिनृ
णामामयोरोगः असाध्वसम्यक्यथाभवतितथा अपक्वकषायकर्म अदग्धाःकषायारागादयस्तन्मू
लानिकर्माणियस्मिन्तत् अतएवसर्वसंगंसर्वेषुपुत्रादिषुसज्जमानंमनः ॥

रास:
१४४

कुयोगिनमसम्यक्ज्ञानिनं विध्यति भ्रंशयति २८ ननु कथं विद्विष यत्संगे यदि योगभ्रंशः स्यात् अलं तर्हि सोपायेन योगमार्गेण तत्राह कुयोगिन इति मनुष्यभूतैर्वधुशिष्यादिरूपैस्त्रिदशैरुपसृष्टैः तथाच श्रुतिः य- स्मात्तदेषां न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति भूयो जन्मांतरे नतु कर्मतंत्रं कर्मविस्तारं २९ ननु विदुषामपि स- र्वथा कर्म दुष्परिहरमिति पुनः संसारः स्यात् अतआह करोतीति विदुषोन्योऽसौ जंतुः देहएव भोजनादिक

एवं मनोऽपक्ककषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगम् २८ कुयोगिनो ये विहितांतरायै- र्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ते प्राक्तनाभ्यासवलेन भूयो युंजंति योगं नतु कर्मतंत्रम् २९ करोति कर्म क्रियते च जंतुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थि- तोपि निवृत्ततृष्णः स्वसुखानुभूत्या ३० तिष्ठंतमासीनमुत व्रजंतं शयानमुक्षंतमदंतम- न्नम् स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ३१ ॥ मे करोति क्रियते वि-

क्रियते च तेन कर्मणा पुण्याद्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः केनापि संस्कारादिना चोदितः आनिपातान्मरणपर्यंतं। करोति विद्वांस्तु प्रकृतौ स्थितोपि कर्मणि न विक्रियते निरहंकारित्वात् हर्षविषादादिभिः संसारं न प्राप्नो- ति ३० किंच आस्तां तावद्दैहिककर्मभिर्विकारशंका यतो देहमप्यसौ न पश्यतीत्याह तिष्ठंतमिति उक्षंतं मूत्रयंतं स्वभावप्राप्तमन्यदपि दर्शनस्पर्शनादि ईहमानं कुर्वंतमात्मानं देहं ॥ ३१ ॥

नन्विंद्रियवतः सर्वथाकथमदर्शनंसंभवतितत्राह यदिस्मेति यद्यपिअस्तांवहिर्मुखानां इंद्रियाणामर्थेप
श्यति तथापिनानात्वान्मिथ्यास्वप्नवदित्यनुमानेनविरुद्धंबाधितंसदन्यदात्मव्यतिरिक्तं मनीषीवस्तुतस्या
नमन्यते स्वप्नाद्युत्थायप्रबुध्यसंस्कारमात्रेणस्वाप्नंविषयंस्फुरंतमतएवस्वयमेवतिरोभवंतंयथातद्वत्॥
३२ तदेवमात्मानविक्रियतइत्युक्तं नन्वेतदनुपपन्नंबद्धावस्थयात्यज्यमानत्वात् मुक्तावस्थयाचगृह्य

यदिस्मपश्यत्यसदिंद्रियार्थंनानाऽनुमानेनविरुद्धमन्यत् नमन्यतेवस्तुतयामनीषी
स्वाप्नंयथोत्थायतिरोदधानम् ३२ पूर्वंगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग
निवर्ततेतत्पुनरीक्षयैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा ३३ यथाहिभानोरुदयोनृचक्षुषां
तमोनिहन्यान्नतुसद्विधत्ते एवंसमीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिस्रंपुरुषस्यबुद्धेः ३४

माणत्वात् नव्रीहयोऽवघातेनव्रीहिभावत्यागतः तंदुलीभावेनगृह्यमाणानविक्रियंतेतत्राह पूर्वमितिव
द्धावस्थायांगुणैःकर्मभिश्च चित्रमज्ञानकार्यंदेहेंद्रियादिलक्षणं आत्मन्यध्यासेनाविविक्तंगृहीतमासी
त् तदेवपुनर्ज्ञानेननिवर्तते आत्मातुनकेनापिरूपेणगृह्यते नापित्यज्यते अयंभावः मुक्तेः क्रियाफल
त्वेतावदात्मनोविकारः तस्यारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् नात्मसंस्पर्शित्वंबंधमोक्षयोःअतोनवि
कारइति ३३ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेति ननुपूर्वमेवसत् घटादिपुनर्विधत्तेकरोति समीक्षाआत्मवि

आत्मनोनिर्विकारतांप्रपंचयति एषइत्यनेनापरोक्षतयानित्यप्राप्तस्यात्मनःप्राप्तिंवारयति स्वयंज्योतिरि
त्यनेनाज्ञानमलापाकरणलक्षणांविकृतिंवारयति अजइत्युत्पत्तिंवारयति अप्रमेयइति ज्ञानलक्षणातिश
याधानेनसंस्कारं महानुभूतिरितिदेशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्ववृद्धिविपरिणामापक्षयनाशान् स्व
यंज्योतिष्ट्वादेहेतुः सकलानुभूतिरिति एकोऽद्वितीयइतिविकारहेतोरन्यस्याभावान्नकोपिविकारइति
दर्शयति ननुश्रुतिविषयस्यकथंस्वयंज्योतिष्ट्वादि तत्राह वचसांविरामेऽगोचरत्वेननिरस्तोसत्वां तथाच

एषःस्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः एकोऽद्वितीयोवचसांविरामे
येनेषितावागसवश्चरंति ३५ एतावानात्मसंमोहोयद्विकल्पस्तुकेवले आत्मन्नृतेस्व
मात्मानमवलंबोनयस्यहि ३६ ७ श्रुतिः केनेषितंपततिप्रेषितंमनः केनप्राणः प्रथमः प्रैति
युक्तः केनेषितांवाचमिमांवदंतिचक्षुः श्रोत्रंकउदेवोयुनक्ति श्रोत्रस्यश्रोत्रंयन्मनसोमनोयद्वाचोहवाचं
प्राणस्यप्राणउतचक्षुषश्चक्षुरिति ३५ अद्वितीयत्वमुपपादयितुंभेदस्यावास्तवत्वमाह एतावानिति के
वलेऽभिन्ने आत्मन्आत्मनिविकल्पइतियत् एतावान्सर्वोऽप्यात्मनोमनसः संमोहः भ्रमः यतः स्वमात्मा
नमृतेविना यस्यविकल्पस्यावलंबः आश्रयोनास्ति रजतभ्रमस्येवशुक्तिंविना नेहनानाऽस्तिकिंचन
इंद्रोमायाभिः पुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयः शतादशेत्येवमित्याह श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ छ ॥ छ

केचित्तुनः प्रत्यक्षादिप्रतीतस्य प्रपंचस्यबाधायोगाद्वेदांतार्थानां चक्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवाद
त्वाद्द्वैतं सत्यमिति मन्यंते तन्मतमनूद्यदूषयति यदिति नामाकृतिभिर्ग्राह्यं नामरूपोपलक्षितं पंचवर्णं
पंचभूतात्मकं द्वयं द्वैतं यत्तदबाधितमिति पंडितमानिनामत्र वयमेव पंडिता इत्यभिमानवतां वेदांतेषस्य
मर्थवाद इति प्रतीतिः न तत्त्वविदां यतः व्यर्थेनापि विनाऽप्यर्थेन सा प्रतीतिः तथाहि न तावद्विस्यैकवाक्य
त्वं तेषामस्ति यतोऽर्थवादत्वं स्यात् न वा कर्तृभोक्तृपरमानंदरूपात्मप्रतिपादनं कर्मविधिशेषतां भजते न

यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पंचवर्णमबाधितम् व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं द्वयं पंडितमानिनाम्
३७ योगिनोऽपक्वयोगस्य युंजतः काय उत्थितैः उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः
३८ योगधारणया कांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः तपोमंत्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत्
३९ कांश्चिन्ममानुध्यानेन नामसंकीर्तनादिभिः ॥ चाबाधितत्वं द्वैतस्य नामरूपात्मकत्वात् पं
चवर्णात्मकत्वात् ग्राह्यत्वात् स्वप्नवदित्यादि अनुमानैर्वाचारंभणादिश्रुतिभिश्च बाधितत्वादिति ३७ तदेवं
ज्ञानयोगं सपरिकरं निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य विघ्नप्रतीकारमाह योगिन इति त्रिभिः योगं युंजतः कोऽयो यद्यंतरे
वासन्नैरुपसर्गै रोगाद्युपद्रवैरभिभूयते विधिः प्रतीकारः ३८ योगधारणया सोमसूर्यादिधारणया संताप
शैत्यादीन् आसनैर्वायुधारणाऽन्वितैर्वातादिरोगान् तपोमंत्रौषधैः पापग्रहसर्पादिकृतान् ३९ ममानुध्याना

योगेश्वरानुवृत्त्या दंभमानादीन् हन्यात् ४० अन्ये तु देहसिद्ध्यर्थमेवैतत्सर्वं कुर्वंतीति तद्दूषयति केचित्तु
नरैस्तैरन्यैश्चोपायैर्देहमेव सुकल्पं जरारोगादिरहितं वयसि तारुण्ये स्थिरं च कृत्वा अहं तु परकायप्रवे
शादिसिद्धये तत्त्वद्धारणारूपं योगं युंजंति न तु ज्ञाननिष्ठारूपम् ४१ कुशलैः प्राज्ञैः आदरणीयं न भवति व
नस्पतिवदात्मैव स्थायी शरीरं तु फलवन्नश्वरमित्यर्थः ४२ न तु क्वचित्समाध्यंगत्वेनापि प्राणायामादियो

योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदांश्च तैः ४० केचिद्देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि
स्थिरम् विधाय विविधोपायैरथ युंजंति सिद्धये ४१ न हि तत्कुशलादृत्यं तदायासो ह्य
पार्थकः अंतवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ४२ योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्क
ल्पतामियात् तच्छ्रद्दध्यान्न मतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः ४३ योगचर्यामिमां यो
गी विचरन्मदपाश्रयः नांतरायैर्विहन्येत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः ४४ ७ गे क्रियमाणे ज

रारोगाद्यभावो दृश्यते सत्यं तथाऽपि समाधिमुत्सृज्य न तत्र सज्जेतेत्याह योगमिति ततस्तां देहसिद्धिं न
श्रद्दध्यात् न विश्वसेत् ४३ तदेवं विघ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं मच्छरणस्य तु न विघ्नशंकाऽपीत्याह
योगचर्यामिति विचरन् स्वसुखे अनुभूरनुभूतिर्यस्य सः स्पृहामूला हि विघ्नाः सा च मदपाश्रयस्य निवर्तते
ऽतोंतरायैरविहतः स्वानंदपूर्णो भवतीति समाहृत्य स्वयोगं तु समस्तोपनिषद्रसम् सर्वमुख्यतमां भक्तिं

इत्येकादशेटीकायांअष्टाविंशतितमोध्यायः २८ ऊनत्रिंशेतुयः पूर्वंविस्तरेणनिरूपितः भक्तियोग
स्तमेवाहस्वभक्तायसमासतः १ अतिक्लेशमितिवालस्ययोगेसंगेकसंपदि सुखोपायंपुनःकृष्णमुद्धवः
परिपृच्छति २ अनात्मनः अवशीकृतमनसः अंजसाअप्रयासतोयथासिध्येत्तत्तथा यद्वा अंजसा
सुबोधंयथातथामेब्रूहि १ सुदुष्करतांप्रपंचयति प्रायशइति मनोयुंजतः निगृह्णतः वशीकुर्वतःवि
षीदंतिक्लिश्यंति कुतः असमाधानात्अनिग्रहात् कथंचिन्मनसोनिग्रहेकर्शिताः श्रांताःसंतः २ यस्मादे

इतिश्रीभागव॰एकादशस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः २८ उद्धवउवाच सुदुस्तरामिमांम
न्येयोगचर्यामनात्मनः यथांऽजसापुमान्सिद्ध्येत्तन्मेब्रूह्यंजसाऽच्युत १ प्रायशःपुंड
रीकाक्षयुंजंतोयोगिनोमनः विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्शिताः २ अथातआ
नंददुघंपदांबुजंहंसाश्रयेरन्नरविंदलोचन सुखंनुविश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माय
याऽमीविहतानमानिनः ३ ४ वंकेचनविषीदंति अथातः अतएव येहंसाःसारासारविवेकचतु
राःतेतुआनंददुघंसमस्तानंदपरिपूरकंतवपदांबुजमेवसुखंयथाभवतितथानुनिश्चितंश्रयेरनुसेवंते
अमीतुत्वन्माययाविहताः केचेयोगकर्मभिर्मानिनःसंतोनश्रयंते यद्वा अमीत्वद्भक्ताःत्वन्माययानविह
ताःअतएवयोगकर्मभिःकृत्वामानिनोनभवंति अन्येतुत्वन्माययामोहिताःसंतोवयंयोगज्ञावयंकर्मकु

लब्ध्वा स्तुवंस्त्वत्प्रसादेन कृतार्थो भवंतीति नातिचित्रमित्याह किमिति अनन्यशरणेषु दासेषु त्वत्प्रसादात्म सात्
त्वं तदधीनत्वं यत् यथा नंदगोपीबलिप्रभृतिषु एतत् किंचित्रं नाश्चर्यमित्यर्थः यतो यो भवान् श्रीरामरू
पेण मृगैर्वानरैः सह साहित्यं सख्यमिति यावत् अरोचयत प्रीत्याकृतवान् कथंभूतः ईश्वराणां ब्रह्मादी
नां यानि श्रीमंति किरीटादीनि तेषां तटान्यग्राणि तैः पीडितं विलुठितं पादपीठं यस्य स्वयं तथाभूतोऽपि स
न् ४ अतस्त्वां परित्यज्य को नामान्यत्संश्रयेदित्याह त्वेति तमेवंभूतं त्वां को नु विसृजेत् न भजेत् कथंभू

किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबंधो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् यो रोचय
न्सह मृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ४ तं त्वाऽखिलात्मद
यितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृतविद्विसृजेत को नु ७ तः स्वकृतवित् बलिप्रह्लादा

दिषु त्वया कृतमनुग्रहं जानन् यद्वा स्वस्मिन्नेवांतर्यामितया कृतमुपकारं विद्वान् तदेवाह अखिला
त्मदयितेश्वरम् अखिलस्य जगतः आत्मानं चेतयितारमात्मत्वादेव दयितं श्रेष्ठं सेव्यमीश्वरत्वादवश्यं
भजनीयं किंच आश्रितानां सर्वार्थदम् तर्हि किं फलोद्देशेनाहं सेव्यः नहि नहि किमपि अनिरुक्तं त्वद्व्य
तिरिक्तं स्वर्गादि त्वया दत्तमपि को वा भजेत् सेवेत कथंभूतं तत् यत्केवलं भूत्यै इंद्रियभोगाय अनु अनं
तरमेव त्वद्विस्मृतये भवति यद्वा त्वद्व्यतिरिक्तं किमपि देवतांतरं धर्मज्ञानादिसाधनं वा भूत्यै ऐश्वर्याय

२९
भा·११
टी·
१४८

संसारस्यविस्मृतयेमोक्षायकोवाभजेत् नकोऽपि ननुतत्साधनंविनाभोगमोक्षादिफलंकथंस्यात्तत्राह।
किंवेति तदुक्तम् यावैसाधनसंपत्तिःपुरुषार्थचतुष्टये तयाविनातदाप्नोतिनरोनारायणाश्रयः५ आस्ता
मन्यभजनवार्त्तात्वत्कृतोपकारस्यत्वय्यात्मनिवेदनेनैवनिष्कृतिर्नान्यथेत्याह नैवेति अपचितिंप्रत्युपका
रमानृण्यमितियावत् कवयोब्रह्मविदोऽपिनैवप्राप्नुवंति यतःतत्कृतमुपकारंस्मरंतः ऋद्धमुदःउपचि

कोवाभजेत्किमपिविस्मृतयेऽनुभूत्यैकिंवाभवेन्नतवपादरजोजुषांनः५ नैवोपयं
त्यपचितिंकवयस्तवेशब्रह्मायुषाऽपिकृतमृद्धमुदःस्मरंतः योंऽतर्बहिस्तनुभृता
मशुभंविधुन्वन्नाचार्यचैत्त्यवपुषास्वगतिंव्यनक्ति६ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवेनात्य
नुरक्तचेतसापृष्टोजगत्क्रीडनकःस्वशक्तिभिः गृहीतमूर्त्तित्रयईश्वरेश्वरोजगा
दसप्रेममनोहरस्मितः७ श्रीभगवानुवाच हंततेकथयिष्यामिममधर्मान्सुमंगलान्

तपरमानंदाःउपकारमेवाह योभवान् बहिराचार्यवपुषापुरुषरूपेणअंतश्चचैत्त्यवपुषांतर्यामिरूपेण
असुभंविषयवासनांविधुन्वन् निरस्यन् स्वगतिंनिजरूपंप्रकटयतितस्यतव६ ईश्वरत्वेहेतुः जग
त्क्रीडनकंक्रीडोपकरणंयस्यसः ननुजगत्सृष्ट्यादिनाब्रह्मेशादयःक्रीडंतितत्राह स्वशक्तिभिःसत्वादिभिः
गृहीतंमूर्त्तित्रयंयेनसः सप्रेमप्रेमसहितंमनोहरंस्मितंयस्यसःसप्रेमयथातथाजगादेतिवा७ हंतेतिसह॥

मृत्युंसंसारम् दुर्जयमन्यैरुपायैः ८ धर्मानेवाहकुर्यादितित्रयोदशभिः मांस्मरन् शनकैरसंरंभतः कु
र्यात्तदाह मय्यर्पितेमनश्चित्ते संकल्पविकल्पानुसंधानात्मकेयेन अतएवमद्धर्मेष्वेवात्ममनसोरतिर्य
स्यसः ९ पुण्यदेशलक्षं मद्भक्तैरिति देवादिषुयेमद्भक्तास्तेषामाचरितानिकर्माणिचाश्रयेत् १० सत्रेणसं

आनूश्रद्धयाचरन्मर्त्योमृत्युंजयतिदुर्जयम् ८ कुर्यात्सर्वाणिकर्माणिमदर्थंशन
कैःस्मरन् मय्यर्पितमनश्चित्तोमद्धर्मात्ममनोरतिः ९ देशान्पुण्यानाश्रयेतमद्भ
क्तैःसाधुभिःश्रितान् देवासुरमनुष्येषुमद्भक्ताचरितानिच १० पृथक्सत्रेणवामा
हंपर्वयात्रामहोत्सवान् कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेवसर्वभू
तेषुबहिरंतरपावृतम् ईक्षेतात्मनिचात्मानंयथाखममलाशयः १२ इतिसर्वाणि
भूतानिमद्भावेनमहाद्युते सभाजयन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रितः १३ ७ भूयच ११ अं

तरंगांभक्तिमाह मामितित्रिभिः सर्वभूतेष्वात्मनिचात्मानमीश्वरंस्थितंमामेवेक्षेत ननुकथमेकस्यसर्वे
षुवृत्तिस्तत्राह बहिरंतःपूर्णमित्यर्थः तत्कुतः अपावृतमनावरणं तदपिकुतः यथाखमसंगत्वादित्यर्थः
१२ हेमहाद्युते अतिप्राज्ञ इतिअनेनप्रकारेणकेवलंज्ञानरूपांदृष्टिमाश्रितः सन्सर्वाणिभूतानिमद्भावेनम

न्यमानःसभाजयन्पंडितोमतइत्युत्तरेणा न्वयः १३

ननुउत्तमाधममध्यमेष्वेकरूपेणसभाजनमपाण्डित्यमेवस्यात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमादित्याशंक्यतामे
वज्ञानदृष्टिंप्रपंचयति ब्राह्मणइतिविषमेष्वपिसमदृक् सममामेवपश्यन् वैषम्यमेवचतुर्द्धादर्शयति
ब्राह्मणेपुल्कसेइतिजातितोवैषम्यं पुल्कसोऽन्त्यजजातिविशेषः स्तेनेब्रह्मस्वहारिणि ब्रह्मण्येब्राह्मणे
भ्योदातरिइतिकर्मतः अर्केविस्फुलिंगइतिगुणतः अक्रूरेशांतेक्रूरेचेतिस्वभावतः१४ नरेष्वीश्वरदृष्टिंकु

ब्राह्मणेपुल्कसेस्तेनेब्रह्मण्येऽर्केस्फुलिंगके अक्रूरेक्रूरकेचैवसमदृक्पंडितोमतः
१४ नरेष्वभीक्ष्णंमद्भावंपुंसोभावयतोऽचिरात् स्पर्धाऽसूयातिरस्काराः साहंकाराविः
यंतिहि१५ विसृज्यस्मयमानान्स्वान्दृशंव्रीडांचदैहिकीम् प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्व
चांडालगोखरम्१६ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्भावोनोपजायते तावदेवमुपासीतवाङ्म
नःकायवृत्तिभिः१७ सर्वंब्रह्मात्मकंतस्यविद्ययात्ममनीषया वेतःसद्यःफलविशेषमा

ह नरेष्विति समोत्तमहीनेषुस्पर्द्धादयः स्वस्मिन्नहंकारश्चहिनिश्चितं वियंतिनश्यंति१५ अतोऽन्तर्यामि
दृष्ट्यासर्वान्नमेदित्याह विसृज्येति स्मयमानात् हसतः स्वान्स्वीयान् तथादैहिकींदृशमहमुत्तमः सतुनी
चइतिदृष्टिस्तयादृशाव्रीडालज्जातांचविसृज्याश्वचांडालादीनभिव्याप्यप्रणमेत्१६ एवंपंचभिःश्लोकैः
उक्तायाः समदृष्टेरवधिमाह द्वाभ्यांयावदिति१७ तस्यएवंकुर्वतःपुंसः सर्वंब्रह्मात्मकमेवभवति कुतः

आत्ममनीषया सर्वत्रेश्वरदृष्ट्या या विद्या तया अतः परितो ब्रह्मैव पश्यन् सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत् १८

किमयमेवोपायोऽस्ति वाऽन्योऽपीत्यपेक्षायां संति बहवः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह अयं हीति १९ भगवद्धर्मलक्षणोपायस्य समीचीनत्वमेवोपपादयति द्वाभ्यां नहीति अंग हे उद्धव अनाशिषो निष्कामस्य मद्धर्मस्य उपक्रमे सति अण्वपि द्वेषदपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव यतो मयैव निर्गुणत्वादयं धर्मः सम्यग्व्यव

परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः १८ अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः १९ नह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि मया व्यवसितः सम्यक् निर्गुणत्वादनाशिषः २० यो यो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत् तदायासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम २१ एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम्

सितो निश्चितः नतु मन्वादिमुखेन कथंचित् २० किंच यो य इति। अयमर्थः किं वक्तव्यं मद्धर्मस्य न ध्वंस इति यतो लौकिकोऽपि यो यो निरर्थः व्यर्थः आयासः सोऽपि मयि परे निष्फलाय चेत्कल्प्यते निष्कामतयार्पितश्चेत्तर्हि धर्म एव स्यात् निरर्थायासे दृष्टांतः यथा भयशोकादेर्हेतोः पलायनाक्रंदनादिक्लेशस्तद्वत् २१ अतो मद्भजनमेव बुद्धेर्विवेकस्य मनीषायाश्चातुर्यस्य च फलमित्याह एषा इति तामेव दर्शयति सत्यममृतं च मामनृतेनासत्येन मर्त्येन विनाशिना मनुष्यदेहेन इ

हअस्मिन्नेवजन्मनिप्राप्नोतीतियत् सैवबुद्धिर्मनीषाचेति बुद्धिर्विवेकः मनीषाचातुर्यम् २२ महाप्रकारे
णार्थमुपसंहरतिद्वाभ्यां एषइति २३ २४ अस्तांतावज्ज्ञानमेतदनुसंधानकथनपठनश्रवणपराणाम

यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्त्येनाप्नोतिमामृतम् २२ एषतेऽभिहितःकृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्र
हः समासव्यासविधिनादेवानामपिदुर्गमः २३ अभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानंविस्पष्टयु
क्तिमत् एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसंशयः २४ सुविविक्तंतवप्रश्नंमयैतदपिधार
येत् सनातनंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधिगच्छति २५ यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्क
लम् तस्याहंब्रह्मदायस्यददाम्यात्मानमात्मना २६ यएतत्समधीयीतपवित्रंपर
मंशुचि सपूयेताहरहर्मांज्ञानदीपेनदर्शयन् २७ यएतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रःशृणु
यान्नरः मयिभक्तिंपरांकुर्वन्कर्मभिर्नसबध्यते २८ अप्युद्धवत्वयाब्रह्मसखेसम
वधारितम् ५७ ष्येतदेवफलंभवतीत्याहचतुर्भिः सुविविक्तमिति मयासुविविक्तंदत्तोत्तरमेत
दाख्यानमपियोधारयेदनुसंदध्यात् सब्रह्मगुह्यंवेदेऽपिरहस्यं २५ सुपुष्कलंयथाभवतितथाब्रह्मदाय
स्यब्रह्मददातीतितथातस्य ज्ञानोपदेष्टुः २६ समधीयीतउच्चैः पठेत् परमंशुचिअन्येषामपिशोधकंपूयेत

शुश्रूषेत् २७ २८ सम्यग्ज्ञानानुसत्तौ प्ररूप

देक्ष्यामीत्याशयेन पृच्छति अपीति अपि किम् २९ उपधारितमाकलय्याह नैतदिति शठायवंचकाय
३० शूद्राणां योषितां च यदि भक्तिः स्यात्तर्हि ब्रूयात् ३१ एतज्ज्ञानेन पुमान् कृतार्थो भवतीत्याह नैतदिति
अन्नदृष्टांतमाह पीत्वेति पीयूषं स्वादु ३२ ननु संति बहूनि ज्ञेयानि तत्तत्फलसाधनानि संत्यभक्तानां भक्त
स्य तु सर्वमहमेवातो मदेकशरणो भवेत्याह ज्ञान इति ज्ञानादौ यावान् धर्मादिलक्षणश्चतुर्विधोऽर्थस्तावान्

अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः २९ नैतत्त्वया दांभिकाय नास्तिकाय शठा
य च अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ३० एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रि
याय च साधवे शुचये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छूद्रयोषिताम् ३१ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्य
मवशिष्यते पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ३२ ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्तायां
दंडधारणे यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेऽहं चतुर्विधः ३३ मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तक
र्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे

सर्वोपि तेऽहमेव तत्र
ज्ञाने मोक्षः कर्माणि विहिते धर्मः कर्मण्येव स्वाभाविके तु कामः योगे त्वणिमादिसिद्धयः वार्तायां कृष्यादाव
र्थः दंडनीतावैश्वर्यमिति सिद्ध्यैश्वर्ययोरपि कामांतर्गतत्वाच्चातुर्विध्यम् ३३ कुत इत्यत आह मर्त्य इति

भवतितदाऽसौमेविचिकीर्षितः विशेषेणकर्तुमिष्टोभवति ततश्चामृतत्वंमोक्षंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूया
य मदैक्यायमत्समानैश्वर्यायेतियावत् कल्पतेयोग्योभवति वैध्रुवम् ३४ आदर्शितोयोगमार्गोयस्मै
सः ३५ प्रणयेनावघूर्णंक्षुभितंचित्तंधैर्येणविष्टभ्यबहुमन्यमानः आत्मानंकृतार्थंमन्यमानः ३६ मेमया

तदाऽमृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयायचकल्पतेवै ३४ श्रीशुकउवाच सएवमा
दर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचोनिशम्य बद्धांजलिःप्रत्युपरुद्धकंठोनकिंचि
दूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ३५ विष्टभ्यचित्तंप्रणयावघूर्णंधैर्येणराजन्बहुमन्यमानः कृतां
जलिःप्राहयदुप्रवीरंशीर्ष्णास्पृशंस्तच्चरणारविंदं ३६ उद्धवउवाच विद्रावितोमोह
महांधकारोयआश्रितोमेतवसन्निधानात् विभावसोःकिंनुसमीपगस्यशीतंतमो
भीःप्रभवंत्यजाद्य ३७ प्रत्यर्पितोमेभवताऽनुकंपिनाभृत्यायविज्ञानमयःप्रदीपः

यआश्रितआसीत् सतवसन्निधानेनैवविद्रावितः प्रभवंतिकिंनुवाधायसमर्थाभवंति अजाद्यब्र
ह्मणोपिजनकः ३७ किंचयद्यपितवसन्निधानादेवगतः तथाऽप्यनुकंपिनाभवताविज्ञानमयःप्रदी
पश्चप्रत्यर्पितः स्वामायत्याऽपहृतःपुनःसमर्पितः अतस्तवकृतज्ञः यस्त्वयाकृतमनुग्रहंजानातिसः

को नाम त्वदीयं पादमूलं हित्वाऽन्यच्छरणं समीयात् आश्रयेत् ३८ किंच दशार्हादिषु त्वया यः स्वमाय
या स्नेहपाशः प्रसारितः स त्वयैवात्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेण वृक्णश्छिन्नः ३९ एवं यद्यपि त्वया कृतकृतं तथाऽप्ये
तावत्प्रार्थयेइत्याह नमोऽस्त्विति अनुशाधि अनुशिक्षय अनुशासनीयमाह यथेति सुखावप्यनपायि

हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोऽन्यत्समीयाच्छरणं त्वदीयम् ३८ वृक्णाश्च मे सुदृढः स्ने
हपाशो दाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमायया ह्यात्म
सुबोधहेतिना ३९ नमोस्तु ते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधि माम् यथा त्वच्चरणांभोजे
रतिः स्यादनपायिनी ४० श्रीभगवानुवाच गच्छोद्धव मयादिष्टो बदर्याख्यं ममाश्रमम्
तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ४१ ईक्षयाऽलकनंदाया विधूताशेषक
ल्मषः वसानो वल्कलान्यंग वन्यभुक्सुखनिस्पृहः ४२ तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणां सुशीलः
संयतेंद्रियः शांतः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ४३ नी॰ ४० तदुक्तमोमित्यंगीकृ
त्य तथाऽपि मयादिष्टो लोकसंग्रहार्थमेतावत्कुर्वित्याह गच्छेति आदिष्टो नियुक्तः ४१ स्नानादेः पूर्वे
मेव मत्पादतीर्थोदकभूताया अलकनंदाया गंगाया ईक्षया वासानः परिधानः ४२ द्वंद्वमात्राणां शीतोष्णा

तत्वया विविक्तं सुविचारितम् तिस्त्रस्त्रिगुणात्मिका गती रतिक्रम्य ४४ हरिमेधसा संसारं हरति मेधा य
स्य तेन श्रीकृष्णेन अद्वंद्वपरोऽपि सुखदुःखाविनिर्मुक्तोऽपि अपक्रमे निर्गमनसमये ४५ किंच सुदुस्त्यजः
स्नेहो यस्मिन् तेन वियोगात्कातरो भीतः अतएव तं परिहातुमशक्नुवन्नातुरो विह्वलः सन् कृच्छ्रं कष्टं य

मत्तोऽनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो भ
व अतिव्रज्य गतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परम् ४४ श्रीशुक उवाच स एवमुक्तो हरिमे
धसोद्धवः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः शिरो निधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वंद्व
परोऽप्यपक्रमे ४५ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरः कृच्छ्रं
ययौ मूर्धनि भर्तृपादुके बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः ४६ ततस्तमंतर्हृदि संनिवे
श्य गतो महाभागवतो विशालाम् ४७

यौ प्राप ततश्च भर्तृपादुके तेनैव कृपया दत्ते मूर्धनि बिभ्रत् अ
ति निर्बंधरूपया तदाज्ञया तं पुनः पुनर्नमस्कृत्य ययौ अन्यच्च पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षम इत्या
दि तृतीयस्कंधोपक्रमोक्तानुसारेण बदरिकाश्रमं गच्छन् भगवतः प्रभासयात्रामुपश्रुत्य शनैः पृष्ठतो गतः स
सन् उपसंहृतनिजकुलं भगवंतमेकांते दृष्ट्वा तत्कालप्राप्तेन मैत्रेयेण सह पुनः कृपया भगवतोपदिष्टतत्त्वसा

कथंभूतां तेनैवजगदेकबंधुनायथोपदिष्टां तदामृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूतायचकल्पतेवै अति
व्रज्यगतोस्तित्वेमामेष्यसिततः परमित्येवमुक्तप्रकारं ४७ आनंदसमुद्रोभगवद्भक्तिमार्गस्तस्मिन् संभृ
तमेकीकृतम् एतद्वचः सच्छ्रद्धयाआसेव्य ईषदपिसेवितावर्ततेसविमुच्यतेइतिकिंवक्तव्यंतत्संगाज्जग
दपिविमुच्यतइत्यर्थः ४८ एवंकृतोपदेशंजगद्गुरुंप्रणमति भवभयमिति भवः संसारः भयंचजरारोगादि

यथोपदिष्टांजगदेकबंधुनाततःसमास्थायहरेरगाद्गतिम् ४७ यएतदानंदसमुद्रसं
भृतंज्ञानामृतंभागवतायभाषितम् कृष्णेनयोगेश्वरसेविताङ्घ्रिणासच्छ्रद्धयासेव्यज
गद्विमुच्यते ४८ भवभयमपहंतुंज्ञानविज्ञानसारंनिगमकृदुपजह्रेभृंगवद्वेदसारम्
अमृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यंकृष्णसंज्ञंनतोऽस्मि ४९ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेएकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ ॥ निमित्तंतदुभयनिरस्ता
नांप्रवृत्तानांचभृत्यवर्गाणांयथायोग्यमपहंतुंयोऽमृतद्वयमुपजह्रेउद्धृतवान् तदेवाह वेदसारमेकम्
किंवत् ज्ञानविज्ञानंरूपंचतत्सारंश्रेष्ठंचभृंगवत् भृंगोयथापुष्पमकोपयन्नेवामृतमुपहरतितथास्वयं
कृतवेदानुसारेणैवोदधितश्चैकंतच्चोभयंयथायथंभृत्यवर्गानपाययत् तंनतोऽस्मीति ४९ येनात्रकं
पितंविश्वमुद्भवप्रश्ननिर्णयैः तंवंदेपरमानंदंनंदनंदनरूपिणं १ इत्येकादशेटीकायांएकोनत्रिंशोऽध्यायः

त्रिंशे तु प्राग् उपक्षिप्तंमौशलच्छलतोहरिः स्वधामगंतुमन्विच्छन्संजहारनिजंकुलं १ विरागायपुराघोरमु
पक्षिप्तंहिमौशलं कथावसानेतन्नैवविशेषंपरिपृच्छति २ ततद्वृतित्रिभिः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेकुलेसति
अयंभावः भगवतिनहिशापः प्रभवति यादवलानुकरणात्स्वसोपिकथंचिन्मान्यः अतः किमकरोदिति
तदेतत्कथमत्यजदिति सर्वनेत्राणामितिसर्वेंद्रियोपलक्षणं २ तत्प्रपंचयति प्रत्याकृष्टुमिति यस्मिन्

राजोवाच ततोमहाभागवतेउद्धवेनिर्गतेवनम् द्वारवत्यांकिमकरोद्भगवान्भूतभा
वनः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेस्वकुलेयादवर्षभः प्रेयसींसर्वनेत्राणांतनुंसकथमत्यजत्
२ प्रत्याकृष्टुंनयनमबलायत्रलग्नंनशेकुः कर्णाविष्टंनसरतिततोयत्सतामात्मलग्न
म् यच्छ्रीर्वाचांजनयतिरतिंकिंनुमानंकवीनांदृष्ट्वाजिष्णोर्युधिरथगतंयच्चतत्सा॰
म्यमीयुः ३ ऋषिरुवाच दिविभुव्यंतरिक्षेचमहोत्पातान्समुत्थितान् ७ रूपेलग्नंनयनं

प्रत्याकृष्टुंपरावर्तयितुमबलानशेकुः यच्चकर्णाविष्टंकर्णरंध्रेणप्रविष्टम् यत्सतामात्मनिलग्नंलिखित
मिवतिष्ठति ततोनसरतिननिर्गच्छति यस्यश्रीः शोभासंकीर्त्यमानाकवीनांवाचांरतिमुल्लासविशेषंजन
यति तेषांमानंजगत्पूज्यतांजनयतीतिकिंनुवक्तव्यं यच्चविष्णोरूपंजिष्णोरर्जुनस्यरथेस्थितंदृष्ट्वायुधि ।राम
मृतास्तत्साम्यंसारूप्यमीयुः प्राप्ताः तत्केनरूपेणात्यजदित्यन्वयः ३ दिविसूर्यपरिवेषादीन्भुविभूकंपादी

अंतरिक्षेदिग्दाहादीन् महोत्पातान् स्वयमेवोत्पादितत्वादन्यैर्दुष्प्रतीकारान्४ यमकेतवोध्वजादूवम्
स्वसूचकाद्दूत्यर्थः नोऽस्माभिः५ प्रत्यक्पश्चिमवाहिनी६ अभिषिच्यस्नात्वा७ ब्राह्मणाश्चतैःकृतशांति·

दृष्ट्वासीनान्सुधर्मायांकृष्णः प्राहयदूनिदम्४ श्रीभगवानुवाच एतेघोरामहोत्पा
ताद्वार्वत्यांयमकेतवः मुहूर्तमपिनस्थेयमत्रनोयदुपुंगवाः५ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्च
शंखोद्धारंव्रजंत्वितः वयंप्रभासंयास्यामोयत्रप्रत्यक्सरस्वती६ तत्राभिषिच्यशुचय
उपोष्यसुसमाहिताः देवताःपूजयिष्यामःस्नपनालेपनार्हणैः७ ब्राह्मणांस्तुमहाभा
गान्कृतस्वस्त्ययनावयम् गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः८ विधिरेषह्य
रिष्टघ्नोमंगलायनमुत्तमम् देवद्विजगवांपूजाभूतेषुपरमोभवः९ इतिसर्वेसमाक
र्ण्ययदुवृद्धामधुद्विषः तथेतिनौभिरुत्तीर्यप्रभासंप्रययूरथैः१० तस्मिन्भगवतादि
ष्टंयदुदेवेनयादवाः चक्रुःपरमयाभक्त्यासर्वश्रेयोपबृंहितम्११ ७ काःसंतोगवादिभिःपूज
यिष्यामः८ विधिःप्रकारःमंगलायनंच किंचदेवद्विजगवांपूजाभवउद्भवहेतुः देवलोकेपरमउद्भवोभवि
ष्यतीतिभावः९ मधुद्विषोवाक्यमाकर्ण्यतथेत्यभिनंद्य उत्तीर्यसमुद्रं१० सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्रसंधिरा

पीयत इति पानं मैरेयकं मदिराविशेषं मधुररसं दिष्टेन दैवेन विभ्रंशितधियः नह्यन्यथा तस्मिन्स्थाने तदुचितमिति भावः यद्द्रवैः यस्य द्रवैः रसैः १२ कृष्णमायाविमूढानामिति मुख्यो हेतुः संघर्षः कलहः त तोयुयुधुश्च १३ १४ पतंत्यइतस्ततश्चलंत्यः पताका येषु तैः रथादिभिर्मिथः समेत्य न्यहनन् अघ्नन्नित्यर्थः

ततस्तस्मिन्महापानं पपुर्मैरेयकं मधु दिष्टविभ्रंशितधियो यद्द्रवैर्भ्रश्यते मतिः १२ महापानाभिमत्तानां वीराणां दृप्तचेतसाम् कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत् १३ युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायिनः धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः १४ पतत्पताकै रथकुंजरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहनञ्शरैर्दद्भिरिव द्विपा वने १५ प्रद्युम्नसांबौ युधि रूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी सुभद्रसंग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः १६ अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः सहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः अन्योऽन्यमासाद्य मदांधकारिता जघ्नुर्मुकुंदेन विमोहिता भृशम् १७ ७

दद्भिर्दंतैरिव १५ मिथः समेत्य इत्यस्य प्रपंचः प्रद्युम्नेत्यादिचतुर्भिः गदो श्रीकृष्णस्य भ्राता एकः पुत्रश्चापरः तौ सुमित्रासुरथाविति दैर्घ्यमार्षम् असुरथना

दाशार्हादयोनवतत्तदेश्याः अर्बुदामाथुरः शूरसेनाश्चतत्तद्देशीयाः १८ भ्रातृभिश्चेतिभ्रात्रादिशब्दानांस
प्रतियोगिवाचित्वात् भ्रातरोमातुलादइत्यादिज्ञेयं मित्रैश्चमित्राणिचअहन्हतवंतः १९ धन्वसुधनुःषु

दाशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वतामध्वर्बुदामाथुरशूरसेनाः विसर्जनाःकुकुराःकुंतयश्च
मिथस्ततस्तेऽथविसृज्यसौहृदम् १८ पुत्राअयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्चस्वस्रीयदौ।
हित्रपितृव्यमातुलैः मित्राणिमित्रैः सुहृदःसुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन्ज्ञातयएवमूढाः १९
शरेषुक्षीयमाणेषुभज्यमानेषुधन्वसु शस्त्रेषुक्षीयमाणेषुमुष्टिभिर्जहुरेरकाः २० ता
वज्रकल्पाह्यभवन्परिघामुष्टिनाभृताः जघ्नुर्द्विषस्तैःकृष्णेनवार्यमाणास्तुतंचते २१
प्रत्यनीकंमन्यमानाबलभद्रंचमोहिताः हंतुंकृतधियोराजन्नापन्नाआततायिनः
२२ अथतावपिसंक्रुद्धावुद्यम्यकुरुनंदन एरकामुष्टिपरिघौचरंतौजघ्नतुर्युधि २३ ब्र
ह्मशापोपसृष्टानांकृष्णमायावृतात्मनाम् स्पर्द्धाक्रोधःक्षयंनिन्येवैणवोऽग्निर्यथा।
वनम् २४ ६ जहुःजगृहुः २० परिघालोहदंडाः भृताः धृताः २१ तंचश्रीकृष्णमपिप्रत्यनीकंप्र
तिपक्षम् २२ एरकामुष्टिरूपौपरिघावुद्यम्य २३ स्पर्धानिमित्तःक्रोधःकुलंक्षयंनिन्ये २४

२५ पौरुषंयोगं परमपुरुषध्यानलक्षणम् तमेवाह संयोज्येति मानुष्यंलोकम् भूर्लोकंमनुष्यरूपतां वा २६ धरोपस्थेभूतले २७ भ्राजिष्णुरूपंविभ्रदिति २८ तदेवानुवर्णयति श्रीवत्साकमितिचतुर्भिः २९ सु

एवंनष्टेषुसर्वेषुलोकेषुस्वेषुकेशवः अवतारितोभुवोभारइतिमेनेऽवशेषितः २५ रामःसमुद्रवेलायांयोगमास्थायपौरुषम् तत्याजलोकंमानुष्यंसंयोज्यात्मानमात्मनि २६ राममनिर्याणमालोक्यभगवान्देवकीसुतः निषसादधरोपस्थेतूष्णीमासाद्यपिप्पलम् २७ विभ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजिष्णुप्रभयास्वया दिशोवितिमिराःकुर्वन्विधूमइवपावकः २८ श्रीवत्सांकंघनश्यामंतप्तहाटकवर्चसम् कौशेयांवरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलम् २९ सुंदरस्मितवक्त्राब्जंनीलकुंतलमंडितम् पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंडलम् ३० कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः हारनूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितम् ३१ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भिर्निजायुधैः कृत्वोरौदक्षिणेपादमासीनंपंकजारुणम् ३२

७ दरस्मितंवक्त्राब्जंयस्मिन्तत् पुंडरीकवदभिरामेसुंदरेअक्षिणीयस्मिन्तत् ३० ३१ वनमालापरीतान्यंगानियस्मिन्तत्निजायुधैश्चपरीतांगम् पंक

जारुणं पंकजवदरुणं [illegible]
विभ्रदिति चतुर्भिः ३२

जरानामकश्चित्लुब्धकोमृगयुःमृगास्यमिवाकारोयस्यतच्चरणम् ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ब्रह्मशापकृतमेतत् तवनापराधइतिचेदतआह यस्यतवात्मयोगरचितंस्वाधीनमायारचितं विरिंच्यःअस्य

मुशलावशेषायःखंडकृतेषुर्लुब्धकोजरा मृगास्याकारंतच्चरणंविव्याधमृगशंकया ३३ चतुर्भुजंतंपुरुषंदृष्ट्वासकृतकिल्बिषः भीतःपपातशिरसापादयोरसुरद्विषः ३४ अजानताकृतमिदंपापेनमधुसूदन क्षंतुमर्हसिपापस्यउत्तमश्लोकमेनघ ३५ यस्यानुस्मरणंनृणामज्ञानध्वांतनाशनम् वदंतितस्यतेविष्णोमयाऽसाधुकृतंप्रभो ३६ तन्माशुजहिवैकुंठपाप्मानंमृगलुब्धकम् यथापुनरहंत्वेवंनकुर्यांसद्तिक्रमम् ३७ यस्यात्मयोगरचितंनविदुर्विरिंच्योरुद्रादयोऽस्यतनयाःपतयोगिरांये त्वन्माययापिहितदृष्टयएतदंजःकिंतस्यतेवयमसद्गतयोगृणीमः ३८ श्रीभगवानुवाच माभैर्जरेत्वमुत्तिष्ठकामएषकृतोहिमे याहित्वंमदनुज्ञातःस्वर्गंसुकृतिनांपदम् ३९ इत्यादिष्टोभगवताकृष्णेनेच्छाशरीरिणा ४० तनयारुद्रादयश्चयेचान्येगिरांपतयोवेदद्रष्टारःतेपिनविदुस्तस्यतेअचिंत्यमायस्य एतत्ब्रह्मशापादिंअंजसाअसद्गतयःपापयोनयोवयंकिंगृणीमःकथंव

निजांमूर्तिमंतर्धायतत्प्रतिकृत्यैवंविडंबनमात्रमिति एतदेवस्फुटीकरिष्यति देवादयोब्रह्ममुख्याद्या

न्निः परिक्रम्यतंनत्वाविमानेनदिवंययौ ४० दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्य
ताम् वायुंतुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखंययौ ४१ तंतत्रतिग्मद्युभिरायुधैर्वृतंह्यश्व
त्थमूलेकृतकेतनंपतिम् स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथादवप्लुत्यसबाष्पलोच
नः ४२ अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजंप्रभोदृष्टिःप्रनष्टातमसिप्रविष्टा दिशोनजानेनलभे
चशांतिंयथानिशायामुडुपेप्रनष्टे ४३ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुडलांछनः खमुत्प
पातराजेंद्रसाश्वध्वजउदीक्षतः ४४ तमन्वगच्छन्दिव्यानिविष्णुप्रहरणानिच तेना
तिविस्मितात्मानंसूतमाहजनार्दनः ४५ गच्छद्वारवतींसूतज्ञातीनांनिधनंमिथः
संकर्षणस्यनिर्याणंबंधुभ्योब्रूहिमद्दशाम् ४६ द्वारकायांचनस्थेयंभवद्भिःस्वस्वबं
धुभिः मयात्यक्तांयदुपुरींसमुद्रःप्लावयिष्यति ४७ स्वंस्वंपरिग्रहंसर्वेआदायपि

तरौचनः ॥ दिना ४० ४१ तंपतितंतन्दृष्ट्वा तस्यपादयोर्निपपात ४२ ४३ उदीक्षतःउदीक्ष्य
माणस्यसूतस्यसतः ४४ ४५ निर्याणंयोगमार्गेण मद्दशामितीच्छाशरीराभिप्रायेण ४६ ४७ अविता।

इंद्रप्रस्थंगमिष्यथेतिब्रूहीतिपूर्वेणान्वयः ४८ मन्मया रचनामेतांविज्ञायेतिनिजमूर्तेरंतर्हितत्वाद्या
शोकंमाकुर्वित्यर्थः ४९ कुलस्यविनष्टत्वाद्दुर्मनाः ५० इत्येकादशेटीकायांत्रिंशोध्यायः ३० एकत्रिंशेस्व
कंधामजगामभगवानितः तमेवानुययुःप्रीत्यावसुदेवादयस्ततः १ देवान्यदून्विधायादौभूयोदेवान्वि
अर्जुनेनाविताःसर्वइंद्रप्रस्थंगमिष्यथ ४८ त्वंतुमद्धर्ममास्थायज्ञाननिष्ठउपेक्षकः
मन्मायारचनामेतांविज्ञायोपशमंव्रज ४९ इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यनमस्कृत्यपुनःपुनः
तत्पादौशीर्ष्ण्युपाधायदुर्मनाःप्रययौपुरीम् ५० इ० भागवतेमहापुराणेएकादशा
स्कंधेयदुकुलसंक्षयोनामत्रिंशोऽध्यायः ३० श्रीशुकउवाच अथतत्रागमद्ब्रह्माभ
वान्याचसमंभवः महेंद्रप्रमुखादेवामुनयःसप्रजेश्वराः १ पितरःसिद्धगंधर्वाविद्या
धरमहोरगाः चारणायक्षरक्षांसिकिन्नराप्सरसोद्विजाः २ द्रष्टुकामाभगवतोनिर्या
णंपरमोत्सुकाः गायंतश्चगृणंतश्चशौरेःकर्माणिजन्मच ३ ध्यायच श्रीकृष्णःस्वेच्छ
याधामस्वतश्चैवसमाविशत् २ मुनयःसनकादयः प्रजेश्वरामरीच्यादयः १ गरुडलोकनिवासिनः
पक्षिणःमैत्रेयादयोवा २ भगवतोनिर्याणंद्रष्टुकामाःसंतःपरमोत्सुकास्तत्रागमन् तेषामौत्सुक्यकृतं
महोत्सवमाहसार्धेन गायंतश्चेति ३

३०
भा॰ए
टी॰
१५७

४ विभूतीः इंद्रादींश्च पद्मनेत्रेन्यमीलयदित्यत्रायंभावः पूर्वंब्रह्मादिभिः सलोकान्लोकपालान्नःपाहि वैकुंठकिंकरान् इतिप्रार्थितत्वादिदानींचस्वंस्वंलोकंप्रतिनेतुमागतत्वात् बहुषुचतेषुदाक्षिण्यात्तान्वंचयितुंसमाधिमिवकुर्वन्नेत्रेन्यमीलयदिति ५ योगिनामिवस्वच्छंदमृत्युभ्रमंवारयति लोकाभिरामामिति अयमर्थः योगिनोहिस्वच्छंदमृत्यवः स्वांतनुमाग्नेय्यायोगधारणयादग्ध्वालोकांतरंप्रतिविशंति भगवांस्तुनतथा किंतु अदग्ध्वैवस्वतनुसहितएवस्वकंधामवैकुंठाख्यमाविशत् तत्रहेतुः

ववर्षुःपुष्पवर्षाणिविमानावलिभिर्नभ कुर्वतःसंकुलंराजनूभक्त्यापरमयायुताः ४ भगवान्पितामहंवीक्ष्यविभूतीरात्मनोविभुः संयोज्यात्मनिचात्मानंपद्मनेत्रेन्यमीलयत् ५ लोकाभिरामांस्वतनुंधारणाध्यानमंगलम् योगधारणयाऽग्नेय्याऽद । ग्ध्वाधामाविशत्स्वकम् ६ दिविदुंदुभयोनेदुःपेतुःसुमनसश्चखात् ७ लोकाभिरामाम्

लोकानामभिरामः अभितोरमणं स्थितिर्यस्यांताम् जगदाश्रयत्वेनजगतोऽपिदाहप्रसंगादित्यर्थः किंच धारणायाध्यानस्यमंगलंशोभनंविषयमितरथातयोर्निर्विषयत्वंस्यात् दृश्यतेतद्रूपाद्रूकानां तथैवतद्रूपसाक्षात्कारःफलप्राप्तिश्चेतिभावः इच्छाशरीराभिप्रायेणवायथाश्रुतमेवास्तु तत्रापितुलोरामः काभिरामामित्यादीनांविशेषणानामानर्थक्यप्रसंगात्तदप्यदग्ध्वातिरोधायनिर्गतइत्येवसांप्रतम् ६

देवादिकृतः सर्वतो दुंदुभिनादपुष्पवृष्ट्यादिमहोत्सवोऽभवदित्याह दिवीति भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनु ययुः ७ तदा श्रीकृष्णे तिरोहिते सति कुतो गत इति वितर्कयंतोऽपि ब्रह्ममुख्या देवादयः स्वधामनि विशंतं श्रीकृष्णं न ददृशुः तत्र हेतुः अविज्ञातगतिमिति क्वचित्क्वचिद्ददृशुश्च ततोऽतिविस्मिता बभूवुरित्यर्थः ८ अविज्ञातगतित्वं दृष्टांतेन स्पष्टयति सौदामन्या गतिर्यथा मर्त्यैर्न लक्ष्यते दैवैस्तु लक्ष्यते तथा भूमंड

सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः ७ देवादयो ब्रह्ममुख्या न विशंतं स्वधामनि अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ८ सौदामन्या यथाकाशे यांत्या हित्वाऽभ्रमंडलम् गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ९ ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः विस्मितास्तां प्रशंसंतः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा १० राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडंबनमवेहि यथा नटस्य ॥

त्वं हित्वा गच्छतः कृष्णस्य गतिः दैवैरपि न लक्ष्यते किंतु तत्पार्षदैरेवेत्यर्थः ९ १० अभिप्रायापरिज्ञानात् प्रथमं परिक्लिष्टं तत्स्पष्टं दृष्ट्वा पुनस्तमेवार्थं प्रपंचयति राजन्निति त्रिभिः परस्य सर्वकारणस्य तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्ययेहा आविर्भावतिरोभावरूपा चेष्टा इयं मायया अनुकरणमात्रमवेहि नटो यथाऽविकृत एव जन्मादीन्विडंबयति तद्वत् आस्तां तावद्यादवादिषु जन्मादिशंका यद्विसर्गनिरोधादिष्वप्यसावविकृत एवा

स्तइत्याह स्रष्टेति आत्मनास्वयमेवेदंजगत्स्रष्ट्वाऽतर्यामित्वेनानुविश्यआत्ममहिनास्वमहिम्नाउपर
तआस्ते ११ नपुनरन्यथामंतव्यंयतोऽस्मिन्नेवावतारेतत्प्रभावोनिरतिशयोदृष्टइत्याह मर्त्येनेतियमेन
स्वलोकंप्रतिनीतंगुरुसुतंमर्त्येनतेनैवशरीरेणयअनयत् आनीतवान् शरणदःशरणागतरक्षकःत्वां
चब्रह्मास्त्रदग्धंयोरक्षितवान् यश्चांतकानामंतकमपिईशंश्रीरुद्रंबाणसंग्रामेजितवान् मृगयुंलुब्धकं

स्रष्टात्मनेदमनुविश्यविहृत्यचांतेसंहृत्यचात्ममहिनोपरतःसआस्ते ११ मर्त्येन
योगुरुसुतंयमलोकनीतंत्वांचानयच्छरणदःपरमास्त्रदग्धम् जिग्येंऽतकांतकम
पीशमसावनीशःकिंस्वावनेस्वरनयन्मृगयुंसदेहम् १२ तथाप्यशेषस्थितिसंभवा
प्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् नैच्छत्प्रणेतुंवपुरत्रशेषितंमर्त्येनाकिंस्वस्थग
तिंप्रदर्शयन् १३ ॥६॥

सदेहंस्वःस्वर्गमनयत् निन्ये असौस्वावनेस्वरक्षणेअनीशःअसमर्थःकिम् १२
ननुयदिसमर्थस्तर्हिकिंचित्कालमत्रैवतेनैववपुषाकिंनातिष्ठत्तत्राह तथाऽपीति यद्यपिउक्तप्रकारेण
अशेषस्यजगतःचराचरस्यस्थित्यादिषु अनन्यहेतुर्निरपेक्षएवकारणम् स्वयंयद्यस्मादशेषशक्तिधृ
क्तयाऽपियादवत्वात्स्वंनिजंवपुरत्रशेषितमवशेषितंप्रणेतुंकर्तुंनैच्छत्किंतुस्वमेवलोकमयत् त
त्रहेतुःमर्त्येनदेहेनाकिंनकिंचित्कार्यमितिस्वस्थानामात्मनिष्ठानांदिव्यांगतिमेवप्रकृष्टांदर्शयन्अन्यथात

र्थमितिभावः १३ यएतामुक्तप्रकारांपदवींगतिं १४ तदेवभगवतास्वलोकंगच्छतावसुदेवादीनाम
पितस्त्राप्नयेउपायःकिंतितआसीत्तमाह दारुकइत्यादिना १५ १६ १७ कृष्णरामौसुतावपश्यंतः

यएतांप्रातरुत्थायकृष्णस्यपदवींपराम् प्रयतःकीर्तयेद्भक्त्यातामेवाप्नोत्य
नुत्तमाम् १४ दारुकोद्वारकामेत्यवसुदेवोग्रसेनयोः पतित्वाचरणावस्रैर्न्य
षिंचत्कृष्णविच्युतः १५ कथयामासनिधनंवृष्णीनांकृत्स्नशोनृप तच्छ्रुत्वोद्वि
ग्नहृदयाजनाःशोकविमूर्छिताः १६ तत्रस्मत्वरिताजग्मुःकृष्णविश्लेषविह्वलाः
व्यसवःशेरतेयत्रज्ञातयोघ्नंतआननम् १७ देवकीरोहिणीचैववसुदेवस्तथासु
तौ कृष्णरामावपश्यंतःशोकार्ताविजहुःस्मृतिम् १८ प्राणांश्चविजहुस्तत्रभ
गवद्विरहातुराः उपगुह्यपतींस्तातचितामारुरुहुःस्त्रियः १९ रामपत्न्य १
श्चतद्देहमुपगुह्याग्निमाविशन् वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रंप्रद्युम्नादीन्हरेःस्नुषाः कृ
ष्णपत्न्योऽविशन्नग्निंरुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः २० अर्जुनःप्रेयसःसख्युःकृष्णस्य
विरहातुरः ७ १८ १९ २० सदुक्तिभिः सत्योऽवितथाउक्तयोयेषुतैः नाहंप्रकाशःसर्वस्य

योगमायासमावृतः मूढोऽयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययमित्यादिभिः २१ नष्टगोत्राणांनष्टसं
आत्मानंसांत्वयामासकृष्णगीतैः सदुक्तिभिः २१ बंधूनांनष्ट
गोत्राणामर्जुनः सांपरायिकम् हतानांकारयामासयथावदनु
पूर्वशः २२ द्वारकांहरिणात्यक्तांसमुद्रोप्लावयत्क्षणात् वर्जयि
त्वामहाराजश्रीमद्भगवदालयम् २३ नित्यंसन्निहितस्तत्रभग
वान्मधुसूदनः स्मृत्याऽशेषाशुभहरंसर्वमंगलमंगलं २४ स्त्रीबा
लवृद्धानादायहतशेषान्धनंजयः इंद्रप्रस्थंसमावेश्यवज्रं
तत्राभ्यषेचयत् २५ श्रुत्वासुहृद्वधंराजन्नर्जुनात्तेपितामहाः
त्वांतुवंशधरंकृत्वाजग्मुःसर्वेमहापथम् २६ यएतद्देवदेव
स्यविष्णोःकर्माणिजन्मच ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धः समाप्तः॥